

क्रमाभिधानमस्यैव । अतएव पितरौ भ्रातरस्तथेति याज्ञ
वल्क्यवचने अनयैव रीत्या पित्रक्रमावगमं वक्ष्यतीति चेन्नै
वम् । पितरौ भ्रातरस्तथेत्यत्र तदभावे मातुरिति स्फुट
क्रमिकाधिकारबोधकविष्णुवचनदर्शनात् । जनकपुंस्त्वैव
पितृपदस्य तात्पर्यमवधार्यते । अनन्तरं च दिवचनवल्लेनै
कशेषकल्पनया मातुरपस्थितौ युक्तः क्रमाधिकार इह तु
तथाविधविशेषवचनाभावात् दन्द्बलसम्भार्यविशेषपरित्यागे
हेतुभावात् । युगपदुपस्थित्यर्थं लक्षणायाएव युक्तत्वादिति ।
हन्तेवं मातापित्रोरित्युक्तावपि क्रमिकाधिकारबोधकतथा
विधवचनान्तराभावात् । वाक्यावगतयुगपदधिकारएव कुतो
नस्यात् । अतएव शेषेषु पित्रगामि तदित्येकशेषेण युगपदधि
कारएव याज्ञवल्क्यवचनेनोक्तइत्यत आह । कन्याधनइति ।
अत्रापीति । तथाच दन्दादेकशेषादा सीहित्यादगमं न धन
सम्बन्धापेक्षया तस्य प्रत्येकपरिममाप्तत्वात् । किन्त्वभिधाना
पेक्षया युगपज्ज्ञानं आह्वानि षोडशइतिवत् क्रमिकयोरपि
सम्भवतीति क्रमधिकारः क्रमेण युगपदा इत्याकाङ्गायामे
कत्र दृष्टन्यायात् कन्याधनवत् तथाविधोदाधनेऽपि क्रमेणै
वाधिकारः कल्प्यतइति भावः । तदनेनेति । नत्वेतच्छिक्प
खम्भकरणाकारे पुनः करणीयमितिभावः ॥ वाग्दत्तामरणे
तु वरदत्तावशिष्टं वरोऽगृहीयात् । तथा याज्ञवल्क्यः । दत्ता

कनां वरन्वयस्येयन्दद्यात् बोद्धव्यम् । मृतायां वर्जमाद
 द्यात् परित्रोद्योभयं व्यथमिति । तथा चार्हतीत्यनुवृत्तौ
 ब्रह्मः । सद्यः शुक्लं बोद्धेति । वाग्दानकाले यद्येन दत्तमाप्ते
 मेव याच्यमिति सम्प्रदायः । अत्रापि द्यौतकधनेऽपि । ननु
 वचनाभावेऽपि एकच दृष्टव्याद्यादेव तथा स्यात् अत आह ॥ ० ॥

वचनाभावान्मातापित्रोरेवाधिकारश्रुतेः ।
 यत्पुनः परिणयानन्तरमित्यतमाह भर्तृकुल्यात्स्त्रिया
 सन्धन्वन्तद्भातृणामेव । तदाह ।

याज्ञवल्क्यः बन्धुदत्तं तथा शुक्लमन्वाधेयक
 मेवच । अप्रजायामतीताया बन्धवास्तदवाप्नुयुः ।
 बन्धुदत्तमिति मातापितृभ्यां यद्दत्तं तत्पुत्राश्च भ्रात
 रएव बान्धवास्तदाह ।

बृहकात्यायनः पितृभ्याञ्चैव यद्दत्तं दुहितुः
 स्थावरन्धनम् । अप्रजायामतीतायां भ्रातृ
 मामि तु सर्वदा । अप्रजात्वमावनिमित्तत्वेन
 भ्रातुरधिकारावगतेः । सर्वदापदेन ब्राह्मादि
 पैशाचान्तविवाहिताया अप्रजायाधनं भ्रातृगाम्येव
 भवतीति विश्वरूपोक्तमादरणीयम् । स्थावरप
 दाहण्डापूपन्यायादेवाऽपरस्य धनस्य सिद्धिः ।

बन्धुदत्तपदेन कन्यादशायां यत्पितृभ्यान्दत्तम्
दुच्यते । विवाहात्परतो लब्धधनस्यान्वाधेयपदेनो
पात्तत्वात् । विवाहकालीने च भर्तुः पित्रोर्वी
धिकारात् । अन्वाधेयमाह ।

कात्यायनः । विवाहात्परतो यत्तु लब्धभर्तृ
कुलात्स्त्रिया । अन्वाधेयं तदुक्तं तु लब्धम्बन्धुकुला
त्तथा । भर्तृकुलात् श्वशुरकुलादेः बन्धुकुलात्पितृ
मातृकुलात् । तथापरमाह ॥ ० ॥

मातापित्रोरेवेति । एवकारेण भ्रातृव्यवच्छेदः तथाचा
नेनैव तदधिकाराकाङ्क्षानिवृत्तेर्न न्यायावसरेतिभावः ।
पितृमातृभर्तृकुलादिति । अन्वाधेयपदार्थउक्तः । भ्रातृणामे
वेति । न पुनर्भर्तुः पित्रोर्वेत्यर्थः वचनक्रमानुरोधात् प्रथमम्ब
न्धुदत्तमितिव्याचष्टे । बन्धुदत्तमिति । कन्यादशायामित्यनु
पदमेव वक्ष्यति । अतएव वक्ष्यमाणवचनैकवाक्यतया पित्रो
र्बन्धुपदार्थत्वादेव भ्रातरोवात्स्ववादिति । बन्धोरपत्यानीति
योगादितिभावः । बन्धुपदबान्धवपदयोर्कार्थत्वे प्रमाण
माह । तदाहति । अप्रजात्वमाचनिमित्तत्वेनेति । अतः कन्या
या अपि अप्रजात्वाविशेषात् तद्विषयत्वमसत्तमिति बन्धुदत्तपदे
नेति । वक्ष्यमाणग्रन्थसङ्गतिरित्यतोराजसादौ शुक्लाभावा

दिक्षादिवक्ष्यमाणपक्षनिराशोपेष्टभक्तमाह । सर्वदेति ।
 प्रागुक्तमप्यन्वाधेयकमिति व्यवहितत्वादुपस्थितिर्षौकर्यार्थं
 पुनराह । अन्वाधेयमाहेति ॥ ० ॥

ऊर्ध्वं लब्धन्तु यत्किञ्चित्संस्कारात् प्रीतितः स्त्रिया
 भर्तुः सकाशात्पित्रोर्वा अन्वाधेयन्तु तद्गुणः । शुक्ल
 माह । गृहोपस्करवाद्यानान्दोद्याभरणकर्मिणाम्
 मूल्यं लब्धन्तु यत्किञ्चित् शुक्लन्तत्परिकीर्तितम् ।
 गृहादिकर्मिभिः शिष्यभिस्तत्कर्मकरणाय भर्त्रादि
 प्रेरणार्थं स्त्रियै यदुत्कोचदानन्तत् शुक्लन्तदेव
 मूल्यं प्रवृत्त्यर्थत्वाद्भासोक्तम्वा ।

यदान्तु भर्तृगृहे शुक्लन्तत्परिकीर्तितम् । भर्तृ
 गृहगमनार्थमुत्कोचादि यदन्तन्तश्च ब्राह्म
 दिव्यविशिष्टन्तदेवमादिकमप्रजास्त्रीधनं भानरो
 गृह्णीयुः । न पुनरासुरादिषु विवाहेषु यत्कन्याभ्यः
 शुक्लदानन्तदभिप्रायम् । आसुरमात्रगोचरत्वात्
 शुक्लस्य यथोक्तं ।

मनुना । आसुरोद्गविणादानाद्गान्धर्व्यः समया
 नियः । राक्षसोयुद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाच्छ
 लात् ॥ ० ॥

भगिनीनाम्नदभावे च केवलभ्रातृणां धनसम्बन्धे
समं स्यादश्रुतत्वाद्विशेषस्येति न्यायतएष समत्व
प्राप्तेरनर्थकं सममिति सएवं वाच्यः । भ्रातृभगि
न्योरप्यधिकारे समं स्यादिति न्यायात्समत्वप्राप्तेर
विशेषादानर्थक्यस्य तदवस्थत्वात् । किञ्च । केवल
भ्रात्रधिकारपक्षेऽपि पित्र धन इव मातृधनेऽपि विंशो
द्वारादिप्रसक्तिनिवर्त्तकतया समपदस्य सार्थक
त्वात् कथमनर्थकता । अतोऽवचनन्यायानभिज्ञः
सर्वैः प्राञ्चैरवज्ञेय एव किञ्चिज्ज्ञ इति किन्तु क्तादेव
हेतोः पुत्रकुमारीदुष्टिचोस्तुल्यवदधिकारः । एत
योश्चान्यतराभावेऽन्यतरस्य तद्धनं हयोरप्येतयोर
भावे ऊढायादुहितुः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च
तुल्योऽधिकारः स्वपुत्रद्वारेण पार्व्वणपिण्डदानात्॥॥

तद्वचनमाह । यथेति । अप्रजायामिति । प्रजायन्ततिः
पुत्रदुहितपौत्रदौहितप्रपौत्ररहितायामित्यर्थः । सुव्यक्त
मिति । सामान्यपदादिति शेषः । केवलकुमार्या इति । भ्रातृ
सत्वेऽपौत्रादिविशेषवचनं वक्ष्यमाणम् । ननु भ्रातृभगिन्योर
धिकारे भगिन्यपेक्षया भ्रातुरभ्यर्हितत्वेन विंशोद्वारप्रसक्तौ
तन्निवर्त्तकतयैव समत्वविधानं सार्थकमिति यदि तदा केवल

आचक्षिण्यारपणेऽपि तथैव वार्धक्यमिति कथमनर्थक्येति चेत् ।
 किञ्चेति । वचनन्यायेति । वचनं यामान्यं पुत्रकन्यायामिति ।
 न्यायः किञ्चेत्यादिनोक्तयुक्तिः । अन्यतरेति । आचक्षेति तु स्या
 धिकारादिति भावः । ऊढाया इति । न पुनर्बन्धमाणायात
 कथनं कन्याया अभवे वाग्दत्तायास्तदभावऊढाया इति
 क्रमः । प्रमाणाभावादिति भावः ॥०॥

अतएव पूर्वोक्तदुहितृभावे दौहित्रस्यैव
 धनाधिकारः ।

॥ दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैर्न सन्तारयति पौत्रवत् ।
 इति मनुवचनात् । नतु बंध्याविधवादुहितृः स्वस
 त्तया स्वजन्यसत्तया च पार्व्वणपिण्डदानाभावात् ।

अतएव नारदः ॥ पुत्राभावे च दुहिता तुल्य
 सन्तानदर्शनात् ॥ पौत्रदौहित्रयोस्तु सङ्गावे
 पौत्रस्यैवाधिकारः पुत्रेण परिणीतदुहितृर्बाधात् ।
 बाधकपुत्रेण बाध्यादुहितृपुत्रबाधस्य न्याय्यत्वात् ।
 उक्तानां सर्वेष्वन्तु दौहित्रपर्य्यन्तानामभावे बंध्या
 विधवयोरपि मातृधनाधिकारिता । तयोरपि तत्र
 आत्मात्रजाया अभवे चान्येषामधिकारः । यस्तु
 दुहितृमात्राधिकारार्थं गौतमवचनम् ।

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च ।
यच्चानारदस्यमातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणान्तद-
न्वयः । यच्च कात्यायनस्यापि । दुहितृणामभावे तु
रिवयं पुत्रे तु तद्भवेत् । यच्च याज्ञवल्क्यस्य मातु-
र्दुहितरः शेषमृणात्ताम्यक्ततेऽन्वयः । तानिपूर्वोक्त-
देवसूत्रवचनविरोधेन यौतकद्रव्यविषयाणि ॥ ० ॥

अतएव पार्ष्वपिण्डदानादेव उपकारान्तरमपि हेतुमाह
दौहित्रोऽपीति । स्वसत्तया साक्षात्स्वजन्यसत्तया स्वपुत्र-
दारेण । चहेतौ । यद्यपि पुत्रवतीनामपि स्वसत्तया पिण्ड-
दानाभावः । तथापि दृष्टान्तार्थं तदुक्तिः यतः स्वपुत्रदारेण
तस्योपकारकतया दुहितृणान्धर्माधिकारः अतएव नारदेन
सन्तानदर्शनन्दुहितृधिकारे हेतुतया निर्दिष्टमित्याह । अत-
एवेति प्रुचेति । एतेन यौतकधने दौहित्रस्यादावधिकारः
सूचितः तच्च पुत्रस्यैवोठावाधत्तादिति बोध्यम् । दौहित्रप-
त्नानामिति प्रथोचपर्यन्तोपलक्षणम् । दौहित्रानन्तरं महो-
पकारकत्वेन तस्यैवाधिकारात् । तथोरपीति । एतेन पूर्वसत्त-
थोरनधिकारकथनं तदुक्तपर्यन्तासङ्गावे शेषं धौगपथा

धिकारे केवलकन्याधिकारबोधकवचनविरोधपरिहर्तुमादौ
तद्वचना न्याह । यत्त्विति । नन्वत्र विनिगमकाभावः । देवता
दिवचनानां यौतकविषयत्वमनन्तरोक्तम्नैव गौतमादिवच
नानां अयौतकविषयत्वमित्यस्यापि सम्भवादतोमनुवचनै
कमूलकत्वं विनिगमकमाह ॥ ० ॥

अतएव मनुमातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग
एव सः यौतकमपरिणयनलब्धं युमिश्रणइति धातो
र्युतइतिपदं मिश्रतावचनं मिश्रता च स्त्रीपुरुषयोरै
कता विवाहाच्च तद्ववति ।

अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति
श्रुतेः । अतोविवाहकाले लब्धं यौतकं ।

अतएव वशिष्ठः ॥ मातुः पारिणाय्यं स्त्रियो
विभजेरन् । पारिणाय्यमपरिणयनलब्धन्धनम्
यत्तु मनुवचनं स्त्रियास्तु यद्ववेदितं पित्रा
दत्तं कथञ्चन । ब्राह्मणी तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य
वा भवेत् । अत्र पित्रा दत्तमिति विशेषणाद्विवाह
समयादन्यत्रापि यत्पितृदत्तं तत्कन्यायाएवेत्ये
तदर्थं ब्राह्मणीपदश्चानुवादः । यदा ब्राह्मणी
पदस्य चानर्थक्यभयात्त्रियादिस्त्रोणामनपत्यानां

पितृदत्तं धनं सपत्नीदुहिता ब्राह्मणी कन्या चरेत्
न पुनरप्रजास्त्रीधनभर्तुरिति वचनावकाश इति
वचनार्थः ॥ ० ॥

अतएवेति । यतएव केवलयौतकएव प्रथमं कुमार्य-
धिकारः अतएव मनुना कुमार्यधिकारे यौतकपदमभिहित-
मिति भावः । अस्थिभिरिति । कन्यास्थिभिर्बरास्थीन्येकता-
माप्नुवन्तीत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । यतोविवाहसमयसम्बन्धमेव
यौतकम् । अतोऽत्र वशिष्ठेनापि पारिणायपदमुक्तम् । अन्यथा
मूलान्तरकल्पनापत्तेरित्याह । अतएवेति । अतएव पारि-
णायपदमपि विवाहसमयसम्बन्धपरमेव । नतु कल्पतरुप्रभृति-
भिरुक्तं यत् परिच्छदादर्शककतिकादिरूपपारिणाय-
तत्परम् । तथात्वे श्रुतिभेदकल्पनापातात् । परिणयन-
शब्दस्य विवाहे कृत्वाच्च । विवाहसमयादन्यत्रापीति । तथाच
पित्रा दत्तं यौतकमयौतकं वा तत्सर्वं कन्याया एवेत्येतदो-
धनार्थमेतदचनम् । मातुश्च यौतकं यस्यादिति पूर्ववचनम्
यौतकसामान्यं कन्यामात्राधिकारार्थमिति नान्यतरवैय-
यर्थ्यमिति बोध्यम् । कन्याया एवेति । एवकारेण पुत्रनिरासः ।
ब्राह्मणीपदस्यानुवादत्वे वैयर्थ्यमाशङ्क्याह । यदेति । नच
ब्राह्मणीकन्याया अधिकारावगमात् स्त्रीपदं ब्राह्मणीपरमस्य

अचियादिपरत्वे कन्यापदस्यामुख्यतापत्तेरिति वाच्यं । अनू-
 कालेनैव कन्यापदस्य संपत्तीकन्याबोधकतया अमुख्यत्वाप्रसङ्गे-
 तद्रूपेणैव कन्यापदस्य प्रसङ्गे । आनर्थक्यभवादिति । नच
 आनर्थक्यभवात्परिसङ्ख्यैवास्तु तथाच ब्राह्मणी एव हरेका
 न्येति परिसङ्ख्याया अचियादेः पितृदत्तयौतके सत्यामपि
 कन्यायां पुत्राणामेवाधिकार इति वाच्यं । स्वार्थहान्यादिदोष-
 चयापत्तेः एतदपेक्षया कन्यापदस्य जहत्स्वार्थलक्षणाया
 संपत्तीकन्यापरत्वस्यैव न्याय्यत्वादिति ब्राह्मणीपदमुत्तमजाति-
 माचपरस्मिन् वैश्याया अपि तथाविधायाः पितृदत्तम्भनं
 अचिया गृहीयादिति मिताचराव्याख्यानन्तप्रमाणाभावादु-
 पेक्षणीयमिति ॥ ० ॥

अन्यथा सकलवचनानामसामंजस्यं स्यात्
 नच वाच्यम् । नारदादिभिर्दुहितुरभावे दुहितुः
 पुत्राणामेव धनाधिकारोदर्शितः प्रत्यासन्नदुहितृ-
 पदेनैवान्वयपदस्यान्वयादिति । यतोदुहितृपद-
 स्यान्वयपदस्य चेत्यन्यविशेषपरत्वेन जनकाकाङ्क्षि-
 तत्वात् न जन्यांतरणान्वयपदोपात्तेन पुत्रेणान्वयः
 सम्भवति समत्वात् नचाधिष्ठानलक्षणयान्वयो
 वाच्यः ॥ ० ॥

अन्वयेति । पूर्वोक्तानामेव इत्यर्थः । सकलवचनानामिति ।
 शिष्टदत्तसाधारण्योक्तकथनसामान्ये, कन्यापुत्रयोस्तुल्यवद-
 धिकारबोधकवचनानामित्यर्थः । नारदादिवाक्येऽन्वयपदं
 सम्बन्धितत्वादुहित्रन्वयिदौहित्रपरं तथा च सत्यपि पुत्रे दुहि-
 त्रभावे दौहित्रस्यैव यौतकधनाधिकार इति केषाञ्चित्मतस्य
 पाकर्तुमाह । न च वाच्यमिति । अन्यविशेषेति । विशेषः स्त्रीरूपः
 जनकाकाङ्क्षितत्वात् । जनकमात्राकाङ्क्षितत्वात् अन्यतयो-
 पस्थितनिराकाङ्क्षितत्वादिति यावत् अन्यान्तरेण अन्यतयो-
 पस्थितेन । तयोपस्थितिं समर्थयति । अन्वयपदोपाप्तेनेति ।
 पूर्वसत्पूर्व्यासत्विज्ञितसत्वरूपयोः साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरो-
 धेन एकस्मिन् धर्मिण्येकदा तदुभयबोधासम्भवादिति भावः ।
 अन्वयपदस्यापि दुहित्रन्वये निराकाङ्क्षत्वमाह । समत्वादिति ।
 द्वयोरेव जनकमात्रमाकाङ्क्षतया तुल्यत्वादित्यर्थः अधिष्ठाने ।
 अन्यत्वाग्रमपहाय दुहितृपदस्य स्त्रीत्वेन अन्वयपदस्य च
 पुंस्त्वेन रूपेण लक्षणयेत्यर्थः । अन्वयोवाच्य इति । अन्यत्वेनानु-
 पस्थित्या परस्परनिराकाङ्क्षत्वविरहादिति भावः ॥०॥

अन्वयेनैव सर्वेषां मुख्यत्वसम्भवात् । मातृ-
 पदान्वये च दुहितृपदस्य मुख्यत्वस्वीकारात् । न च
 तदन्वय इति तच्छब्दोपाप्तायादुहितुरन्वययोग्यता

वाच्या । तच्छब्दस्यापि प्रकृतव्यञ्जितया दुहितृत्व
रूपेणैवोपपादकत्वात् । किञ्च याज्ञवल्क्यवचने
दुहितरइति पदस्ययमान्तान्ताभ्यइति पदस्यञ्चस्य
नन्वयपदेन पष्ठ्यन्तान्वययोग्येनान्वीयते । किन्तु
व्यञ्जितमपि मातुरित्येव पदमन्वयि तदत्र मातुर
न्वये निश्चिते नारदकात्यायनवाक्येऽपि मातुरेवा
न्वयेन्याय्यः । अविरोधात् ॥ ० ॥

सर्वेषामिति । दुहितृपदान्वयपदकात्यायनोक्तपदपदाना
मित्यर्थः । मुख्यलक्षिकारादिति । तथाच मातुरन्वयार्थं
मुख्यस्य दुहितृपदस्यान्वयपदार्थान्वयार्थं न पुनर्लक्षणा
युगपदृष्टिद्वयविरोधादिति भावः । तच्छब्दोपात्तायाइति ।
तदो बुद्धिस्थलेनैवोपस्थितायाइत्यर्थः । दुहितृत्वरूपेणेति
तथाच तदादेर्विशेषरूपेणैव बोधकत्वं न बुद्धिस्थलै सामा
न्येनेति निराकाङ्क्षत्वं तदवस्थमिति भावः । नन्वन्वयपदार्थस्य
मातुरित्यनेनान्वये तत्पदवैयर्थ्यम् नच तत्पदोपस्थिताया
एव मातुरन्वयोवाच्यः मातुर्विशेषणत्वेनाप्रधानतया तदो
परामर्शभावात् । तदानीं विशेष्यपरामर्शस्योक्तगिकत्वत्त
थाच प्रधानीभूतदुहितरेव परामृष्टायाश्चान्वये नान्वयो
वाच्यः नच अन्यत्वेनोपस्थितायादुहितुर्जनकत्वान्वये विरोधः

एकनिरूपितजन्यजनकतयोरेकस्मिन्निर्मिच्छि विरोधेन माना
नभ्युपगमात् इह तु माचपेक्षया जन्यजन्यपदार्थापेक्षया
जनकत्वं दुहितुरिति निरूपकभेदात् । अतएव दुहितुश्चैव
ये पुत्रादौहित्रास्ते प्रकीर्त्तिता इत्यादिवचनेषु दुहितुः पुत्रा
इति वक्तव्ये इत्येवात्र दुहित्वन्ये निर्णीते तदेकश्रुतिमूल
तथा यत्र तत्पदं नास्ति तत्रापि वचने दुहित्वन्ये एव
वाच्य इत्यत आह । किञ्चेति । किञ्चित्ति वच्छन्तमुपेक्ष्य वच्छन्त
विपरिणामेन नान्वययोगारवादिति भावः । अविरोधा
दिति । एकश्रुतिमूलत्वेऽविरोधादित्यर्थः । ननु तथापि
नारदवचने मातुरन्वये तत्पदवैयर्थ्यापातादहं व्याज्वल्य
वचने वच्छन्तविपरिणामेन दुहितुरेवान्वयोन्याय्य इत्यत
आह ॥ ० ॥

किञ्चासत्त्वङ्गजेषु तद्गामीद्वयौभवतीति बौधा
यनवचनानुसारेणानन्तर्याञ्चाङ्गजपुत्रस्याधिकारो
न्याय्योनानङ्गजव्यवहितदौहित्राधिकारः । ततश्च
परिणयनलब्धस्त्रीधनन्दुहितुरेव न पुत्राणाम् ।
तत्रैव च क्रमार्थं गौतमवचनम् ।

स्त्रीधनन्दुहितृणामप्रप्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च ।
प्रथममप्रप्तानान्तदभावे च समूदानां स्त्रीधन
न्दुहितृणामिति सामान्यतः प्राप्तत्वादप्रप्तानामि
त्यादेशु क्रमार्थत्वे ॥ ० ॥

किञ्चेति । तच्चात्र वैधावनस्य सङ्कोचकस्यैव चाश्रय
 इत्येवमवस्थानविपरिणामेनाव्यवकल्पनं चापेक्ष्य तत्पदस्य
 भुवङ्गप्रयासनिरासार्थमनुवादएव न्यास्यइतिभावः । यौत
 कधनं बन्धावच्छदुहितृणामेव तदभावे पुनश्च इत्युपसंहरति ।
 ततश्चेति । न पुत्राणामिति दुहितरि सत्यामिति शेषः । तत्रैव
 दुहितधिकारविषयएव क्रमार्थम् । कुमारीणां वाग्दत्तानां
 समूहानाञ्च क्रमेणाधिकारार्थः । प्रथममिति । अप्रप्ताश्च वा
 ग्दत्ता । प्रप्ता वाग्दत्ता । चकारस्तभ्यार्थमाह । समूहानां
 मिति । ननु युगपदेवाप्रप्तादीनामधिकारस्य वचनार्थत्वं
 संशयात्कथं क्रमकल्पनेत्यत आह । दुहितृणामिति । क्रमार्थ
 मे । क्रमिकाधिकारित्वेन । यः सामान्यप्राप्ताधिकारस्य उप
 संहारबोधसादूपार्थवत्त्वात् तत्प्रयोजनवत्त्वादित्यर्थः । उप
 संहारोऽर्थोयस्येति ब्रह्मब्रीहिणा उक्तार्थलाभात् । उपसंहार
 समर्थादिति पादे सम्यगर्थः प्रयोजनं यस्येति पूर्वोक्तएवार्थः ।
 तच्चात्र प्रथमं कुमार्यास्तदभावे वाग्दत्तायाः । सङ्कोचत्वेन
 तस्याज्जापेक्षया बलवत्त्वात् । तदभावे समूहायाः तच्चापि
 पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोः तदभावेऽन्यस्याइतिक्रमः । नच
 चकारश्रुतेरप्रप्तादीनां युगपदधिकारो रत्नाकरसंज्ञिता
 युक्तइति वाच्यम् । मातुश्च यौतकं यत् स्यात् कुमारीभामएव
 च इतिमनुवचने निरपेक्षकुमारीभामश्रवणादेवकारश्च

पुरुषार्थत्वद्रव्यार्जनस्य द्रव्यस्य भोजनस्य च
हीयतइति तन्मन्दतरम् । प्रणाल्या ज्योतिष्टोमो
पकारकत्वेऽपि भोजनस्य साक्षात् तृप्त्यर्थत्वात् ।
पुरुषार्थस्यैव स्वतः क्रतूपकारकत्वात्तच्चैदमर्थे
प्रमाणाभावात् । उपकारकत्वस्य तादर्थ्यव्यभिचा
रात् । अतः कथं द्रव्यार्जनस्य च क्रत्वर्थत्वमाप
द्यतइति । अतएवास्यापि पर्यन्ययोगस्यानवकाशः
यदि द्रव्यस्य प्रतिग्रहे प्राचीनभोजनद्वारा प्रति
ग्रहेपकारकत्वमिष्यते । तदा जन्मतश्चरभ्य
भोजनं विना शरीरावस्थितेरभावात् नार्जनं
सम्भवतीति । सर्व्वएव धनोपायः पितृद्रव्यविना
शेन स्यात् । अतोऽनुपपन्नं पितृद्रव्यमिति विशेषणं
न स्यादिति यतोविशेषणानर्थक्यादेव भक्षणाद्यु
पभोगोपयुक्तधनोपघातादन्यस्यैवोपचारादिदूषस्य
वचनार्थत्वात् ॥ ० ॥

उक्तमर्थमतिबन्धमुखेन ओकरोदूषयति । तदेत्यादि
हीयतेइत्यन्तेन । उपकारकत्वेऽपि गान्धरीयकविधयाउप
कारकत्वेऽपि । तृप्त्यर्थत्वादिति । तथाच पुरुषार्थत्वमुद्घोद्देश्य
प्रत्यक्षफलसाधकत्वं । क्रत्वर्थत्वं क्रतूद्देश्यकत्वं इति न पुन

मौल्यवस्तु कलधर्मं कर्तृहेत्यकलाभावादिति भावः । ईदमर्थे
 ईदमर्थकत्वे कर्तृहेत्यकल इति यावत् । ननु तदुपकारकत्व
 मेव तदुद्देशकत्वे प्रमादमत आह । उपकारकत्वेति । व्यभि
 चारादिति । अन्यावलोकनार्थानीतदीपादितोऽन्यालोकनादौ
 व्यभिचारादित्यर्थः । अतएवेति । यत उपकारकत्वेऽपि
 न तदर्थत्वमत एवेत्यर्थः । पर्यनुयोगस्य दोषोद्भावनस्य
 हेतुत्तरमाह । यत इति । केचित्तु अतएव वक्ष्यमाणहेतोरेव
 तमाह यत इत्याहुः । अत इति । विशेषणार्थक्याद्यतोहेतो
 रित्यर्थः । ननु भक्षणादित्यादिपदयाह्योनानुगम आह्या
 दनमात्रस्यादिपदयाह्यत्वेऽपि यत्र वज्रतरव्ययेन श्रापधमु
 त्याद्य तद्गुण्येन नदीपर्वतलङ्घनमहिम्ना वज्रतरधनम
 र्जितनस्त्राविभाज्यता स्यादत आह ॥०॥

किञ्च भक्षणाद्युपभोगार्थधनोपघातस्य गृह
 गतेनाप्यवश्यं कर्त्तव्यत्वान्न धनार्जनार्थत्वमुप
 घातस्य तादर्थ्यमेव च प्रयोजकमिति नाति
 प्रसक्तिः । अतएवोक्तं विश्वरूपेण ॥ पितृद्रव्यन्दत्वा
 यदि नोपार्जितमनन्तदा तस्यैवासाधारणं वैवा
 दिकवदेवोक्तम् नतु भक्षणाद्युपभोगमात्रेण तस्य
 स्तनपानादितुल्यत्वादित्यन्तेन । अतएव पुत्रो

पुनश्चनविवाहयोः सोत्सुकसन्ध्यापितृकृतवज्रतर
धनव्ययेऽपि न प्रतभिन्नादिलब्धस्य वैवाहिकस्य
वासाधारण्यम् । धनप्रेक्षया धनव्ययस्याकृतत्वा
त्तस्माद्द्वनोद्देशेनैव साधारणधनोपघातार्जितं
साधारणं नान्यदिति सिद्धम् । जितेन्द्रियेणपि
वज्रप्रकारं विमृष्योक्तम् । तदस्य यावदुक्तप्रपञ्चस्य
संक्षेपेणायमर्थः प्रत्येतव्यः यत्किञ्चिद्द्वनमसाधा
रणधनोपघातार्जितन्तदसाधारणं । यत्किञ्चि
द्द्वनं साधारणोपार्जितन्तत्साधारणं विस्पष्टार्थन्तु
विद्याधनन्तु यद्यस्येत्यादिनोदाहरणप्रपञ्चेनोपन्य
स्तम् ॥ ० ॥

किञ्चेति । तादर्थ्यमेवेति तथाचोपकारकत्वस्य प्रामाणिकत्वे
नापहापयितुमशक्यत्वात्तादर्थ्यमेवोपघातस्य विशेषणमिति
भावः । एतेनानुपपन्नं पितृद्रव्यमित्यादेरर्जनोद्देशेन धनो
पघातं विना यदार्जितमित्येवार्थ इति बोध्यम् । अत्र दृष्टव्यमिति
माह । अतएवेति । यतस्तादर्थ्यं विवक्षितोपकारकत्वमत
एवेत्यर्थः । इत्येत्यनेन तादर्थ्यं व्यक्तमेव तेनाभिहितमिति
भावः । स्वयमपि लोकाचारसम्पादं दर्शयति । अतएवेति ।
युचोपनयनेति प्रतभिन्ना ब्रह्मचर्यमिच्छा आदिना समावर्त

मोक्षरत्नप्रसादलब्धभिन्नापरिग्रहः । तथाचोक्तम् । आह
 तानां गुरुकुलादिप्राप्त्याभूजकोभवेत् । नृपाणामन्योऽप्येष
 विधिर्माहोऽभिधीयत इति । वैवाहिकस्य विवाहे श्वशुरादिता
 लब्धस्य । तथापि धनव्ययस्य कथं न धनार्जनार्थत्वमत आह ।
 धनप्रेषयेति । उपसंहरति । तस्मादिति । असाधारणधन
 शरीरायासाभ्यां यदर्जितस्तदविभाज्यत्वे प्राक् स्वयमभिहिते
 जितेन्द्रियसम्पादमप्याह । जितेन्द्रियेणापीति । तदुक्तमाह
 तदस्येति । असाधारणोपार्जितं साधारणधनानुपघातेन
 स्वयमेवार्जितमुपन्यस्तुविद्याधनादिकमिति शेषः । एतेषु प्राये
 सासाधारण्यसम्भवादिति भावः ॥ ० ॥

असाधारणत्वादेवाविभाज्यमप्येवंविधम्भनं
 साधारणमपि साधारणचेतुसमुत्पमेकविधमेव ।
 तदपि सुखावबोधार्थं । कचिदर्थसाधारण्येन
 कचिच्च व्यापारवत्त्वेन सम्बन्धसाधारण्येन च
 प्रदर्शितमित्यन्तेन । बालकेनाप्युक्तं न ह्येकेन
 भ्रात्रा विद्यादिना लब्धेऽपरेषामधिकारसम्भवः
 प्रमाणाभावादित्यन्तेन । यश्चानुपघातप्रतिग्रहा
 र्जितधनस्य विभागः शिष्टानां दृश्यते स भ्रातृस्ते
 ज्ञेन पौरुषबुद्ध्या वा नानुपपन्नः । यदा प्रतिग्रह

धनस्य विद्याधनत्वादिविद्याधनेन च साधारण
धनानुपघातार्जितेऽपि समविद्याधिकविद्यानां
विभागस्य वाचनिकत्वात्तद्विभागस्य धनोविद्या
धनस्य विद्याविशेषकृतोऽयं विभागइत्यजानन्तोऽ
विभक्तार्जितत्वेनायं विभागइति भ्रान्ताः । स्वयमपि
तथैव व्यवहृतवन्तः । एतन्मूलस्थापरापरव्यवहार
इति न किञ्चिदनुचितं ॥०॥

एवंविधमेव विद्याशैथिल्यदिलभमेव । साधारणमपीति
साधारणधनसमत्वं एवंविधमपि साधारणमेवेति । अथैव
शब्दयोर्वैपरीत्येन योजना कार्या अन्यथा क्रमागतस्यापि
साधारणत्वेन एवंविधमेव साधारणमिति यथाश्रुतासङ्गतेः ।
सुखावबोधार्थं विशेषरूपेण जीवबोधार्थम् । अर्थसाधार
ण्येति । यथा साधारणं समाश्रित्येत्यादि व्यापारसाधारण्यं
यथा अविद्यानान्तु सर्वेषामीहातयेद्धनं भवेत् । समस्तस्य
विभागः स्वीदपित्वइति धारणाइत्यादि सम्बन्धसाधारण्यं
यथा ऊर्जं पितुश्च मातुश्चेत्यादि । इत्यस्य यचामुकपुचलपुर
स्कारेणैकस्मै दत्तम् तच्च सर्वेषामेव तत्पुत्राणामधिकार
इति प्रतिपन्नम् । प्रदर्शितं मुनिभिरिति शेषः । इत्यन्तेनेति ।
विमृशोक्तमिति पूर्वेषामन्वयः । उक्तार्थे समादानरमाह ।

वाचकोनापीति । विद्यादिना सर्वे आधारानुपघातेन इतर
आधारनैरपेक्षेण चार्जिते । ननु भ्रातृव्येन पौत्रवद्व्या वा
दाने न्यूनाधिकस्य सम्भवात् । कथं समतया प्रतिनिवृत्तो
विभागइत्यत आह । यदेति । विद्याविशेषेति । विद्यार्जित
धनस्य योविशेषः समाधिकविद्यानां विभाज्यस्वरूपः तत्कृ
तोऽयं विभागइत्यजानन्तइत्यर्थः ॥ ० ॥

यत्पुनर्मनुवचनम् । यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं
ज्येष्ठोऽधिगच्छति । भागोयवीयसान्तत्र यदि विद्या
नुपालिनः । तस्यायमर्थः । पितेव पालयेत्पुत्रान्
ज्येष्ठोभ्रातृन् यवीयसः । पुत्रवच्चानुवर्त्तेरन्
ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मातः । एतस्मादचनात्यतापुत्रवद
वस्थानात्यर्जितइवानुपघातार्जितेऽपि ज्येष्ठधने
कनिष्ठानामधिकारः । एतावान् परं विशेषः ।
पित्रर्जितेऽविदुषामप्यधिकारोज्येष्ठार्जितेपुनर्विदुषा
मेव एतच्च पितरि प्रेतइति ज्येष्ठइति जवीयसा
मिति विद्यानुपालिनइतिपदप्रयोगस्थानर्थक्यात्सि
ध्यति । तस्माद्विभक्तार्जितत्वमात्रेणाविभक्त
भ्रात्रन्तरस्य भवतीत्यसङ्गतं वचनम् ॥ तत्र विद्या
धनं तावदभिधीयते ॥

तत्र कात्यायनः ॥ उपन्यसी तु वक्ष्यन् विद्यया
पद्यपूर्वकम् । विद्याधनस्तु तद्विद्यात् विभागे न
नियोजयेत् । शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात्सन्दिग्धप्रश्न
निर्णयात् । स्वज्ञानसंश्रनादादाज्ञव्यवसायनाश
यत् । विद्याधनस्तु तस्याहुर्विभागे न विभज्यते ॥०॥

ज्येष्ठोऽधिगच्छतीति निष्कृष्टाश्रुतिवशात् । ज्येष्ठ इवा
साधारणधनश्रमाभ्यां अर्जयतीत्यर्थः । पितापुत्रवदवस्थाना
दिति । पित्रुपरमानन्तरमिति शेषः । वचनस्य पित्रुपरम
प्रकरणीयत्वात् । ज्येष्ठधने गतु मध्यमार्जितधने । ननु सामा
न्यवचनस्य पित्रुपरमानन्तरं पितापुत्रवदवस्थानविषयत्वे द्विज
मावमत आह । इत्येवेति । पितरि प्रेत इति । अनेन कीयति
पितरि ज्येष्ठसाधारणार्जितेन कनिष्ठानां भाग इति प्रति
पादनात्पित्रुपरमानन्तरं लाभः । ज्येष्ठ इति । यवीयसामित्ये
ताभ्यामुत्तरवचने पितापुत्रवदवस्थितौ ज्येष्ठयवीयः पदप्रयोगो
गात् । अत्रापि ज्येष्ठयवीयः पदप्रयोगवशात् । पितापुत्रवद
वस्थानलाभः । विद्यानुपाधिगच्छतीति । तेन विदुषामेवेति सिद्धं ।
आनर्थक्यात् । सामान्यतश्च ज्येष्ठार्जिते कनिष्ठमात्राधिकारो
पानर्थक्यात् । असाधारणार्जितस्यापि विद्याधनस्य वक्ष्यविद्या
धिकविषयोर्विभाज्यतमुक्तम् । तत्र विद्याधनं किमिच्छाया

ज्ञानाभाविह्यवार्त्तमाह ॥ तथेति ॥ तत्र तेष्वविभाज्यमानेषु
सम्बन्धे । अनेतिपाठे अस्मिन्नवदरेरतिवार्त्तः ॥ अयमन्येवेति ।
इत्यन्यं स्वयमेव व्याख्यास्यति ॥ ० ॥

शिष्येष्वपि हि धर्मोऽयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत् ।
परं निरस्य यत्तत्त्वं विद्यया द्यूतपूर्वकं । विद्या
धनम् तद्विद्यान्न विभाज्यं बृहत्स्यतिः । यदि भवान्
इकमुपन्यस्यति तदा भवते मया एतावद्देयमिति
पण्डितम् । यत्रोपन्यासस्तिस्तीर्थं लभते तन्न विभा
ज्यम् । शिष्यादध्यापितादार्त्विज्यतः वज्रमानाह
शिष्यादिना लब्धन्दशिष्या च न प्रतियक्षेवेतनरूप
त्वात्तस्याः तथा यत्किञ्चिद्विद्ययां प्रश्ने निस्तीर्णे
अपण्डितमेव यदि कश्चित्परितोषाहदाति । तथा
योश्चास्मिन् शास्त्रार्थे मम संशयमपनयति तस्मै
सुवर्णमिदन्ददानीत्युपस्थितस्य संशयमपनीय
यत्तत्त्वं वादिनोर्वाद्सन्देहे न्यायकरणार्थमाग
तयोः सम्यक्त्रिरूपणेन लब्धं षष्ठांशादिकन्तया
शास्त्रादिषु प्रकटज्ञानं विभाव्य यत्प्रतियक्षा
दिना लब्धकन्तया इयोः शास्त्रविज्ञानविवादेऽन्य
त्रापि वचः कुचचिदन्योन्यज्ञानविवादे निर्दिश्य

वक्ष्यन् । तथैकस्मिन् देये वरनामुपसर्गये येन वरदा
मधीत्य वक्ष्यन्तया शिष्यादिविद्यया चित्रकर
सुवर्णकारादिभिर्लब्धं द्यूतेनापि परत्रिजित्य वक्ष्य
न्तस्मिन्मविभाज्यमितरैः ॥ ० ॥

मूल्यादिति । साधारणसूत्रादिकमादाय सुखसादिकं
निर्माय सूत्रादिमूल्यात् शिष्यगुणेषु यदधिकमूल्यात् क्षान्त
द्विधाधनमित्यर्थः । विद्ययेति । विद्यातिशयनैपुण्येन द्यूतपूर्वकं
यक्ष्यमित्यर्थः । वक्ष्यन्तानुक्रमेणाह । यदीत्यादि । उपन्या
सत्रिजित्य भद्रकमुपन्यासं सज्ज्ञानसंज्ञनादित्यनेनाभिधास्य
मानप्रतिपक्षधनेन पैगदत्तमयाकर्तुमाशङ्क्याह । दक्षिणा
चेति । न प्रतिपक्षः । न प्रतिपक्षत्वेन लब्धम् । प्रश्ने नि
सीर्षे प्रश्नस्य सम्यगुत्तरे दत्ते । एषा प्रश्नादित्यस्य व्याख्या ।
चन्द्रिग्वप्रश्नेति व्याचष्टे । तथा योद्धाक्षिप्रिति । यथैवविक
ल्पेन व्याख्याकारमाह । वादिनोर्वेति । सज्ज्ञानसंज्ञनादिति
व्याचष्टे । तथा प्राप्तादिति । वादादित्यस्यार्थमाह । तथा
दशोरिति । निजित्य एकोटिव्यवस्थापनेन विवादमधीत
सम्पन्नं वादिपक्षितं राज्ञा वा प्रसाददत्तमित्यर्थः । प्राप्ताव
प्राप्तिरिति व्याचष्टे । तथैकस्मिन्निति । शिष्येभ्योपेक्ष्यार्थमाह ।
तथाशिष्यादिति । सज्ज्ञं शिष्यगुणेन यदधिकं लब्धम् ॥ ० ॥

तदयमर्थोयथा कयाचिद्विद्यया यत्तन्मर्मज
कस्यैव तस्मैतरेषाम्प्रदर्शनार्थं तु कात्यायनेन
विसरेणोक्तम् । श्रीकरादिभ्रमनिरासार्थं । अतः
स्वज्ञानख्यापनादिना यत्प्रतिग्रहसम्बन्धदपि विद्या
धनमेव । विद्ययैव विदुषे प्रतिग्रहदानात् ।

तथा यमः । विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः शान्तो
दान्तः सत्यवादी कृतज्ञः । वृत्तिग्लानो गोहितो
गोशरण्यो दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः । अत्र
तानाममन्त्राणां जातिमाचोपजीविनाम् । नैषां
प्रतिग्रहो देयेन शिला तारयेच्छिलाम् । विदत्तयैव
पात्रत्वादविदुषाश्चापात्रत्वादतोयत्केनचिदुक्तम् ।
विद्याधनन्तु विद्याध्यापननिमित्तं यत्तदुच्यते इति
तदुक्तवचनादर्शनेनेति हेयमेव । तस्माद्विद्याशब्द
स्य विदज्ञानइत्यस्माद्धानोर्निष्पत्तेः ॥ ० ॥

सर्वानुगमकमाह । तदयमिति । तर्हि एतदेव मुनेरभि
धानमुचितं किं विसरेणेत्यत आह । प्रदर्शनार्थमिति । अनुप
पातार्जितविद्याधनोदाहरणार्थमित्यर्थः । श्रीकरादीति ।
अविभक्तार्जितत्वमात्रेणैव विभाव्यत्वमिति तेषां भ्रमः तन्मूल
कस्य परेषाम्प्रत्ययविधभ्रमस्य निरासार्थमित्यर्थः । अत इति

कात्यायनेन विद्याधनस्य मध्ये यद्विस्तारित्यर्थः । विद्याधन
केवेति । तेनात्र समाधिकविद्योरेव भावोनेतरेषामिति
भावः । प्रतिग्रहधने विद्याधनपदस्य यौगिकत्वमाह । विद्यैवेति ।
प्रमाणमाह । तथा यमदति । धर्मयुक्तः नित्यनैमित्तिक
स्वधर्मात्यागो । प्रशान्तः स्वल्पलाभेनापि सन्तुष्टः । शान्तः
केनापि पीडितोऽपि समर्थः सन् तत्पीडापराङ्मुखः । दान्तः
इन्द्रियादिदमनशीलः कृतज्ञः प्रत्युपकारे सयत्नः वृत्तिस्नानः
शिलोच्छादिवृत्तिः वृत्तिहीनोवा गोहितो गोघासादृष्टो
शरण्यो व्याघ्रादितो दुर्गाच्च परिचायकः । आङ्गरित्याङ्गः ।
तदुच्यते तस्माच्चमुच्यते उक्तवचनादर्शनेन कात्यायनवचना
दर्शनेन । विदज्ञानदति । तेन शिल्पधूर्तादिसञ्ज्ञापि
ग्रहणमित्युक्तम् ॥०॥

ज्ञानमात्रवचनात् यच्च प्रतिग्रहधनस्यापि
विद्याधनत्वेन याजनाध्यापनप्रतिग्रहाणां सङ्कीर्ण
त्वमापादितं श्रीकरेण तदतिमन्दम् । विद्याधनत्व
सामान्यस्य याजनाध्यापन प्रतिग्रहादिनानाव्यक्ति
सम्बन्धेऽपि व्यक्तीनामसङ्कीर्णत्वात्तदापि याजना
ध्यापनस्याप्रतिग्रहत्वात् । गोत्वसमवायेऽपि नील
वर्णपुष्पापोतिकादिव्यक्तीनामसङ्कीर्णत्वस्यानिवा

दात् । अतएव शिष्यादात्विज्यतः प्राप्तयोर्विद्या
धनत्वं स्वरन्मुनिर्योजनाध्यापनयोः सङ्करात् कथं
न विभेति । अतः पक्षग्रहणमात्रेण तदभिधान
मिति हेयम् । शौर्य्यादिधनमाह ।

कात्यायनः । आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म
कुर्वते । तस्मिन् कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना
कृतः । तत्र लब्धन्तु यत्किञ्चिद्वनं शौर्य्येण तद्भवेत् ।
ध्वजाहतम्भवेद्यत्तु विभाज्यं नैव तद्भवेत् । संग्रामा
दाहतं यत्तु विजित्य दिपतां कुलम् । स्वाम्यर्थं
जीवितम्यक्त्वा तध्वजाहतमुच्यते ॥०॥

सङ्कीर्णत्वमिति । सङ्कीर्णत्वमभेदः तथाहि याजनस्य विद्या
धनत्वं विद्ययैवात्विज्यकरणात् एवमध्यापनप्रतिग्रहयोः रपोति
अथाणामेव विद्याधनत्वेन परस्परभेदाभावइति श्रीकरा
दयः । व्यक्तीनामिति । तथाच याजनादीनां विद्याधनत्वाविशेषे
षेऽपि याजनत्वादिना परस्परभेदसत्त्वाच्च सङ्कीर्णत्वमिति
भावः । गोत्वेति । यथा नीलकपिलगोव्यक्तीनां गोत्वाविशेषेऽपि
परमसङ्कीर्णत्वं विशेषरूपेण भेदसत्त्वान्तददित्यर्थः । अतएव
सामान्यरूपाणामपि विशेषतोभेदसत्त्वादेव । कथमिति ।
केनापि प्रकारेण न विभेतीत्यर्थः । पक्षग्रहणीति । पूर्वपक्षग्रहणं

मात्रेवेत्यर्थः । तदभिधानं वहीर्षसाभिधानम् । हेयमिति ।
 यतः पूर्वपक्षवचनगतं विद्वान्वचनगतो हेयमित्यर्थः ।
 यदा पक्षग्रहणमात्रेण याजनादिना अर्जकस्य पक्षग्रहणमात्रे
 णापत्तिमुखेन याजनादिधने विद्याधनस्य निरासेन न तत्र
 समाधिकविद्ययोर्भागनिरासात्तत्पक्षग्रहणस्य स्फुटत्वात्तदभि
 धानस्य चाश्रितस्तदभिधानं अतो हेयमित्यर्थः । संशयमाह
 उत्कटसम्भावनाविषयमरणमप्यङ्गीकृत्य तत्र लब्धन्तस्मिन्प्रसादे
 सति लब्धम् । तत् ध्वजादृतमिति । यद्यप्येतस्यापि शौर्यधनत्वे
 नैव अविभाज्यत्वस्य सिद्धेः पृथग्विधानं व्यर्थं तथापि ध्वजादृत
 परिभाषायां व्युत्पादनार्थमेव तद्वचनारम्भ इति बोध्यम् ॥०॥

वैवाहिकन्तु तद्विद्याङ्गार्यया यत्सहागतं । भार्या
 प्रातिकाले लब्धमित्यर्थः । तथाऽपरमविभाज्यमाह
 तुर्म्ननुविष्णुवस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।
 योगक्षेमप्रचारश्च न विभाज्यं प्रचक्षते । वस्त्रमङ्ग
 योजितं पङ्क्तिपरिच्छदार्थश्च । पत्रं वाहनमश्वादि ।
 अलङ्कारोऽङ्गुलीयकादि । कृतान्नं लड्डुकादि । उदकं
 कूपवापीजलं प्रचारोपयुक्तम् । स्त्रियोदासीव्यति
 रिक्ताः । योगक्षेमप्रचारश्च । श्रय्यासनभोजनाच
 मनाद्युपयुक्तभाजनादीनि ।

तथा व्यासः ॥ अविभाज्यं स्वगोचाराभासरस
कुलादपि । याज्यं क्षेत्रञ्च यज्ञञ्च कृतात्ममुदकं
स्त्रियः । याज्यं यागस्थानम् । देवता वा । नतु याज
नलब्धन्वनं तस्य विद्याधनत्वेनैव गतार्थत्वात् ।

तथा कात्यायनः ॥ गोप्रचारश्च रथ्या च वस्त्रं
यज्ञाङ्गयोजितम् । ॥ प्रायोज्यं न विभाज्यन्तु
शिष्यार्थं तु बृहस्पतिः । प्रायोज्यं यद्यस्य प्रयोजना
ईदम् । यथा श्रुतादौ पुस्तकादि तन्मूर्खैर्न विभज
नीयम् । शिष्योपयुक्तञ्च शिष्यिनामेव नातदि
दाम् ॥०॥

भार्याप्राप्तिकाल इति । उपलक्षणमेतत् । जामादत्यपुर
स्कारेणेत्यन्यदपि लब्धमोध्यम् । अङ्गयोजितमिति । तेन
विक्रीयवस्त्राभरणं चणमुद्गाह्यमण्यपोति बृहस्पतिवचन
मेतद्व्यतिरिक्तवस्तुपरं वज्रमूखवस्तुपरमित्यन्ये । प्रचारोपयुक्तं
यवहारोपयुक्तमेव यावद्विष्यस्य निर्वाहस्येन तावन्त्येव
पाद्याणि नतु तत्र समांशनिघमइति भावः । एकां स्त्री
द्वारयेत्कर्त्तव्यं यथांशेन गृहे गृहे । इति बृहस्पतिना दात्री
विभागो वज्रदात्रीत्यतिरिक्तइति । इति । तथा च सर्वेषामेव
यावहारिकवस्तुषु प्रत्येकनियतेषु तुल्यमूखेषु वस्त्राणां दारा

स्मृतम्। प्रदानं स्वेच्छया कुर्यान्नोगच्चैव ततो धनात्।
तदभावे तु तनयाः समांशाः परिकीर्त्तिताः। स्वश
क्त्येत्यसाधारणधनशरीरव्यापारं दर्शयति। वचन
द्वयेऽपि पितृपदमुपलक्षणम्। स्वयमर्जितमिति चेन्नो
रभिधानात्। एवञ्च स्वाजितक्रमागतद्रव्यवदेव
क्रमागतेऽप्येवंह्ये भूमिव्यतिरिक्ते व्यवस्था बोद्धव्या।
भूमौ तु विशेषमाह।

शङ्कः पूर्वमनष्टान्तु यो भूमिमेक एवोद्वरेच्छ
मात्। यथा भागम्भजन्त्यन्ये दत्त्वा भागन्तुरीयकम्।
असाधारणधनशरीरव्यापारमेवकारेण दर्शयति
तथापि। उद्धर्तुर्नासाधारण्यं ॥०॥

अनुपयुक्तस्त्रीवाससामिति । अनुपयुक्तं मूर्खादीनामुक्त
कादि स्त्रीवाससो प्रागुक्ते । न वास्तुविभाग इति व्याचष्टे ।
पितरि जीवतीति । पुत्रैरनवाप्तमिति । अत्र पुत्रपदं सम्बन्धि
मात्रोपलक्षणं अतएव वचनद्वये पितृपदमुपलक्षणमिति
वक्ष्यते । पाठावनाकराविति । अनवाप्येति पाठे अन्येषु निर
सेष्वित्यध्याहारस्य अनवाप्यमिति पाठे तु अन्यैरत्रकोद्धार
मित्यर्थे लक्षणायाः प्रसङ्गादिति भावः । तदभावे तु तनया
इत्येव समांशाभिधानं विज्ञेयं निरस्यति ॥०॥

किन्तु प्रतिकृतभूमेस्तु र्थाग्रेऽधिकस्तस्यै दातव्यः।
भूमिपदसामर्थ्यात्तदविवक्षाकारणाभावादिति वि
भाज्याविभाज्यनिरूपणम् ॥

सम्प्रति विभागानन्तरजातस्य विभागः कथ्यते ।

तत्र मनुनारदौ ॥ ऊर्द्धं विभागाज्जातस्तु पितृ
मेव हरेद्वनम् । संख्येष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत
स तैः सह ॥ यदि पिता पुत्रान्विभज्य स्वयञ्च यथा
शास्त्रं भागं गृहीत्वा पुत्रैरसंख्येष्टेषु मृतः तदा
विभागानन्तरं जातः पितृधनमेव गृह्णीयात्स एव
तस्य भागः । अथ कौशित्युत्रैः सह संख्येष्टः पिता
मृतः तदा संख्येष्टेभ्यो भागं गृह्णीयात् ।

तथा गोतमः ॥ विभक्तजः पितृमेव । विभागा
नन्तरं यस्य गर्भाधानं स विभक्तजः विभक्तेन
जतितागर्भाधानादृते जनकस्य जननव्यापारा
भावात् अतोयद्यज्जातगर्भायामेव स्त्रियां विभक्ताः
पुत्रास्तदनन्तरं जातोभ्रातृभ्य एव भागं गृह्णी
यात् न केवलमेक एव किन्तु वद्वोऽपि विभक्त
जाताः पितृमेव धनं गृह्णीयुः ॥०॥

अधिकरति । तथाच उद्धर्त्तुं उद्धृतभूमेद्यतुर्थाश्रमधि
 कन्दत्वा तेन सह समं सर्व्वे समाश्रयजेरखिति वचनार्थः ।
 नतु अन्यदति अवष्टान्तस्यै तुरीयाश्रमापदानं तस्यात्वे अनुद्ध
 र्त्तुरेकत्वे द्वित्वे वोद्धर्त्तुरेव स्वल्पप्राप्त्या विषमप्रतिष्ठापत्तेरिति
 भावः । भूमिपदेति । भूमेद्यतुर्थाश्रमित्युक्तार्थे प्रमाणमेतत् ।
 सप्रतीति । पूर्व्वजातविभागानन्तरमित्यर्थः । यथाशास्त्रमित्य
 नेन शास्त्रानभिज्ञतया यदि पिता स्वयं स्वल्पं गृहीत्वा विभ
 क्तस्तदा विभक्तजस्य भ्रातृभ्याविभागग्रहणं धनितम् । अत
 इति । यत्ताविभागानन्तराहितगर्भस्य जातस्यैव विभक्तजत्व
 मतइत्यर्थः । भ्रातृभ्यदिति । एतच्च यदा पिता स्वयाश्रयं गृहीत्वा
 अवशिष्टं पुत्रेभ्यादत्त्वा विभक्तएव तिष्ठति तदा बोध्यम् । पितृ
 मरणे तु पितृभ्रातृभागानेकचीकृत्य यथाशास्त्रं सर्व्ववि
 भाज्यमिति । चूडामणिस्तु । पितरि जीवत्यपि तद्गृहीतज्ञांशा
 देरशास्त्रीयतया सर्व्वमिश्रणेन पुनर्विभागइत्याह । अत्र
 ज्ञातगर्भायास्तु यदि गर्भस्यस्य भागः प्रागेव विवक्षितस्तदा
 पितृभ्यागं विभक्तजाभावे सर्व्वएव विभजेयुः । अथ पित्रैव
 चद्र्भसं निश्चित्यापि प्रभुतया पुत्रेभ्यामागुदत्तः तदा
 तेषामेव तत्र स्वाभ्यात् न तत्र गर्भस्यस्याधिकारः किन्तु पितृ
 एवेति विभक्तजसत्त्वे तु तेन सह तुल्यांशितेति बोध्यम् ॥०॥

यथा वृक्षस्थितिः ॥ पित्रा सह विभक्ताये साप
त्तावा सचोदराः । जघन्यजास्य ये तेषामित्थभाग
हरास्तुते । अनीशः पूर्वजः पित्ये भ्रातृभागे विभ
क्तजः । विभागात्पूर्वं जातः पित्रे धनेऽनधिकारी
विभक्तजस्य भ्रातृधने ।

तथा ॥ पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ।
विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ।
यथा धने तथर्णेऽपि दानाधानक्रयेषु च । सर्व
शब्दादङ्गतरमपि धनम्यत्रर्जितं विभक्तजस्यैव ।
परस्परमनीशास्ते त्यक्ताशौचोदकक्रियाः । अशौचो
दकक्रियामात्रप्रदर्शनेन सुदूरन्धनाधिकारं निर
स्यति । इदञ्च पित्रुपात्तधनमात्रविषयम् ।
यदि तु पैतामहधनमपि भूम्यादिकं विभक्तान्तदा
तद्वनविभागं भ्रातृभ्योगृह्णीयात् । मातुर्निवृत्ते
रजसि तद्विभागविधानात् ।

तदाह विष्णुः । ॥ पितृविभक्ताविभक्तानन्तरो
त्यन्नस्य विभागन्दद्युः । तथा याज्ञवल्क्यः ॥ विभक्तेषु
सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् । दृश्यादा
तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥ ० ॥

पित्रा सहेति । जघन्यजाविभागानन्तरमप्यौत्पादि
 तास्ते पित्रभागहरा नतु विभागात्पूर्वजाताः तत्र हेतुमाह ।
 अनीहदति । स्वामिनामेव विभागात्त्वादिति भावः । पूर्वोक्त
 विवरणमेतदिति केचित् । तथेति बृहस्पतिरेवेत्यर्थः । स्वयम
 र्जितमित्यनेन पुत्रान्तरेण विभक्तसंसृष्टिनापि पित्रा असा
 धारणशरीरायासाभ्यां यदुपार्जितस्तदपि विभक्तजस्यैव न
 संसृष्टिनामित्युक्तम् । यथा धने इति । विभागानन्तरस्य
 धनग्रहणवद्विभक्तपितृणपरिशोधनमपि विभक्तजैरेव कार्यं
 एवमेतादृशेन पित्रा यदातुस्मतिश्रुतं यच्चाहितं बन्धकवि
 धया दत्तं वा क्रीत्वा मूल्यं न दत्तं वा तत्सर्वं तस्यैव समाधेय
 मित्यर्थः । निरस्यति बृहस्पतिरेव भृत्यादिकमित्यनेन निबन्ध
 द्विपदयोर्ग्रहणं मणिमुक्तादेः स्वार्जिततुल्यत्वात् निवृत्तेर
 जसीति । तथाच तद्विभागस्य अशास्त्रीयत्वात् निवर्त्तनीयत्व
 मिति भावः । दृश्यादेति । वाग्बोऽवधारणार्थः तेन भुक्त
 व्यवच्छेदः ॥ ० ॥

पितृमेव हरेद्वनमिति विरोधादुक्तयुक्तेश्च
 क्रमागतधनविषयमिदम् ॥

अथ विभागानन्तरागतविभागः ।

तत्र बृहस्पतिः ॥ कृतेऽकृते विभागे वा रिक्थी

यत्र प्रदृश्यते । सामान्यश्चेन्नवेद्यस्तु तत्र भागहरस्तु
सः । ऋणं क्षेत्रं ^१ ~~द्वै~~ हं लेख्यं यस्य पैतामहं भवेत् ।
चिरकालप्रेषितोऽपि भागभार्गागतस्तु सः । गोत्र
साधारणं त्यक्त्वा योऽन्यदेशं समाश्रितः । तदंशस्या
गतस्यांशः प्रदातव्यो न संशयः । तृतीयः पञ्चमश्चैव
सप्तमो वापि यो भवेत् । जन्मनामपरिज्ञाने लभेतांशं
क्रमागतम् ॥ ० ॥

उक्तयुक्तेरिति । मातुर्निवृत्ते रजसीत्युक्तयुक्तेरित्यर्थः ।
तथा च ज्ञातेऽज्ञाते वा गर्भे मातुरजो निवृत्तिं विना वा कृत
पितामहधनविभागस्याशास्त्रोक्ततया निवर्त्तनीयत्वेन तद्वृत्त
विभागविषयत्वमेवानन्तराक्तवचनयोरिति पूर्वेषां मन्वादि
वचनानां पितुः स्वार्जितत्वविषयत्वमेवेति नवैपरीत्याशङ्का
कर्त्तव्येति भावः ॥ अथेति ॥ यद्यपि विभागानन्तरागतस्या
धिकारितया विभागः सिद्ध एव तथापि तदंशपरम्परा
जातस्य सप्तमपर्यन्तस्य विभागज्ञापनार्थमृथज्वचनारम्भः
स्वदेशावस्थाने चतुर्थपर्यन्तस्यैव विभागार्हत्वादिति बोध्यम् ।
कृते देशान्तरस्थितं विहाय विभागे कृते सामान्यं साधारणं
विभागार्हमिति यावत् । लेख्यं साधनारूढं यादृशमैतामहं

पूर्वपुरुषसम्भितेन पूर्वपुरुष वित्तस्यैव तत्कृतस्यापि चक्षुः
 क्षितादृष्टादिकं साधारणद्रव्यमात्रोपलक्षणम् । सप्तमोवेति ।
 वा शब्दः सप्तमान्तर्गतानुक्तसमुच्चयार्थकः तेन सप्तमपर्यन्ता
 नामेव देशान्तराद्वागतानाम्भागिता नलष्टमादेरिति अत
 एवासप्तमादृश्यविच्छिन्तिर्भवतीति वचनमप्येतद्विषयमिति ।
 केचित्तु वाकारोऽनास्थाधानेन वीजिस्वामिमरणादिदशा
 यां यदि तत्प्रपौत्रपर्यन्तोऽस्य पूर्वजस्तिष्ठेत् तदा तस्य स्वामि
 त्वेन तत्परम्परान्नस्य सप्तमादूर्ध्वस्थाप्यधिकारः यथोत्तर
 ज्ञानस्य संक्रान्तत्वात् । यदि तु वीजिस्वामिमरणादितः
 प्रागेव तत्प्रपौत्रपर्यन्तोऽस्य पूर्वजोऽधस्तस्तदा पञ्चमस्य पिण्ड
 वृत्तिर्भावेणानधिकारात्तत्पुत्रादेरपि नाधिकार इत्याहुः । तद
 वत् । तथा सति देशस्य विदेशस्य योर्व्यवस्थायां विज्ञेयाभावेन
 वचनवैयर्थ्यापातात् । अतएव मूलीभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापि
 प्रामाणिकीति सुधीभिर्भावं ॥०॥

यम्परम्परया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं विदुः ।
 तदन्वयस्यागतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही । तदनेन
 चिरप्रोषितवंश्येन समन्तादासिभिर्मौलैरात्मज्ञापन
 पूर्वकम्भागग्रहणं कार्यम् ॥ इति विभक्तागत
 विभागः ॥

सम्प्रत्येकपिटकाणां सवर्णानुलोमपरिणीत
स्त्रीजातानाम्पुत्राणां विभागः कथ्यते ॥ अस्ति च
सवर्णानुलोमस्त्रीपरिणयनम् ।

तथाच मनुः । सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता
दारकर्माणि । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रम
शोऽवराः ॥ गृध्रैव भार्या गृध्रस्य सा च स्वा च विशः
स्मृते । ते च स्वा चैव राज्ञः स्युस्ताश्च स्वा चाग्र
जन्मनः ॥ गृध्रैवेत्येवकारः सर्वत्र सम्बध्यते ।
सा ते तादृत्यनन्तरपूर्वाक्तपगामर्षात् ५ प्रतिलोम
परिणयनं सर्वथा न कार्यमित्यर्थः । कामतस्तु
प्रवृत्तानामिति दोषान्पत्वस्थापनार्थं । नतु दोषा
भावएव ॥ ० ॥

मौलावग्रपरम्पराक्रमेण तद्देवावस्थायिनः सामन्ताः
प्रतिवासिन इत्यर्थः ॥ एकपिटकाणामिति ॥ एकपिटकाणां
विभिन्नजातिमात्रकाणां पुत्राणामित्यर्थः । अनुलोमेति ।
तेन प्रतिलोमपरिणयनं सर्वथैव नेति सूचितम् । ननु प्रतिज्ञेय
मालप्रत्यापएव एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णश्रीचियोवरइति याज्ञ
वल्क्येन सवर्णाविवाहमात्रस्य प्रतिपादनात् असवर्णाविवा
हस्याप्रसङ्गेतन्नाह । अस्ति चेति । प्रशस्ता गार्हस्थोचित

यश्चादिधर्मोपयोगिनी सवर्णायाएव सङ्गत्वेन धर्मकर्माधि-
कारस्य । भर्तुः प्ररीरगुश्रूषा धर्मकार्यं च नैतिकं । स्त्रास्त्रैव
कुर्यात्सर्वेषां नान्यजातिः कथञ्चनेति । मनुना प्रतिपाद-
नात् । कामतः विषयगोचरातिरागतः नतु वृद्धिधर्मलिप्तया
तमैतासां विवाहोभवत्येव । किन्तु । केवलं रागाधीनएव
सदति प्रतिपन्नं । अतएव चतस्रोब्राह्मणस्य विवाहितास्त्रि-
दे चैका चेतरेषामिति ब्रह्मेऽप्याहस्य । अतएवात्राऽपिवैदिक
कर्मांतया पूर्वं वृद्धिआहुति कर्त्तव्यमेव गोभिलेन संस्कारप्रचय
मभिधाय सर्वार्थेवान्वाहार्यवन्तीत्युक्तं । दोषसत्त्वं हेतुमाह ।
तदाहतुरिति ॥ ० ॥

तदाहतुः शङ्खलिखितौ । भार्याः कार्याः ^सस्त्रजा
तीयाः श्रेयस्यः सर्वेषां स्युरिति पूर्वकल्पः ततोऽ-
नुकल्पः चतस्रोब्राह्मणस्यानुपूर्वेण तिस्रोराज-
न्यस्य दे वैश्यस्य एका शूद्रस्य । जात्यवच्छेदेन चतु-
रादिसङ्ख्या सम्बध्यते । एताः परिणीताएव भार्या
भवन्ति ।

तथाह पैठीनसिः । चतस्रोब्राह्मणस्य परिणीता
स्त्रिस्त्रिदे चैका चेतरेषां ^{इतरैर्जा}राजन्यादीनां यथाक्रमन्ति
स्त्रिदे चैका चेति । आनुलोम्येऽपि द्विजातेः शूद्रायां

वज्रदोषमाह तुर्मनुविष्णू । क्षीनजातिस्त्रियं मोहा
दुद्वन्द्वोद्दिजातयः । कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्ता
नानि शूद्रताम् ॥ शूद्रावेदी पतत्यत्रैतत्तथ्यतन
यस्य च । शौनकस्य सुतोत्यत्था तदपत्यतया भृगोः ।
शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणोयात्यधोगतिम् ॥ जन
यित्वा सुभन्तस्याम्ब्राह्मण्यादेव क्षीयते । तदनेन
क्रमोढाविषयत्वं वचनानां हारीतवचनमपि मन्वा
द्येकवाक्यतया परिणीताविषयम् ।

यथा । ब्रह्महा न भवत्यन्यो ब्रह्महा वृषलीपतिः ।
यस्तस्यामादितोगर्भः स तेन ब्राह्मणो हतः ॥ ० ॥

अचानुकल्पकथनेन मुख्यकल्पसम्भव एव कर्त्तव्यतया
सर्वर्षापरिणयनसम्भवे तथा चरणस्यावैधत्वेन तदधिगमे प्रत्य
त्रायः प्रतिपादित इति बाध्यम् । जात्यवच्छेदनेति । तेन
ब्राह्मणस्य पञ्चषट् ब्राह्मणीविवाहेन विरुद्ध इति भावः । उतथ्य
तनयस्य गौतमस्य । पञ्चत्रयमिदं ब्राह्मणादित्रयाणां व्यव
स्थितमन्वर्थं । नन्वियं व्युत्क्रमोढाविषयिणीति प्राचीनमतनिरा
करणायाह । तदनेनेति । काश्यपस्य प्रवृत्तानामिमाः स्त्रुः
क्रमोऽवराः । शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्त्रा च विप्रः
स्मृते इति क्रमिकोढां शूद्रामुपक्रम्य निन्दावचनेनेत्यर्थः ।

युक्तमोठाविषयत्वे च क्षत्रियादीनामपि युक्तमोठाले दोष
अवस्थात् । क्षीनजातिपदवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । नमूठाया
क्षत्रभिमगस्य शास्त्रीयतया निन्दायाः स्वयमनूठाविषयत्वं
मेव युक्तमित्यत आह । हारीतेति । तथा चास्य वचनस्य
पतिशब्दस्वरसबलादूठाविषयत्वेन तदेकवाक्यतया मन्वा
दिवचनमनूठाविषयकं विधिनिरुधौ तु श्येनवदुपपन्नाविति
भावः ॥ ० ॥

अतएव शूद्रावर्जं द्विजातिभार्यामाह ।

शूद्रः । ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या ब्राह्मणस्य प्रकी
र्त्तिता । क्षत्रिया चैव वैश्या च क्षत्रियस्य प्रकीर्त्तिता ॥
वैश्यैवभार्या वैश्यस्य शूद्रा शूद्रस्य कीर्त्तिता ।
अतः स्वयमनूठायां शूद्रायामपत्यजनने नैते
दोषाः । किन्तु स्वल्पदोषः प्रायश्चित्तञ्चाप्यमिति
वक्ष्यते । अत्र चातुर्वर्ण्यपत्राणां विभागमाह ।

मनुः ॥ शूद्रायाद्वरेदिप्रोदावंशौ क्षत्रियासुतः ।
वैश्याजोऽथर्द्धमेकांशमंशं शूद्रासुतोद्वरेत् । सर्व्वं
वा रिष्यजातन्तु दशधा परिकल्प्य तत् । धर्म्यं
विभागद्वुर्वीत विधिनानेन धर्मवित् । चतुरोशान्
द्वरेदिप्रस्तीर्णमान् क्षत्रियासुतः । वैश्यापुत्रोद्वरेद्द्व

अमंशं गृह्णासुतोदरेत् । किञ्चिद्गुणवत्त्वेन विभाग
प्रकारद्वयं ॥ ० ॥

अतएवेति । यतः गृह्णापरिणयने तस्यामपत्योत्पाद
नादौ च दोषोऽतएवेत्यर्थः । स्वयमनूढाद्यामिति । अन्येनो
ढाद्यामित्यर्थः तेन तदपरिणीता गृह्णासुताभिप्रायमिति
वक्ष्यमाणेन विरोधः । किञ्चिद्गुणवत्त्वेनेति गृह्णापुत्रस्य किञ्चि
द्गुणवत्त्वनिर्गुणत्वाभ्यामित्यर्थः द्विजातिपुत्राणां किञ्चित् गुण
वत्त्वे इति कंचित् । कीनाशोभोदृषोयानमलङ्कारस्य वेषः च ।
विप्रस्रोद्धारकन्दत्वा एकाग्रस्य प्रधानतइत्युद्धारस्य प्राग
भिहितत्वात् । पूर्ववचनं सोद्धारविषयमुत्तरवचनमनुद्धार
विषयमिति रत्नाकरः तदसत् । चन्द्रियविशोरुद्धारानुक्तेः
तयोस्तदभावादाधिक्यविधानानुपपत्तेः कीनाशोहलवाहकः
॥ ० ॥

तत्र विष्णुः ॥ ब्राह्मणस्य चतसृषु चेतृत्राभवेय
रित्यादि अनेन क्रमेणाशकल्पनाऽन्यत्रापि भव
तोत्यन्तम् ॥ ब्राह्मणजातो राजन्यापुत्र एव यदि जन्म
ना सर्वज्येष्ठो गुणवाँस्तदा ब्राह्मणेन सह तुल्य
भागी कार्यः । ब्राह्मणेन चत्रियेण वा जातो वैश्य
स्तेतद्रूपस्तदा चत्रियेण सह तुल्योऽग्नी ।

यथाह वृहस्पतिः ॥ विप्रेण क्षत्रियाजातो जन्म
ज्येष्ठोगुणान्वितः । भवेत्समांशः क्षत्रेण वैश्याजात
स्तथैव च ॥

तथा बौधायनः ॥ सवर्णापुत्रानन्तरापुत्रयो
रनन्तरापुत्रश्चेद्गुणवान् ज्येष्ठभागकृत्स्नीयात् ।
गुणवान् हि श्रेष्ठाणां भर्त्ता भवतीति । अनेनैव
हि शूद्रस्याप्येवं विधस्य वैश्येन सह समांशिता
दर्शिता । या तु प्रतिग्रहेण पित्रार्जिता भूमिः सा
ब्राह्मणीपुत्रस्यैव न क्षत्रियादेः । गृहं क्रमागत
क्षेत्रञ्च द्विजातिपुत्राणामेव न शूद्रस्य ॥०॥

ब्राह्मणस्येत्यादि । आदिना पितृव्यमुक्तं दशधा विभजेयुः
ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोऽंशानादद्यात् । क्षत्रियापुत्रस्त्रीन्दावंशौ
वैश्यापुत्रः शूद्रापुत्रस्त्वेकम् । अथ चेत् शूद्रापुत्रवर्जं ब्राह्मणस्य
भवेत्तदा नवधा विभजेयुः । चतुस्त्रिंशदिभागीकृतानंशानादद्युः
वैश्यवर्जं अष्टधा विभज्य चतुरस्त्रीनेकञ्च समादद्युः क्षत्रिय
वर्जं सप्तधा कृत्वा चतुरोद्भावेकञ्च ब्राह्मणवर्जं षड्धा कृत्वा
चीन् द्वावेकञ्च । क्षत्रियस्य क्षत्रियवैश्यशूद्रेष्वेवं विभागः । अथ
ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियौ पुत्रौ स्यातान्तदा सप्तधा कृत्वा
ब्राह्मणश्चतुरोऽंशान् गृहीयात् चीन् राजन्यः ब्राह्मणस्य ब्राह्मण

वैश्या चेत्तदा षड्धा विभज्य चतुरोऽग्रां ब्राह्मणश्चादद्यात्
 द्वौ वैश्यासुतः । अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणगृह्यौ पुत्रौ स्यातां
 तदा पञ्चधा विभजेयातां चतुरोऽग्रां ब्राह्मणश्चादद्यादेकं
 गृह्यः । अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्या स्यातान्तद्वनं पञ्चधा विभ
 जयेयातां चीनंशान् क्षत्रियस्वादद्यात् । दावंशौ वैश्यः अथ
 ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियगृह्यसुतौ स्यातान्तदा तद्वनं
 चतुर्धा विभजेयातांस्त्रीनंशान् क्षत्रियश्चादद्यात् । एकं गृह्यः ।
 अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्ययोर्वा वैश्यगृह्यौ सुतौ स्याता
 न्तदा तद्वनं विधा विभजेयातां दावंशौ वैश्यश्चादद्यादेकं
 गृह्यः यदि ब्राह्मणीपुत्रौ द्वौ स्यातां गृह्यापुत्रैकः तदा ब्राह्मणी
 पुत्रौ अष्टभागानादद्यातामेकं गृह्यासुतः । अथ गृह्यासुतौ
 द्वौ स्यातामेका ब्राह्मणीपुत्रः तदा षड्धा विभज्य चतुरोऽ
 ग्रान् ब्राह्मणस्वादद्यात् दावंशौ गृह्यासुताविति । अनेन क्रमे
 णांशकल्पनान्यत्रापि भवतीति विष्णुसूत्रं । विस्तरभयादनेन
 न लिखितम् । अन्यत्रेति । ब्राह्मणीपुत्रैकः क्षत्रियपुत्रकौ द्वौ
 क्षत्रियापुत्रैकः ब्राह्मणीपुत्रौ दावित्यादिलिखित्यर्थः जन्मार्थेष्टौ
 ब्राह्मणीपुत्रापेक्षया भवेदिति । ब्राह्मणपुत्रेण सह समांशो
 भवेदित्यर्थः । विप्रेण वैश्याजातस्तथा क्षत्रियेण जातस्तथा
 विधः क्षत्रियेण समांशदित्यर्थः । दृष्टितेति । सर्वेषां पुत्रानन्तरा
 पुत्रचारिति सामान्याभिधानादिति भावः ॥ • ॥

तदाह बृहन्ननुः ॥ ब्रह्मदायागता भूमिं हरेयु
र्ब्राह्मणीसुताः । गृहं हि जातयः सर्वे तथा क्षेत्रं क्रमा
गतम् ॥ क्रमादागतयोः पितामहप्रपितामहादि
गृहीतयोः सकलदिजातिसम्बन्धः । क्रमागतमित्य
विशेषेणाभिधानात् । प्रतिग्रहभूमौ च क्षत्रियादि
सुतानामेवाधिकारनिषेधेन तन्निष्ठादीनामप्यननु
ज्ञानम् ।

तदाह बृहत्स्यतिः ॥ न प्रतिग्रहभूद्देया क्षत्रियादि
सुताय वै । यद्यप्यस्य पिता दद्यान्मते विप्रासुतो
हरेत् । एवञ्च प्रतिग्रहभूमिरेव ब्रह्मदायागते
त्युक्तम् । ब्रह्म वेदस्तदध्ययनेन तदर्थज्ञानवत्तया
प्रतिग्रहविधानात् न पुनर्मनृक्तार्चनलब्धा ।

यथा आवृत्तानाङ्गुरुकुलादिप्राणा पूजकोभवेत् ।
नृपाणामक्षयोक्षेप विधिर्ब्राह्मोविधीयते ॥ अर्चन
रूपत्वादस्य । अथवा । इयमेकेन निषिद्धाऽन्या
परेण ॥ ० ॥

अविशेषेणेति । पितामहमिति । विशेषमनभिधाय क्रमा
गतमिति प्रपितामहादिसम्बन्धिसाधारणसामान्याभिधाना
दिति भावः । नन्नादीनामिति । क्षत्रियादिपौत्राणामित्यर्थः ।

अननुष्ठानं अधिकारेऽनुमत्यभावे सिद्ध इति शेषः । सम्बन्धि
नोऽनधिकारे स्वसम्बन्धिसम्बन्धिनोऽनधिकारस्य दण्डापूर्पण्या
यसिद्धत्वादिति भावः । एवञ्चेति । वृहस्पतिवचनैकमूलकत्वा
दिति भावः । उक्तं वृहस्पतनुना । विधानात् विद्यायुक्तो धर्मः
शीलः प्रशान्त इत्यादिना दानपात्रस्य कथनादिति भावः ।
अर्चनसम्बन्धानाह । आवृत्तानामिति । गुरुकुलात् विद्याम
धीत्य स्वगृहागतानामित्यर्थः । एष विधिरर्चनविधिरक्षयोऽ
भिधीयते इत्यन्वयः । अर्चनरूपत्वादस्येति । अर्चनं पूजा सा च
गौरवित्प्रतीतिहेतुक्रिया तथाच तद्दानक्रियापरितोषार्थेव
नादृष्टाद्या । अतस्तत्स्वीकारेण प्रतियहः अदृष्टार्थत्यक्त
द्रव्यस्वीकारस्यैव प्रतियहत्वादिति भावः । प्रतियहभूमाच्च
परत्वे ब्रह्मपदानर्थक्यमाशङ्क्याह । अथवेति । इयमर्चनरूपा
एकेन मनुना अन्या प्रतियहभूरन्येन वृहस्पतिना तथा च
उभयरूपा भूमा ब्रह्मणीपुत्रस्येतिवत्यर्थः । ब्रह्मैव दायाधनमस्येति
योगाद्राह्मणसम्बन्धिभूम्यर्थत्वमाशङ्क्याह ॥ ० ॥

ननु ब्राह्मणस्य भूमिर्ब्रह्मदायः । द्विजातीनां
क्रमागतचेतसम्बन्धस्य वाचनिकत्वात्केवलशूद्र
स्यैव निषेधाच्च ।

यथा वृहस्पतिः ॥ शूद्रा द्विजातिभिर्जातो न भूमे
भागमर्चति । स जातावाप्नुयात्सर्वमिति धर्मे

व्यवस्थितः । भूमिमात्रोपादानात्क्रयप्रसादा
दिनापि द्विजातिलब्धभूमौ शूद्रस्यानधिकारः
सिद्ध्यति । यस्तु शूद्र एवैकः पुत्रो ब्राह्मणस्य स तृतीय
भागाधिकारी भागद्वयं सपिण्डानाम् । तदभावे
सकुल्यानां । तदभावे आद्वकर्तुः ।

यथा देवलः निषाद एकः पुत्रस्तु विप्रस्य स तृतीय
भाक् । द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादातोथ वा
हरेत् ॥ ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषाद उच्यते ।
सपिण्डसकुल्ययोस्तु भेदी वक्ष्यते ॥ क्षत्रियवैश्ययोस्तु
शूद्र एवैकः पुत्रस्तदा तद्वनस्यार्द्धहरः । अपरमर्द्ध
वक्ष्यमाणा पुत्रधनाधिकारक्रमेण गृह्णीयुः ।

तथा विष्णुः ॥ द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकपुत्रोऽर्द्ध
हरः । अपुत्रवर्धस्य या गतिः साऽर्द्धस्य द्वितीयस्य ॥
इदञ्च तृतीयभागाधिकारित्वमर्द्धहरत्वञ्च विद्या
विनयसम्पन्नस्येति वेदितव्यम् ॥ ० ॥

कृत्विति । ननु तथापि गृहकृमागतचेत्तदतिरिक्तभूमात्रे
सचादेरनधिकारः स्यादत आह । केवलमिति । तद्वर्धयति ।
यथेति । सजाताविति शूद्रां शूद्राज्जात इत्यर्थः । सर्वमिति ।
ननु तत्र भूमिकृताविशेष इति भावः । तथा चैतद्वचने शूद्रा

पुत्रमाचक्ष्य निषेधेन प्रतिगृहीतातिरिक्तमूमे सचियादेर
धिकारसिद्धेर्न द्यागवत्त्वेन ब्रह्मदायागतपदस्य ब्राह्मण
सम्बन्धिभूम्यर्थत्वमिति भावः । इत्येतेन वचनैकवाक्यतया मनु
वचनमपि शूद्राधिकारनिषेधार्थमस्मिन् विधिरेव नतु
दिजातीनामधिकारविधिस्तस्य विध्यन्तरप्राप्ततया विधाना
सम्भवादिति बोध्यम् । वक्ष्यति अपुत्रधनाधिकारप्रकरणे
इति शेषः । तथा विष्णुरिति । अत्र दिजातिपदं सन्नियवैश्या
भयपरं नतु ब्राह्मणपरमपि विप्रस्य तृतीयांशमभिधायकदेव
लविरोधात् । बह्वचनन्तु व्यक्तिभेदादिति भावः ॥ ० ॥

यस्मादाह मनुः ॥ यद्यपि स्यात्तु सत्युत्रोयद्य
पुत्रोपि वा भवेत् । नाधिकन्दशमाहृद्यात् शूद्रा
पुत्राय धर्म्मतः ॥ अनेन दिजातिपुत्राभावेऽपि
दशमांशाधिकदाननिषेधात् । पूर्वस्योत्तमैक
शूद्रापुत्रगोचरत्वमेव ज्ञायते । यच्च ।

मनुना ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न
रिक्थभाक् । यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं
भवेत् ॥ इत्यनेन रिक्थभागित्वमेव निषिद्धम् । तत्
पितृप्रसादलब्धधनदशमांशत्वे सतीति विज्ञेयम् ।

यश्च वृद्धस्यतिः ॥ अनपत्यस्य शुश्रूषुर्गुण-
वान् शुद्रयोनिजः । लभेताजीवनं शेषं सपिण्डाः
समवाप्नुयुः ॥ वर्त्तनोचितकृष्याद्यर्थं किञ्चिद्दातव्य-
मित्यर्थः । निर्गुणस्यान्तेवासिविधिना वृत्तिमूलभ-
क्तादिकस्यादशुश्रूषया देयम् ।

यच्चाह मनुः । यं ब्राह्मणस्तु शुद्रायां कामादुत्पा-
दयेत्सुतं । स पात्रयज्ञेव श्वस्तस्मात्पारश्वः स्मृतः ॥
तदपरिणीतशुद्रास्तुताभिप्रायम् । परिणीतायाः
सकृद्वतावुपगमनस्य वैधत्वात् । तत्रैव च गर्भ-
स्थितेर्न च द्वितीयादिसम्यर्केष्वपि ॥ ० ॥

सत्पुत्रो विद्यमान इति जातिपुत्रः अपुत्रः शुद्रातिरिक्तपुत्र-
शून्यः । पितृप्रमाद इति । यदि पितृप्रमादलभ्यस्य दशमांश-
तुल्यत्वं न दा शुद्रापुत्रायान्यं न देयमित्यर्थः । विज्ञेयमिति ।
यदेवास्य पिता दद्यादित्युक्तेरिति भावः । आजीवनमिति
व्याचष्टे । वर्त्तनोचितेति । तत् अनन्तरोक्तवचनद्वयं । अपरि-
णीता केनाप्यपरिणीता किन्तु याम्यधर्मार्थमवहन्ता । अपरि-
णीताविषयत्वे हेतुमाह । परिणीताया इति । तथा च परिणीता-
जातस्य विधिवेधितपुत्रत्वेन प्राञ्जस्यति भागिता युक्ता अपरि-
णीताजातस्य तु प्रतिषिद्धपुत्रत्वेनापकर्षाच्च भागिता किन्तु

यासां दानमाचार्यता इति न वैपरीत्याश्चेति भावः ।
 केचित्तु । वैधत्यादिति । तथाच विधिविरोधेन निन्दायास्त
 दितरविषयत्वस्यैव युक्त्वादित्याशब्दव्याजः तदसत् ।
 सपारयत्वेव शब्द इति निन्दायावैधावैधसाधारणत्वेन सहोच्चे
 हत्वभावात् । ननु सकृदभिगमस्य वैधत्येऽपि न पुनोत्पत्तौ वै
 धत्वमत्राह । तत्रैवेति । प्राथमिकाभिगमएवेत्यर्थः गर्भ
 स्थिते गर्भोत्पत्तौस्तथाच निमित्तस्य सकृदभिगमस्य वैधत्वेनै
 मित्तिकस्य पुत्रजननरूपफलस्यापि वैधत्वान्तर्दर्थमेव तत्प्रति
 पादनात् । यथा फलचमसमसौ भक्ष्यं प्रयच्छतीत्यत्र ऋत्विजे
 फलचमदानस्य निमित्तस्य वैधतया ऋत्विजः फलचमसम
 च्छामपि वैधमिति भावः । ननु पर्व्व वर्ज्जं व्रजं दृताविति विधौ
 ऋत्विगमनमामान्यस्य वैधतया सह इति कथन्तवाह ।
 नचेति । उक्तार्थं प्रमाणमाह ॥ ७ ॥

यथा याज्ञवल्क्यः । अपुत्रे भ्रातृमृते तान्तु
 गच्छेद्वतौ सकृत् । तथा मनुः । यथा विध्युपग
 म्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् । मियोभजेदा
 प्रसवात् सकृत्सकृद्वतावृतौ ॥ प्रथमोपगमन
 मात्रस्य गर्भहेतुत्वे सकृद्वचनं दृष्टार्थं स्यात् । अन्य
 याऽदृष्टार्थत्वमस्य कल्पनीयम् । अतएव लोकेऽपि

प्रथमसम्पर्कदिवसमादाय मङ्गलाचारार्थं नियत
मासविहितपुंसवनसीमन्तोन्नयनाद्यर्थं मासगणना
दृश्यते । अतः कामादुत्पादयेत्सुतमित्यनूढशूद्रा
भिप्रायमेव । शूद्रस्य पुनरपरिणीतदास्यादिशूद्रा
पुत्रः पितुरनुमत्या पुत्रान्तरतुल्यांश्चरः ।

तदाह मनः ॥ दास्याम्वा दासदास्यां वा यः
शूद्रस्य सुतोभवेत् । सोऽनुज्ञातोऽहरेदंशमिति
धर्माव्यवस्थितः ॥ अनुमतिमन्तरेण त्वर्द्धांश्चरत्वम् ।

तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ जातोऽपि दास्यां शूद्रेण
कामतोऽंश्चरोऽभवत् । सृतेऽपितरि कुर्युस्तं भ्रात
रस्त्वर्द्धभागिनम् ॥ परिणीतस्त्रीजातभ्रातृशून्यस्तु
सर्वमेव धनं गृह्णीयात् । यदि दौहित्रेणास्ति ।
तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ अभावेऽहरेत्सर्वं दुहि
तृणां सुतादृते । सति तु दौहित्रे समं विभज्य गृह्णी
यात् । विशेषाश्रवणात् । तथा ह्यपरिणीताजातत्वे
ऽप्यस्य पुत्रत्वाद्परस्य तु परिणीतासन्तानत्वेऽपि
दौहित्रत्वात्तुल्यांश्चरैव युक्तत्वात् ॥ ० ॥

यथेति । इष्टार्थमिति । पुत्रजननरूपदृष्टप्रयोजनार्थमि
त्यर्थः । अन्यथा अन्यस्याभिगमनस्यापि पुत्रोत्पत्तिहेतुत्वे ।

अथ सकृद्भग्नविधानस्य । तदाच पुत्रार्थप्राप्तिकाभि-
गमनएव शास्त्रार्थः द्वितीयाद्यभिगमनं तु दृष्टप्रयोजनक-
मात्रार्थमिति साधूनां सकृदितिभावः अतएव सदैव वा पर्य-
वर्जं तासां वरमनुस्मरन्निति सदाभिगमनं वरं स्मरणमिति
तथा निर्दिष्टं अन्यथा पुत्रमिच्छन्नित्येव निर्दिष्टेत् । प्राधान्या-
दिति । मङ्गलंति । अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलान्तदाचारार्थ-
न्तन्नाप्त्यर्थमित्यर्थः । तदपरिणीताग्रूपापुत्राभिप्रायमित्युक्तं
मुपमंहरति । अतइति दामदास्यामिति । दामस्यापरिणी-
तरक्षितायामित्यर्थः ॥ ० ॥

सम्प्रति पुत्रिकाकरणानन्तरमौरसपुत्रे जाते
तयोर्विभागः प्रतिपाद्यते ॥ तत्र पुत्रिकौरसयोस्तु
ल्ल्याशित्वम् । न पुनः पुत्रिकायाज्येष्ठत्वेन विंशोद्धा-
रार्हता ।

तदाह मनुः ॥ पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि
पुत्रोऽनुजायते । समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठता
नास्ति द्वि स्त्रियाः ॥ स्वतो ज्येष्ठपुत्रकार्याकरणात्
स्वपुत्रद्वारेण पुत्रिकायाः पिण्डदाहत्वात् ।

तदाह मनुः । अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां
कुर्वीत पुत्रिकाम् । यदपत्यम्भवेत्तस्यान्तश्मसस्या

स्वधाकरम् ॥ न च पुत्रिकायामेव प्रथमं पुत्रे जाते
तदनन्तरमौरसपुत्रोत्पत्तौ पुत्रिकापुत्रस्य ज्येष्ठा
शता भवेदिति वाच्यम् । तस्य पौत्रत्वात् ।

तदाह मनुः । अकृता वा कृता वाऽपि यं विन्देत्स
दृशात्सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं
हरेद्वनम् ॥ पुत्रिका हि सुतस्तस्याः पुत्रः पौत्र एव
भवति । तद्वाञ्छ पौत्री भवति । न च ज्येष्ठत्वेन
पौत्रस्यांशान्तिरेकः श्रुतोस्ति ।

यच्च वशिष्ठवचनम् । अभ्रातृकां प्रदास्यामि
तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां योजायते पुत्रः
स मे पुत्रो भवेदिति । पुत्रिकापुत्रस्यैव पुत्रत्वं
वदति । तेन पुत्रिकापुत्रस्तपुत्रस्य च पुत्रत्वम् ॥ ० ॥

सममिति । समं स्यादश्रुतत्वादिशेषस्येति न्यायादिति
भावः । ज्येष्ठता सा च पुत्राभनरकत्राणनिबन्धना तदभा
वाच्च अष्टत्वाभाव इत्यत आह । सुत इति । साक्षादित्यर्थः ।
ज्येष्ठेति । ज्येष्ठपुत्रकार्यमुन्नामनरकत्राणं तदकरणात् । तर्हि
पुत्रिकाकरणं किमर्थमत आह । स्वपुत्रदारेणेति । स्वधाकर
न्निविधिक्रियाकरं अन्यथा स्वधाकरशब्दस्य आहूकरण
मात्रार्थत्वे दौहित्रान्तरसाधारण्यात् पुत्रिकाकरणवैवर्था

॥ दायभागः ॥

२२५

पत्नेः एतेन पुत्रिकापुत्रसत्वेऽपि पुत्रिकाया एव प्रेतहत्याधि-
कार इति मतमपि निरस्तमिति वेदितव्यं । तथाच परम्परो
पकारार्थमेव पुत्रिकापुत्रकरणमिति भावः । ज्येष्ठांश्चतेति ।
तस्य साक्षादेव ज्येष्ठपुत्रकार्यकरणादिति भावः । पौत्रत्वा-
दिति । आतिदेशिकपौत्रत्वादित्यर्थः ॥ ० ॥

तन्न । मनुविरोधात् । पिण्डदानमात्रयोगात्पु-
त्रत्वमस्य गौणं । तद्वारेणैव पुत्रिकायाः पिण्डदा-
तृत्वादेकस्य स्वतोऽन्यस्य तद्योगात् । पुत्रिकौरस-
योस्तु सवर्णत्वे सति पूर्वोक्तविभागो बोद्धव्यः ।
असवर्णत्वे तु तयोरसवर्णोरसपुत्रवदेव विभागः
पुत्रिकौरसयोः समानत्वात् । यदिच कृतापि पुत्रि-
कापुत्रमनुत्पाद्यैव विधवा भूता बन्ध्यात्वेन हि वाऽ-
वधृता तदा तस्याः पितृधनेऽनधिकारः । स्वधा-
करपुत्रार्थं पुत्रिकायाः कृतत्वात् । तदभावे दुहितृ-
न्तरतुल्यत्वादिति ॥ ० ॥

मनुविरोधादिति । न च विनिगमनाविरहः किं मनुविरो-
धाद्विशिष्टोक्तं पुत्रत्वगौणत्वात् । विशिष्टविरोधात्प्रसूतपौत्र-
त्वमेव गौणमिति बाध्यम् । मनुस्मृतेः सर्वस्मृतिप्रवक्तव्यत्वात्

विभिन्नमकलात् । पुत्रत्वं पुत्रव्यपदेशः । गौशमिति । पिण्डदान
 तस्य मुख्यपुत्रगुणस्य योगात् गौशता बोध्या । पिण्डदान
 योगमैवापवादयति । तद्वारंशैवेति । एकस्य पुत्रिकापुत्रस्य
 अन्यस्य पुत्रिकास्वरूपस्य । तद्योगात् पुत्रयोगात् । नच
 परस्परया पिण्डदानापेक्षया साक्षात्पिण्डदानस्य बलवत्त्वेन
 पुत्रिकापुत्रस्यैव पुत्रत्वं न्याय्यम् न तु पुत्रिकाया इति वाच्यम् ।
 पुत्रिकाया अङ्गजत्वात् तदधीनजन्यतया च तत्पुत्रस्य पिण्ड
 दानयोगात् तस्या एवोत्कर्षश्च पुत्रत्वैचित्यात् । एतन्नशाया
 देवापुत्रिकाया अपि दुहितुरभावएव दौहित्राधिकारं
 वक्ष्यति । अन्यथा तत्र साक्षादुपकारकतया दौहित्रस्यैव
 प्रागधिकारापत्तेः । अतएव समस्तचेत्यनेन पुत्रिकौरसयो
 रेव समभागिता मनूक्ता न तु तस्याः पुत्रस्यौरससमभागिता
 केनाप्युक्तेति । इत्थं च पुत्रिकापुत्रएव चेति दादश्रविधपुत्रस्य
 गणनाया इर्मन्धारयोगेन तु तत्पुरुष इति विभावनीयम् । पूर्वोक्त
 विभाग इति । समभाग इत्यर्थः । असवर्णत्वे औरसस्या
 सवर्णत्वे । औरसशब्दोऽत्र परिणीतायां स्वयमुत्पादितपरः ।
 न तु सवर्णायां संकृतायां स्वयमुत्पादयेन्नु यम् । औरसत्वं
 विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितमित्युक्तौरसपरम् । तस्य तु
 असवर्णत्वासम्भवात् । असवर्णौरसपुत्रवदिति । असवर्णौरसेन
 सहासवर्णौरसस्य उच्यते । अथाहृष्टस्त्रिंशोकांशरूपोभागस्या

इत्युक्तार्थः । इति चकारतुल्यतादिति । इत्यावताः यथा वक्ष्या
नामपुत्रिकायास्तदनन्तराधिकारिणो वृद्धीशुस्तथा पुत्रिकाया
मपीति प्रतिपादितम् ॥ • ॥

औरसेन तु क्षेत्रजादीनां विभागे ये पितृसवर्णा
औरसपुत्राश्चोत्तमवर्णाः पुत्रिकापुत्रक्षेत्रजकानी
नगूढजाऽपविद्धसहोदपौनर्भवदत्तकस्वयमुपागत
कृतकक्रोताः पुत्रास्ते औरसपुत्रभागस्य तृतीयां
शभागिनः तदाह । द्वादशपुत्रानभिधाय ।

देवलः ॥ एते द्वादशपुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः ।
आत्मजपरजाश्चैव लब्धायादृच्छिकास्तथा ॥ तेषां
पञ्चभुदायादाः पूर्व्येऽन्ये पितुरेव षट् । विशेषश्चापि
पुत्राणामानुपूर्व्या विशिष्यते ॥ सर्वे ह्यनौरसस्यैते
पुत्रादायहराः स्मृताः । औरसे पुनस्त्यक्ते तेषु
ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥ तेषां सवर्णाये पुत्रास्ते तृतीयां
शभागिनः । क्षीनास्तमुवजीवेयुर्ग्रासाच्छादन
सम्भृताः ॥ औरसादयः षट् न केवलं पितृदाय
हराः ॥ किन्तु बन्धूनामपि सपिण्डादीनान्दाय
हराः । अन्ये परभृताः ॥ पितुरेव परं दायहराः
न सपिण्डादीनाम् । औरसपुत्रशून्यस्य पितुरेव

सर्व्वहराः औरसे सति तु ये पित्र्सवर्णास्ते तृतीयां
 शहराः । पुत्रिकाया अपि औरसतुल्यत्वादयमेव
 भागक्रमः ॥ ये तु पितुर्हीनवर्णा औरसपुत्राश्चोक्त
 मवर्णास्ते औरसस्य पञ्चमं षष्ठं वांशं गुणवद्
 गुणतया गृह्णीयुः ॥ ० ॥

दादशपुत्रानिति । पुत्रिकाया सहेत्यर्थः । आत्मजाः
 औरसपौत्रमवपारश्चपुत्रिकाः । परजाः चेत्रजादयः ।
 लब्धाः दत्तक्रीतसहोढकानीनकृत्रिमाः । यादृच्छिकाः अथ
 स्त्रीपत्न्यिताः अपविद्धस्वयमुपागतगूढोत्पन्नाः । ये पितृसवर्णा
 इति । ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्या जातः चेत्रजः औरसवैश्यापुत्रापेक्ष
 याउत्तमवर्णः पितुः सवर्णइत्येवमादय इत्यर्थः । अयमेवेति ।
 औरसेन सह तेषां योविभागक्रमः तृतीयांशक्रमः स एव
 पुत्रिकायापि सहेत्यर्थः । एतदर्थमेव स्वयं कृतदादशविध
 पुत्रगणनायां पुत्रिकायाः प्रथममुद्देश इति बोध्यम् । गुणवद्
 गुणतयेति । सगुणत्वनिर्गुणत्वाभ्यामित्यर्थ इति सम्प्रदायः
 वस्तुतः । पितुर्हीनवर्णस्य औरससवर्णत्वे षष्ठांशिता । तस्मा
 दुत्तमवर्णत्वे पञ्चमांशिता युक्ता । पितुर्हीनवर्णस्य औरसस
 वर्णस्य विभागानुक्तेरनध्यवसायापत्तेरिति बोध्यम् । गुणवद्
 गुणापेक्षयेति पाठे अगुणो निर्गुणः तेन गुणवन्निर्गुणरूपविषय
 भेदादित्यर्थः ॥ ० ॥

यथा मनुः ॥ षष्ठन्तु क्षेत्रजस्याशमदद्यात्
तृकाद्वनात् । औरसो विभजन्दायमित्यं पञ्चममेव
वा । देवलवचने सर्वेषां क्षेत्रजतुल्यत्वात् । मनु
वचने च क्षेत्रजपदमुपलक्षणम् । ये तु पितुरौरसाच्च
भ्रातुर्हीनवर्णास्ते यासाच्छादनमात्राधिकारिणः ।

तदाह मनुः ॥ एकएवौरसः पुत्रः पितृस्य
वसुनः प्रभुः । शेषाणामानृशंस्यार्थमदद्यात्तु
प्रजीवनम् ।

तथा कात्यायनः उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे तृतीया
शहराः स्मृताः । सर्वणास्त्वसर्वणास्तु यासाच्छा
दनभागिनः । मनुवचने शेषपदं कात्यायनवचने
चासर्वणपदं हीनवर्णपरम् । देवलैर्नैकवाक्य
त्वात् । अनियोगात्पुत्रक्षेत्रजयौरसेन स च विभाग
माह मनुः ॥ यद्येकविधिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ
सुतौ । यद्यस्य पैतृकं ऋक्त्वं स तद्गृहीत नेतरः ॥
यस्य बीजाद्योजातः स तस्य धनं गृहीयात् । इतरो
ऽन्यबीजजोन गृहीयादित्यर्थः ।

अतएव नारदः ॥ द्वौ सुतौ विवदेयातां दाभ्यां
जातौ स्त्रियाधने । तयोर्व्ययस्य पितृस्य स्त्रियाधनं गृहीत

नेतरः । यत्पितृदत्तं यद्वनं स्त्रियास्तत्पुत्रसादीज
जस्तद्वनं गृहीयान्नान्यदत्यस्तु किंबिस्तरेण ॥०॥

तुल्यादिति । तुल्यांशित्वप्रतिपादनादित्यर्थः । आनृशंस्य
जनकस्या तदर्थं नानिमित्तकमित्यर्थः । तेन जीवनदानेऽपि
इच्छामात्रमथोजकं न तु तेषामधिकार इति भावः । जीवनं
भरणम् । हीनवर्णपरमिति । नत्तमवर्णपरमपि । देवसे
नेति । तेनोत्तमवर्णस्य भागितायाहीनवर्णस्य प्राप्ताच्छादन
मात्रस्य शोकादिति भावः । अनियोगात्पञ्चेति । औरसं
मुत्पाद्य चेत्त्रिणि मृते तस्मिन्नेव चेत्त्रयेऽन्येन शुल्कादत्वा यउत्पा
दितस्तदौरसेन सहेत्यर्थः । शुल्कादाने तु स चेत्त्रिण एव
पुत्रेन वीजिनः । तेन तस्य न वीजिधनाधिकारिता । किन्तु
चेत्त्रिण एव धने औरसद्वतीयाश्चहारितेति । अशुल्कोपपत्ता
यान्तु पिण्डदावोदुरेव ते इत्युक्तेरिति बोध्यम् ॥०॥

अथापुत्रस्य मृतस्य धने परस्परविरुद्धवचन
दर्शनेन व्याख्यातारोविवदन्ते ।

तथा वृद्धस्यतिः ॥ आस्त्राये स्मृतितन्त्रे च लोका
चारे च कुरिभिः । शरीराद्धं स्मृता जाया पुण्या
पुण्यफले समा ॥ यस्य नोपरता भार्या देहाद्धं

तस्य जीवति । जीवत्यर्द्धशरीरेऽर्थं कथमन्यः समाप्नु
यात् ॥ सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः ।
असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागधारिणी ॥ पूर्वं
प्रणीताग्निहोत्रं मृते भर्त्तरि तद्धनम् । विन्देत्यति
व्रता साध्वी धर्मण्य सनातनः । जङ्गमं स्थावरं
हेमं कुप्यं धान्यं रसाम्बरम् । आदाय दापये
च्छाहं मासपात्रासिकादिकम् । पितृव्यगुरुदौ
हित्रान्भर्तुः स्वस्वीयमातुलान् । पूजयेत्कव्यपूर्वाभ्यां
वृद्धानायातिथीस्तियः । तत्सपिण्डाबान्धवावा ये
तस्याः परिपन्थिनः । हिंस्युर्धनानि तावज्जा चौर
दण्डेन शासयेत् ॥ ० ॥

अथापुत्रधनाधिकारिणः ॥ अथेति ॥ पुत्राधिकारनिरूप
णानन्तरमित्यर्थः । धने धनाधिकारविषये । विवदन्तइति ।
पत्न्याभावादेः पूर्वमधिकारः भ्रातुः पत्नीतः पूर्वमधिकार
इति विरुद्धं भाषन्तइत्यर्थः । विरुद्धवचनान्याह । तथेत्यादि
आश्रयते अभ्यस्तइत्याश्रयोवेदः । पुष्टेति । एकैककृते
पि पुण्यापुण्यकर्माणी विहितनिषिद्धकर्माणी तयोः फले स्वर्ग
नरकरूपे भोक्तृत्वेन समेत्यर्थः । ईदृशं शरीराहंमित्युक्ता
भेदेहेतुः स्वकर्माफलभोगस्य स्वानतिरिक्तस्यैवात्मनि कलान्

देहाद्धमिति । देहाद्धेन प्रत्यक्षतया स जीवतीत्यर्थः । सकुल्यः
 सनाभिभिरिति द्वितीयादयं सप्तम्यर्थः । तेन सकुल्यादिषु
 सत्त्वित्यर्थः । सनाभयः सहोदराः । प्रसीतस्य मृतस्य ।
 पतिव्रती पतिशुश्रूषाव्रता । नतु मृते स्त्रियेत या नारीसाध्वी
 श्रेया पतिव्रतेत्युक्तपतिव्रता । मरणेनैकैस्त्रिभ्यस्तेरत्रासम्भवात् ।
 साध्वी अव्यभिचारिणी तेन तदिपरीतानामधिकारनि-
 वृत्तिः । सनातनाऽनादिपरम्परागतः । कुप्यं सुवर्णं ह्यथाभ्या-
 मन्यन्तेऽत्रमं लोहादि । अमरं वस्त्रम् । आदाय स्वीकृत्य ।
 दापयेदिति स्वार्थेणित् । मामषान्नासिकेत्यनेन पार्ष्ण-
 निषेधः । आदिमा आद्यादिप्रतश्चाद्धान्तरपरिग्रहः । पित-
 र्येति । द्वितीयान्तदयं भर्तुरित्यत्राप्तेति । कथं मृतोद्देशेन
 त्यक्तमूर्त्तमवपानादि ॥ ० ॥

तदेतैः सप्तभिर्वचनैरपुत्रस्य मृतस्य यद्यावद्वनं
 स्थावरजङ्गमहेमादिकं भर्तुस्तत्सर्वं सोदरभ्रातृ
 पितृव्यदौहित्रादिषु सत्त्वपि पठ्याणवेति । येतु
 तद्वनग्रहणे प्रतिपक्षाः स्वयमेव वागृह्णन्ति ते चौर-
 वहण्डनीयादिति ब्रुवाणोवृहस्यतिः पत्नीसद्भावे
 पितृभ्रातृप्रभृतीनां धनाधिकारं सुदूरं निरस्यति ।

तथा याज्ञवल्क्यः ■ पत्नीदुहितरश्चैव पितरौ
 भ्रातरस्तथा । तन्मृतो गोत्रजो वन्धुः शिष्यः स ब्रह्म

चारिणः ॥ एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।
स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्षेष्वयं विधिः ॥ अनेन
पूर्वपूर्वस्याभावे परपरस्याधिकारं वदन् सर्वेभ्यः
पूर्वं पत्न्या एव धनाधिकारमभिधत्ते ।

तथा विष्णुः ॥ अपुत्रस्य धनमप्यभिगामि +
तदभावे दुहितृगामि + तदभावे पितृगामि +
तदभावे मातृगामि + तदभावे भ्रातृगामि + तद
भावे भ्रातृपुत्रगामि + तदभावे सकुल्यगामि + तद
भावे बन्धुगामि + तदभावे शिष्यगामि + तदभावे
सहाध्यायिगामि तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राज
गामि ॥ अनेनापि क्रमेण प्रथममप्यपत्न्या एव धनाधि
कारेनिरूपितः । नच वर्त्तनोपयुक्तधनमात्राधि
कारार्थमप्यस्त्रीवचनमिति वाच्यम् । सहस्रकुतस्य
धनपदस्य पत्यपेक्षमहस्त्वपरत्वं हस्त्वपरत्वञ्च
भ्रात्रापेक्षमिति तात्पर्यभेदस्यान्याय्यत्वात् ।
अतः हस्त्वधनगोचरेण पत्न्या अधिकारो वाच्यः ।

तथा बृहन्ननुः ॥ अपुत्रा शयनभर्तुः पालयन्ती
व्रते स्थिता । पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं हस्त्वमंशं लभेत
च ॥ ० ॥

सप्तवचनैरिति । सप्तानामेव वचनानां पन्थधिकारता
 त्वय्यंकत्वादिति भावः । सप्तद्व्यचारिणः एकदैकगुरोरण्यच
 नेन वेदाभासेन समानव्रताचारिणः । पूर्वस्येति वीक्षितं
 स्वर्यातस्य मृतस्योपसृष्टमेतत्पतितादेरपि बोध्यम् । सक
 ष्कृतस्येति । एकस्य ^{धन्यस्य} पन्थन्यये वर्त्तनोचितधनबोधकत्वं भावा
 दन्यये च कृत्स्नधनबोधकत्वसम्भवतीत्यर्थः । भर्तुः श्रयनस्या
 लयन्ती तदीयश्रयने पुरुषान्तरं वारयन्ती । अथभिचारि
 णीति यावत् । व्रते पारलौकिकभर्तृपकारे स्थिता तद्युक्ता ।
 व्रते एकादशादि व्रते स्थिता तत्कारिणीत्यर्थ इति केचित् । तद
 वत् । भर्तृमरणचक्षे तदवभावात् । तत्पिण्डं भर्तृ
 पिण्डं ॥ ० ॥

तत्पिण्डमित्यतस्तदित्यनुषज्यते । तच्छब्देन
 भर्तुः परामर्षाद्भर्तुः कृत्स्नमंशम्यत्नी लभेत । नतु
 स्वांशकृत्स्नमित्यर्थः । कृत्स्नस्वांशोद्देशेन लभेतेति
 विधानानुपपत्तेः स्वामिभावज्ञापनार्थत्वादस्य वच
 नस्य । नच स्वांशे स्वामिभावज्ञापनमर्हति । स्वांश
 ज्ञापनेनैव ज्ञातत्वात् । नच ग्रहणविधानार्थं
 तदिति वाच्यम् । स्वधनग्रहणस्य रागादेव प्राप्त
 त्वात् । नच नियमार्थवचनमिति वाच्यम् । अह
 दार्थत्वापत्तेः ॥ ० ॥

अनुषज्यत इति । अद्यपि समावस्यविशेषमात्रज्ञानं
 वदन्त्यानुत्पत्तिविद्वद्भिः । अन्यथा चैवपटभपणव घटमानवेत्या
 दौ चैवज्ञानुपपन्नेन घटान्मथापत्तेः । तथापि तदिति वक्ष्यन्त
 मव्ययमित्यभिप्रायः । आकाशावस्त्वेवमावस्यस्यादृष्टौ बाध
 काभावः । भर्तुरित्यस्यानुपपन्नं व्यवहितत्वादसम्भवतीति
 चूडामणिः । वस्तुतस्तदित्यर्थपरं इत्यत इत्यनन्तरं उपस्थित
 मिति शेषः । तथाच । तद्गर्हस्वरूपमनुषज्यते अंशशब्दस्य
 समन्वितकतया व्युत्पत्तिबलेनोपस्थितत्वात्सम्बन्धितया अन्वी
 यत इत्यर्थः । ननु तदाक्यघटकपदोपस्थितायाः पन्था एवान्न
 योयुक्तः । ननु भिन्नवाक्योपस्थितस्य भर्तुरुद्याच पत्नी स्वां
 हस्तं वर्तनेषितं समत इत्येवार्थः किं न स्यादत आह ।
 नत्विति । अनुपपन्नौ हेतुमाह । स्वामिभावेति । स्वत्वज्ञाप
 नार्थत्वादित्यर्थः । अस्य वचनस्य । नच नहि स्वांशे स्वत्वेन
 ज्ञाते ज्ञातत्वादिति तथाच प्राप्तत्वादिधित्वासम्भवावैयर्थ्यं
 निराकाङ्क्षत्वं चेतिभावः । नच ग्रहेणेति । तथाच ग्रहणविधि
 रयं नस्वत्वविधिरिति भावः । ग्रहणं यथेष्टविनियोगकक्षणम् ।
 रागादेवेति । तथापि विधित्वासम्भवरूपदवस्यएवेति भावः ।
 नियमार्थमिति । स्वांशं शृङ्गीयादेवेति नियमार्थमित्यर्थः ।
 अदृष्टेति । विधिनियमितस्य भित्त्यतया तस्मात् पञ्चनित्या
 पूर्वैककल्पनीयमात्रं दृष्टार्थत्वे सम्भवति गौरवादन्याय्यमिति
 भावः । गौरवान्तरमप्याह ॥ ० ॥

नियमे च नियोज्यादिकल्पनमपि स्यात् । यच्चोक्तम् । नञ्जनन्धादिः पुत्रोशं कृत्स्नं लभेत इत्युक्ते पितृयं कृत्स्नमंशमिति किन्तर्हि कृत्स्नं स्वांशमिति । तथात्रापि कृत्स्नं स्वांशापेक्षमिति । तत्र । अनन्धादिः पुत्रोशं कृत्स्नं लभेतेति वचनाभावात् दृष्टान्तानुपपत्तेः । भवतु वा । तथापि पूर्वोक्तहेतुना स्वांशं लभेतेति विध्यनुपपत्तेः । पितृंशापेक्षमेव वर्णनं युक्तम् अतएव सर्वत्रान्यधनएव अन्यसम्बन्धज्ञापनं मुनयः कुर्वन्ति । यथा पितृघने पुत्राणां अपुत्रघने पत्न्यादीनामित्यादि न पुनः स्वांशग्रहणे प्रेरयन्ति । यच्च सम्बन्धिशब्दत्वेन स्वसम्बन्धुपस्थापकत्वम् ॥ ० ॥

नियमे चेति । नियोज्येति । ममेदं कार्यमिति बाधो नियोज्यः । गुरुमते स्वर्गकामायजेतेत्यादौ स्वर्गकामनियोज्यकथामविषयकं कार्यमिति बाधस्य सिद्धत्वेन प्रकृतेऽपि बाधस्य नित्यत्वेन प्रत्यवायवरीहारफलकामरूपनियोज्यकल्पनं । आदिपदादकरणे प्रत्यवायकल्पनमपि स्यादित्यर्थः । नियोज्यकल्पनाया उभयथायावश्यकत्वेऽपि कामवारूपाणि काराधिक्यमत्रेति बोध्यम् । अनन्धादिअन्धादिभिः ।

कृत्यमंशमिति । अथमम्यतरतिशेषः । कृत्यं स्वांशपेक्ष
मिति । वचनार्थवर्णनमिति शेषः ननु अनन्नादिरिति मया
वचनमिति कृत्वा दृष्टान्ततया नोक्तम् । किन्तु । तादृशार्थ
व्युत्पत्तिकल्पनास्मान्तया तच्च वैदिकस्यैव लौकिकस्यापि
वाक्यस्याविशिष्टतया च तच्च वचनाभावोऽकिञ्चित्कर इत्यत
आह भवतु वेति । अभ्युपगमादाह भवतुवेतीति केचित् ।
पूर्वोक्तहेतुना स्वांशं समेतेति विधानानुपपत्तिरूपेण पित्र्यं
शापेक्षमिति । अनन्नादिरित्युक्तवाक्येपीति शेषः । नच पुत्रा
न्तरस्याप्यंशादेकवचनमनुपपन्नमिति वाच्यम् । तस्योद्देश्य
विशेषणतया अविवक्षितत्वादेकपुत्रस्यलाभिप्रायेण वा तन्
अतएव स्वधने स्वत्वविधानासम्भवादेव । सम्बन्धिशब्दत्वेनेति ।
सम्बन्धिशब्दस्येत्यादिः । सम्बन्धुपस्थापकत्वं स्वार्थस्य यः
सम्बन्धो प्रतिधोगिनिरूपकरूपस्तद्वटितस्वार्थबोधकत्वं । तं
विहाय स्वार्थान्वयबोधत्वासम्भवात् । तद्वटितमूर्त्तिकत्वात् ।
पुत्रत्वादिरूपसम्बन्धितायाश्चटकता पुनरवस्थितस्यैव सम्ब
न्धिरितिभावः । उक्तव्युत्पत्तिकल्पनस्यैवं दृष्टान्तविधया
दर्शयति ॥ ० ॥

यथा । मातेति न परमातावमम्यते इत्युक्तान्त
दण्युक्तम् X अनुपात्तसम्बन्धिविवक्षितत्वात्

नहि दित्यस्य मातरमानयेत्युक्ते प्रयोज्यस्य माता
प्रतीयते प्रयोजकस्य वा तद्वदत्रापि तत्पिण्डमिति
तत्पदोपात्तत्वात्सम्बन्धिनः कथमप्यपेक्षिताः विधा-
नानुपपत्तिश्च पूर्वमुक्तैव । तस्मात्कृत्स्नतदंशग्रह-
णमेव पत्न्यावृद्धमनुर्वोधयति । तथा । पत्यधिकार-
विपरीतबोधकानि वचनानि ।

यथा शङ्खलिखितपैठीनसियमाः । अपुत्रस्य
स्वर्ग्यातस्य भ्रातृगामि द्रव्यन्तदभावे पितरौ हरे
ताम्यत्नी वा ज्येष्ठा सगोत्रशिष्यसब्रह्मचारिणः ।
अत्र भ्रातुरभावे पित्रोस्तथोरभावे पत्यधिकार-
इति विरोधः ।

तथा देवलः । ततोदायमपुत्रस्य विभजेयुः
सहोदराः । तुल्यादुहितरोवापि ध्रियमाणः पिता
पित्रा ॥ सवर्णाभ्रातरोमाता भार्या चेति यथाक्रमम् ।
एषामभावे गृह्णीयुः कुल्यानां सहवासिनः ॥ ० ॥

यद्येति । यथा मातेत्युक्ते उपस्थितस्य वक्तुरेव सम्बन्धितया
ऽन्वयित्वं तथा प्रकृतेऽपि अंशशब्दस्य ससम्बन्धिकतया उपस्थि-
तायाः पत्न्या एव तदर्थान्वयित्वमिति तत्कथमभर्तुः कृत्यमंश-
मिति भर्त्वन्वयं व्याख्यामीति पूर्वपक्षः यद्यपि पत्नीपदस्य

सम्बन्धितया तदर्थान्वयित्वेन भर्ताप्युपस्थितएव तदा
तथापि विज्ञेयतया विज्ञेयतयाच नानासम्बन्धुपस्थिति
स्यन्ते विज्ञेयतयोपस्थितसैवान्वयित्वस्तु विज्ञेयतयोपस्थित
स्येति कुत्पत्तिः कथमन्यथा यज्ञदत्तमित्रं पित्रगृहमविज्ञसी
त्यादौ न यज्ञदत्तस्य पित्रव्योऽपितु मित्रस्येति नियम
उपपद्यतइति भावः । दूषयति । तदपीति । अनुपाप्तेति ।
सम्बन्धिपदार्थान्वयधोम्यतया सम्बन्धिनः शब्दोपात्तत्वे
तस्यैव तदन्वयित्वं न सम्बन्धन्तरस्योपस्थितेन पक्ष्यशान्वयः
तस्याः प्रथमान्तोपस्थितत्वेन पक्ष्यन्तमाकांक्षेण सम्बन्धिनाम्नया
योग्यत्वादिति भावः । प्रयोज्यस्येति । प्रयोजकस्येति च दयम्
माणान्तरेण तद्व्यस्योपस्थितौ बोध्यम् । प्रकृते भर्तृरूपसम्ब
न्धिनः शब्दोपात्तत्वमतिपादयति । तत्पिण्डमिति । पक्ष्य
पक्षिता पक्षीरूपसम्बन्धिघटितस्वार्थबोधकता अंगशब्दस्येति
शेषः पक्ष्यन्वये वाधकमप्याह । विधानानुपपत्तिश्चेति । उप
संहरति । तस्मादिति । तदंशयणं भर्तृशयणं । तुल्याः
सवर्णाः । प्रियमाणः निर्दोषः सन् जीवदवस्थः । सवर्णा
भ्रातरोवैमात्रेयाः सहोदराणाम्नागुक्तत्वात् । कुल्यानां सह
वासिनः सकुल्याः ॥ ० ॥

अत्र सर्व्वादौ भ्रातुरधिकारः । सर्व्वशेषे च
भार्यायाइति विरोधः । अत्र केचिदविभक्तसंज्ञा

गोचरोभाचधिकारः प्रथमं विभक्तासंख्यगोचरस्य
पव्यधिकारइति समादधति । तद्वृत्त्यतिविस्तृतम् ।

यदाह ॥ विभक्ताभ्रातरोये च सम्प्रीत्यैकत्र
संस्थिताः । पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठं न विद्यते ॥
यदा कश्चित्प्रमीयेत प्रव्रजेदाकथञ्चना न लुप्यते तस्य
भागः सोदरस्य विधीयते ॥ यातस्य भगिनी सा
तु ततोऽं लब्धुमर्हति । अनपत्यस्य धर्मीयम
भार्य्यपितृकस्य च ॥ संख्यानान्तु यः कश्चिदिद्या
शौर्यादिना धनम् । प्राप्नोति तस्य दातव्योऽंशः
शेषाः समांशिनः ॥ अत्रोपक्रमोपसंहारयोः
संख्यत्वकीर्त्तनान् । तत्सन्दंशपठितम् । न लु-
प्यते तस्य भागः सोदरस्य विधीयते । इतिवचनं
संख्यविषयं वाच्यम् । अत्र चानपत्यस्य धर्मीय
मभार्य्यपितृकस्य चेति । पुत्रदुहितृपत्नीपितृणाम्
भावे संख्यस्य सोदरस्य भ्रातुरधिकारबोधय-
तीति । कथन्तस्य पत्नीबाधकत्वम् । किञ्च न लुप्यत
इति अविभक्तत्वे संख्यत्वे च भावन्तरीयद्रव्य
मिश्रीभूतस्य द्रव्यस्य पृथक्प्रतीतौ लोपाशङ्कया न
लुप्यतइति वचनमुपपद्यते । विभक्तस्यासंख्यस्य

तु घनेविभक्तत्वप्रतीतौ का लोपा शङ्का । तस्मात्संख
ष्टविषयत्वमेवामीषां वचनानाम् ॥ ० ॥

प्रव्रजेदाश्रमांतराविभेदित्यर्थः । भगिनी अनूठा ।
अंशं विवाहोचितं । विधवापि वर्त्तमानेतिमिति केचित् ।
इदमप्यसंखष्टविषयं कुतो न स्यादत आह उपक्रमोपसंहार
द्योरिति । ननूकविरोधपरीहाराऽन्यथानुपपत्त्या शब्दं प्रप
तितन्यायोनादरणीय इति विभक्तविषयत्वमेकं वाच्यमित्यत
आह । किञ्चेति । लोपाशङ्कायामिति । लोपोऽवैभाज्यत्वम् ।
अमीषां वृहस्पतिवचनानाम् । निरुक्तविषयविभागे हेतुमपि
विकल्प्य दूषयति ॥ ० ॥

किञ्च । पत्न्यादेः पूर्वं भ्रात्रधिकारश्च उपक
शङ्कादिवचनानां संखष्टभातुविषयत्वं वचनादान्या
याद्वा तत्र न तावद्वचनात् विशेषवचनाभावात्सं
खष्टिनस्तु संखष्टीत्यादिवचनानान्तु भ्रात्रधिकारा
वसरे विशेषज्ञापनपरत्वेन भ्रात्रधिकारमात्रपर
त्वानुपपत्तेः । अनन्तरोपपन्नस्तवृहस्पतिवचनानां
च संखष्टविषयत्वे पुत्रदुहितृपत्नीपितृपर्यन्ताभावे
सौदरभ्रात्रधिकारज्ञापनात्तद्विरुद्धत्वादसंखष्टवि

ययत्वमेव तावद्युक्तम् । नतु संसृष्टविषयत्वम् ।
 अथ न्यायमिदमभिधीयते । तथाहि । संसृष्टत्वे
 यदेकस्य भ्रातुर्धनस्तदपरस्यापि । तच्चैकस्य मरणेन
 स्वत्वनाशेऽपि जीवतस्तत्र स्वामित्वानपायात्तस्यैव
 तद्भवति । नतु पत्न्याः । भर्तृमरणेन पत्नीस्वत्वस्यापि
 नाशात् । यथा सत्सु पुत्रादिषु न तद्वनस्यव्यादिति
 तन्मन्दम् । नहि संसृष्टत्वेऽपि यदेवैकस्य तदेवापर
 स्यापि ॥ ० ॥

किञ्चेति । विशेषज्ञापनपरत्वेन समानसम्बन्धिनां मध्ये
 संसर्गिणः संसर्गनिबन्धनाधिकारबोधकत्वेन । अन्यथा पुत्र
 सत्त्वेऽपि संसृष्टभ्रातृधिकारप्रसङ्गादिति भावः प्रत्युत विरुद्ध
 मेव ब्रूयमस्मीत्याह । अनकरेति । पुत्रदुहित्रित्यादि ।
 अनपत्यस्य धर्मोयमभार्यपितृकस्य चेत्यभिधानादिति
 भावः । असंसृष्टविषयत्वमेवेति । शङ्कादिवचनानामिति
 पूर्वोक्तमनुषज्यते । युक्तमिति । संसृष्टत्वे पत्न्यभावे भ्रातृधि
 कारादर्थोदसंसृष्टत्वे पत्नीसत्त्वे भ्रातृधिकारस्य स्वरसिद्ध
 तादिति भावः । न्यायमेवाह । तथा हीति । तदपरस्यापीति ।
 सर्वेषां संसृष्टानां सर्वधनएव सामान्यस्वत्वं न प्रादेशि
 कमिति भावः । ननु दत्तत्वोर्मध्यगन्धनमित्यनेन तत्र पत्न्या
 अपि स्वत्वस्य विद्यमानतया अनन्तरमन्याएव युगपदुभ

॥ दायभागः ॥

२४३

धोर्मा तद्वनं कथं न स्यादत आह । नमिति । भर्तृमरणेन
तत्त्वत्वापगमेन भर्तृमरणात् तत्पत्नीस्वत्वनाशे प्रमाणमाह ।
यथेति । इत्थं च पत्न्यधिकारस्थलेऽपि भर्तृमरणान्तस्थाः
प्राचीनं स्वत्वं नश्यत्येव सामयीसत्त्वात् । किन्तु पुनः स्वत्वान्तर
मुत्पद्यते अतएव तद्वनस्य दायत्वमपीति भावः ॥ ० ॥

किन्तु । अविज्ञातैकदेशविषयम् । ^{तत्} कर्तुं यान्तु
समयमेव । समयस्वत्वकल्पनायाम्प्रमाणाभावात्
इत्युक्तमादावेव । परिणयनोत्पन्नं भर्तृधने पत्न्याः
स्वामित्वम् । भर्तृमरणान्नश्यतीत्यत्र च प्रमाणा
भावात् । सतितु पुत्रे तदधिकारशास्त्रादेव पत्नी
स्वत्वनाशोऽवगम्यते । अत्रापि संछष्टभ्रात्रधिकार
शास्त्रात्तदिनाशोऽवगम्यते । इति चेन्न । संछष्ट
भ्रातृगोचरत्वस्याद्याप्यसिद्धेः । सिद्धेहि भ्रातृसंछष्ट
भर्तृमरणेन पत्नीस्वामित्वनाशे भ्रात्रधिकारशास्त्रस्य
संछष्टविषयत्वं सति तु तद्विषयत्वे शास्त्रस्य पत्नी
स्वामित्वनाशइतीतरेतराश्रयम् ॥ ० ॥

किन्त्विति । अविज्ञातैकैकौयत्वादिना विशेषरूपेण धर्मि
स्थितिस्थितम् । एकदेशमिति मध्यपदलोपिसमासाश्रयणेन

एकदेशेभ्यश्चाश्रयोयस्य तादृशश्च तदित्यर्थः । नत्विति ।
 ननु समयमेव दयोरित्यन्वयः ननु समुदितमेवोभयस्वामिकमि-
 त्यर्थः । प्रमाणाभावादिति । वैशेषिकव्यवहारानर्हत्वेन प्रमा-
 णाभावादित्यर्थः परिणयोत्पन्नान्तर्धानदम्पत्यसंस्कारोत्प-
 न्नम् । अन्यथा परिणयनामन्तरभाविभर्तृधने स्वामित्वानुपपत्तेः
 परिणयनस्य विनष्टत्वादिति । प्रमाणाभावादिति । तथाच ।
 पत्न्याः स्वत्वस्य विरोधिनः सत्वान्न भ्रातृस्वत्वसम्भवदति-
 भावः । तदधिकारशास्त्रस्येति । तथाच । भर्तृमरणात्स्वत्वनाशे
 पुत्रत्वकालः सहकारी कल्प्यतइति भावः । अस्मिद्धेरिति ।
 तथाच संसृष्टभ्रात्रधिकारबोधकशास्त्रमेतदचनन्न भवती-
 त्यर्थः । ननु भर्तृमरणात्पत्न्याः स्वत्वनाशात् भ्रातुः स्वत्वा-
 त्पत्नौ बाधकाभावइत्यत आह । सिद्धेहीति । संसृष्टविषयत्वं
 संसृष्टधनभ्रातृविषयत्वं संख्यतीति शेषः । सतितु सिद्धेतु । पत्नी
 स्वत्वनाशइति शास्त्रबलमेवैव पुत्रमत्ताकालस्यैव संसृष्टभ्रातृ-
 सत्त्वकालस्यापि सहकारत्वकल्पनाभावः । ननु दम्पत्योर्म-
 ध्यगन्धनमित्यनेन यच्च पत्युः स्वत्वन्तचैव पत्न्याः स्वत्वं प्रत्याप-
 ज्यते ननु वैपरीत्यं स्वीधनं व्यभिचारात् । तथाच पत्युः स्वत्व-
 नाशात्पत्न्याः स्वत्वनाशः सिद्धएवेति शास्त्रस्य संसृष्टभ्रातृ-
 विषयत्वं निष्प्रत्यूहमिति क्लान्थान्याश्रयः पत्नीस्वत्वनाशस्य
 प्रमाणान्तरसिद्धत्वादत आह ॥ ० ॥

किञ्च । शङ्खलिखितादिवचनानामविभक्तसंख्ये
 गोचरत्वेऽविभक्तस्य संख्येस्य च धनन्तद्विधभातृ
 गामिः तस्य तु तथाविधस्याभावेऽपितरौ लभेतामि
 त्यन्वयोवाच्यः । तदाच विकल्पनीयम् । किं विभक्ता
 संख्येऽपितरौ गृह्णीयाताम् । उताविभक्तसंख्येऽपि ।
 तत्र न प्रथमः कल्पः । पत्नी दुहितरश्चेत्यादिना
 विभक्तसंख्येयोः पित्रोः पत्नीबाध्यत्वात् । कथं
 पत्नीतः पूर्वं तयोरधिकारः । नापि द्वितीयः । अवि
 भक्तसंख्येभ्रातृसङ्गावेऽप्यविभक्तसंख्येपितृग्राह्य
 त्वस्य सर्वेषामविवादात् । किञ्च । यथा पित्रा भ्रात्रा
 च विभक्तसंख्येधने शरीरदातृतया आत्मा वै
 जायते पुत्रइत्येकत्वश्रुतेर्धनशरीरयोश्च प्रभुत्वात् ।
 तत्पितृदेयपितामहप्रपितामहपिण्डइत्येव सपि
 ण्डनेन मृतस्य भोक्तृत्वाज्जीवति च पितरि पुत्रा
 णाम्यार्वणपिण्डदानाभावात् भ्रातृभ्यश्च पूर्वं
 पितुरधिकारः तथेतरत्रापि युक्तः ॥ ० ॥

किञ्चेति । तद्विधोऽविभक्तसंख्येन्यतरः । तस्य भ्रातृः ।
 तथाविधस्य उक्तान्यतरस्य । पत्नी दुहितरश्चेत्यादियश्च
 वरक्यवचनस्य विभक्तसंख्येविषयत्वमेव कुत इति चेदच

पूजामभिः सर्ववाध्यायाः पत्न्याः प्रथममधिकारिवोधक
 तथा तत्परलस्यैव निश्चयादित्याश्रयादितिव्याचष्टे । वस्तुतः
 शङ्कादिवचनानां संसृष्टाविभक्तभ्रातुः पक्षीतः पूर्वमधिकार
 बोधकत्वेऽपि पित्रोरपि तथाविधयोरेव पक्षीतः पूर्वमधिकार
 बोधकत्वन्तुल्यन्यायादतः परिशेषादेव याज्ञवल्क्यवचनस्य
 विभक्तासंसृष्टविषयत्वमिति भाव्यम् । पक्षीतः पूर्वमिति ।
 शङ्कादिवचनादिति शेषः । अथास्मादिधानां वङ्गनामत्र
 विवादएवयाज्ञवल्क्यवचनादिभक्तासंसृष्टस्य पितृभ्रातृबाध
 कत्वे सिद्धे शङ्काद्युक्तभ्रातृबाधतायाश्चविभक्तसंसृष्टगोचर
 त्वस्यैव संभवादत आह । किञ्चेति । ननु भ्रातृदेयपिण्डवये
 यपिण्डनेन तस्य भोक्तृत्वात् भ्रातुरेव प्रागधिकारोयुक्त इत्य
 त आह । जीवति चेति । इतरचापि संसृष्टाविभक्तधनेऽपि ।
 यदि चोक्तहन्तृनपेक्ष्यापि संसर्गाविभक्तत्वयोरुत्कर्ष इत्युच्यते ।
 तदा पित्रभ्रातृद्वयोरेव तदविशेषाद्युपपदधिकारः स्यादि
 त्याह ॥ ० ॥

अविभागसंसर्गयोर्वा अविशेषात्, पितृभ्रात्रो
 सुल्यवदधिकारोयुक्तानतु भ्रातुरभावे पितुरिति
 युक्तम् । किञ्चाविभक्तसंसृष्टौ पितरौ गृह्णीयाता
 मिति द्विवचनमनुपपन्नम्, मात्रा सह विभागा

विभागयोरभावात् अतएव धनसंसर्गभावोऽपि ।

यदाह वृद्धस्थितिः । विभक्तोऽयः पुनः पित्रा भ्रात्रा
चैकत्र संस्थितः । पितृव्येनाथ वा प्रीत्या स तु संखट
उच्यते । अनेनैतद्दर्शयति । येषामेव हि पितृभ्रातृ
पितृव्यादीनां पितृपितामहार्जितद्रव्येणाविभक्तत्व
मुत्पत्तितः सम्भवति । अतएव विभक्ताः सन्तः परस्पर
प्रीत्या यदि पूर्वकृतविभागध्वंसेन यत्तव धनन्त
न्ममधनं यन्ममधनन्तत्तवापीति एकत्र गृहे एक
गृहिरूपतया संस्थिताः संसृज्यन्ते न पुनरनेका
रूपाणां द्रव्यसंसर्गमात्रेण सम्भूयकारिणां वणिजा
मपि संसर्गित्वम् । नापि विभक्तानां द्रव्यसंसर्ग
मात्रेण पूर्वोक्तप्रीतिपूर्वकाभिसम्भानं विना ।
अतः संसर्गित्वाविभक्तत्वयोर्मात्रा सदासम्भवात् ।
कथं मातृगतोभ्रातृसद्भावाधिकारविरोधः समा
धेयः ॥ ० ॥

अविभागेत्यादि । अथ ब्रह्मादिवचनयाज्ञवल्क्यादिवचनेषु
क्रमेणाधिकारावगमात् यौगपद्यासम्भवः । तथा च तद्भोग्य
पिण्डद्वयदाहपित्रपक्षया तद्भोग्यपिण्डत्रयदाहतया तद्दे
यमातामहादिपिण्डत्रयदाहतया च भ्रातृरुत्कर्षात् । तत्र

कमेवैवाधिकारोयुक्तः । विभक्तासंस्पृष्टपितुः प्रागधिकारस्तु
 वाचनिक एवेत्यत आह । किञ्चेति । अविभागः साधारण्यम् ।
 अतएव विभागविरहादेव । उत्पत्तित इति । तेन मादव्या
 दृष्टिः तस्याधनसम्बन्धस्य परिणयाधीनत्वात् । विभाग
 ध्वंसेन विभागाभिव्यक्तप्रादेशिकस्वत्वध्वंसेन । यत्तवेति ।
 यावदेकत्र स्थापनमिति शेषः । अन्यथा विभक्ताः पिदभित्ता
 चेत्संप्रोत्यैकत्र संस्थिताः । पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न
 विद्यत इत्यादिवचनोपदेशितपुनर्विभागस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एते
 न संसर्गे सति स्वं सर्वेषां सर्वधनेषु सामुदायिकस्वत्वमेव
 नतु विभागात् पूर्वमिव प्रादेशिकस्वत्वमिति सिद्धम् । अत्र
 चाक्राभिज्ञानवन्नेनासाधारणधनशरीरायासाभ्यां संस्पृष्टि
 नैकेनार्जितधनेऽपि सर्वेषामेव संस्पृष्टिनां सामुदायिकस्वत्वमिति
 बोध्यम् । अधिकारविरोधः । अधिकारपौर्वापर्यविरोधः ।
 स्वसिद्धान्तमाह ॥०॥

सम्पत्ति धीमद्भिः समाधीयते । तत्र विष्णवादि
 षचनेभ्यः पुत्रायभावमात्रेण पव्यधिकारः स्पष्ट
 मवगम्यते । युक्तं चैतत् युन्मृतधनमुत्रपौत्राणामेव
 प्रथममभवति ।

पौत्रैः

तथाहि मनुविष्णू । पुत्रान्नो नरकायस्मात्पित
रन्नायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव
स्वयम्भुवा ॥

तथा हारीतः । पुत्रामा निरयः प्रोक्तश्चिन्ततन्तुश्च
नैरयः । तत्र वै त्रायते यस्मात्तस्मात्पुत्र इति स्मृतः ॥

तथा शङ्खलिखितौ । पितृणामनृणो जीवन्
दृष्ट्वा पुत्रमुखमिता । स्वर्गं सुतेन जातेन तस्मिन्
न्यस्य तदणम् ॥ अग्निहोत्रन्त्रयो वेदायज्ञाश्चैव
सदक्षिणाः । ज्येष्ठपुत्रप्रसूतस्य कलां नार्हन्ति षोड
शीम् ॥

अत्र मनुशङ्खविष्णुवसिष्ठहारीताः ॥ पुत्रेण
लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्रुते । अथ पुत्रस्य
पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपम् ॥

तथा याज्ञवल्क्यः । लोकानन्त्यन्दिबः प्राप्तिः
पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ॥ ० ॥

संप्रतीति । न च स्वार्जितधने प्रथमं भ्रात्रधिकारः पितृ
सम्बन्धिधने पितुरधिकार इति रत्नाकराद्यभिहितमेव
समाधानं युक्तमिति वाच्यम् । प्रमाणाभावादिनिगमनाविर
हेण वैपरीत्यस्यापि सम्भवाच्च धीमद्विरसदभिमताद्यंवादि
भिर्दत्तायुधादिभिरित्यर्थः । विष्णुर्होत्यादिना याज्ञवल्क्य

परिग्रहः । वचनेभ्यः अपुत्रधनं पत्न्यभिगामीति पत्नीदुहितर
 श्वैवेत्यादिवचनेभ्यः । वचनस्यपुत्रपदस्य वक्ष्यमाणयुक्ता
 प्रपौत्रपर्यन्तपरत्वादाह । आदीति । पौत्रप्रपौत्रपर्यन्तपरि
 ग्रहार्थः । स्पष्टमिति । अपुत्रधनं पत्न्यभिगामीत्यभिधानादेवा
 मभावे पूर्वेषां धनभागुत्तरोत्तरदत्त्यभिधानाच्चेतिभावः ।
 अस्य न्यायमूलत्वमाह । युक्तमिति । निरयो नरकः नैरय
 इति निरयगामीत्यर्थ इति केचित् । तदसत् । तत्रेत्यनन्वया
 पत्तेः । किन्तु नरक एवायं तद्विद्वत्स्याविवक्षणात् । तत्र तस्मात्
 प्रसूतस्येति भावे क्तः । तेन जन्मना इत्यर्थः । ब्रह्मस्य आदित्यस्य ।
 पिष्टपं लोकं ॥ ० ॥

तदेवं पुत्रादिभिर्जन्यतः प्रभृति पितुः परलोको
 चित्तमद्योपकारनिष्पादनात् मृतस्य तस्य पार्व्वणवि
 धिना पिण्डदानात् पुत्राद्यर्थं तद्वनं मृतमेवोप
 करोतीति न्यायप्राप्तं पुत्रादीनां स्वामित्वं श्रुतं त
 थोपकारकत्वेन धनसम्बन्धं

मनुरप्याह ॥ ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति
 मानवः । पितृणामनृण्यैव स तस्मात्तन्मुमर्हति ।
 तस्मादिति हेतुपन्यासादायभागप्रकरणे च पुत्रा
 दीनां नानाविधैर्पुत्राद्युपकारकत्वकीर्तनस्यानन्य

प्रयोजनकत्वात् । उपकारकत्वादेव धनसम्बन्धो
मनोरनुमतइति गम्यतेअतएव पुत्रपदं प्रपौत्रपर्यन्तं
तत्पर्यन्तानामेव पार्वणविधिना पिण्डदानोपकार
कत्वस्याविशेषादन्यथा पुत्रपदस्य स्वार्थत्यागानुप
पत्तेः । पौत्राधिकारज्ञापकं वचनद्वयञ्चित् यदि
लभ्येतापि प्रपौत्रस्य तु न पृथक्वचनमस्ति । तस्मा
दुपकारकत्वादेव प्रपौत्रस्याप्यधिकारइतिपुत्रपद
मुपलक्षणम् ।

अतएव वौधायनः प्रपितामहः पितामहः पिता
स्वयं सोदर्याभ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्र
एतान विभक्तदायादान्सपिण्डानाचक्षते । विभक्त
दायादान् सकुल्यानाचक्षते । सत्स्वङ्गजेषु तद्गामी
क्षर्योभवति । सपिण्डाभावे सकुल्यः । तद्भावे चा
चार्योऽन्तेवासी ऋत्विग्वा हरेत्तद्भावे राजा ॥ ० ॥

श्रुतं न्यायमूलश्रुतिबोधितम् । अतएव उपकारकत्वेन
धनसम्बन्धस्य मनोरनुमतत्वादेव । अन्यथा न्यायमूलत्वा
भावे । ननु वाचनिकएवायमधिकारक्रमः पौत्रप्रपौत्रयोरपि
वचनान्तरादेवाधिकारोभविष्यतीत्यत आह । पौत्राधिकार
इति । कथं चिदिति । पौत्रो मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं
हरेद्भूमित्यनेन पुत्रिकापुत्रस्य पौत्रतयाधनाधिकारप्रति

पाहनात् । पौत्रस्यापि धनाधिकारस्यार्थतः प्राप्तेरित्यर्थः । एवं
अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्राधनमाप्नुयुरित्यनेनापि तथैव
पौत्राधिकारलाभ इत्यर्थः ॥ ० ॥

अस्यार्थः । पित्रादिपिण्डत्रयेषु सपिण्डनेन
भोक्तृत्वात् पुत्रादिभिश्च त्रिभिः तत्पिण्डस्यैव
दानात् यश्च जीवन् यत्पिण्डदाता स मृतः सन्
सपिण्डनात्तत्पिण्डभोक्ता । एवञ्च सति मध्यस्थितः
पुरुषः पूर्वेषां जीवन् पिण्डदाता स मृतस्तत्पिण्ड
भोक्ता च परेषां जीवताम्पिण्डसम्प्रदानभूत
आसीत् । मृतैश्च तैः सह दौहित्रादिदेयपिण्ड
भोक्ता । अतोयेषामयम्पिण्डदाता येवा तत्पिण्डदा
तारस्तेऽविभक्तपिण्डरूपन्दायमश्रन्तोत्यविभक्तदा
यादाः सपिण्डाः । पञ्चमस्य तु पूर्वस्य मध्यमः
पञ्चमोऽन पिण्डदाता । न च तत्पिण्डभोक्ता । एव
मधस्तनोऽपि पञ्चमोऽन मध्यमस्य पिण्डदाता नापि
तत्पिण्डभोक्ता । एतेन वृद्धप्रपितामहात्प्रभृतयस्त
पूर्वपुरुषाः प्रतिनप्तुः प्रभृत्यधस्तनास्तयः पुरुषा
एकपिण्डभोक्तृत्वाभावात् विभक्तदायादाः सकुल्या
इत्याचक्षते । इदञ्च सपिण्डत्वं सकुल्यत्वञ्च दाय
ग्रहणार्थमुक्तम् ।

अतएव मनुनापि न भ्रातरोन पितरः पुत्रा
रिक्थहराः पितुरित्यभिधाय कुतइत्यपेक्षायां त्रया
णामुदकं कार्यन्तिषु पिण्डः प्रवर्त्तते । चतुर्थः
सम्प्रदातेषाम्यच्चमोनोपपद्यतइत्युक्तम् । अग्नौचा
द्यर्थन्तु पिण्डलेपभुजामपि तद्वत्तपिण्डलेपभोक्तृ
त्वेन सपिण्डत्वम् । मार्कण्डेयपुराणे निर्दिष्टम् ।
यथा । पिण्डलेपभुजश्चान्ये पितामहपितामहात् ।
प्रभृत्युक्तास्त्यस्तेषां यजमानश्च सप्तमः ॥ इत्येवं
मुनिभिः प्रोक्तः सम्बन्धः साप्तपौरुषः । अग्नौचकर
इत्यर्थः । अतएव मनुनाप्युक्तमग्नौचप्रकरणे ।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते । समानो
दकभावस्तु जन्मनास्त्रारवेदने ॥ अन्यथा त्रयाणां
मित्यनेन विरोधः स्यात् । प्रपौत्रपर्यन्ताभावे तु
वैधव्यात्प्रभृतिव्रतादिना भर्तुः परलोकहिताचर
णेन पुत्रादिभ्योजयन्त्येति तेषामभावे धनहारिणी
पत्नी ॥ ० ॥

दौहित्रादीत्यादिना जीवत्युत्तरादिपरिग्रहः । प्रतिनप्तुः
प्रपौत्रात् । साप्तपौरुषसपिण्डविधिबोधितविरोधमार्ग
क्याह । इदमिति । इदं पुरुषत्रयमात्रविश्रान्तम् । वैधव्यात्

मृतीति । अनेन जन्मप्रभृत्युपकारकेभ्यः पुत्रादिभ्योजघन्यत्व
मुपपादितं एवमार्बण्यपिष्ठदानाभावादपि जघन्यत्वं
बोध्यं नच पुत्रादिभ्यः पूर्वं परिणयनात्प्रभृत्याश्रमधर्मा
चरणेन उपकारकत्वान्तस्याश्रयुत्कर्षसम्भवदिति वाच्यम् ।
अस्माभे चैव कन्यायाः स्नातकव्रतमाचरेदित्यादिना आश्रम
धर्माचरणे तस्याश्रयितत्वाज्जन्मप्रभृतिमहोपकारकपुत्रा
दितोजघन्यतायादुर्वारलाभः ॥०॥

तदाह व्यासः । मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मा
चर्य्यव्रते स्थिता । स्नाता प्रतिदिनन्दद्यात् स्वभर्त्रे
सतिलाञ्जलीन् ॥ कुर्याच्चानुदिनमभ्युक्त्या देवता
नाञ्च पूजनम् । विष्णोराराधनञ्चैव कुर्यान्नित्यमुपो
षिणम् ॥ दानानि विप्रमुख्येभ्यो दद्यात् पुण्यविवृद्धये ।
उपवासांश्च विविधान् कुर्यात् शास्त्रोदितान्
शुभे ॥ लोकान्तरस्थभर्त्तारमात्मानञ्च वरानने ।
तारयत्युभयं नारो नित्यन्धर्मपरायणा ॥ तदेव
मादिभिर्वचनैः पठ्या अपि नरकनिस्तारकत्वश्रुतेः ।
धर्मेहीनतया वाऽकार्यं कुर्वती पुण्यफलसमत्वेन
भर्त्तारमपि पातयतीति । तदर्थ्यन्तद्वनं पूर्वस्मात्पु
र्यमेव भवतीति युक्तम्यव्याः स्वास्यम् ॥०॥

समर्चैरिति । उपलक्षणमेतत् । सङ्गराज्यं सङ्गराज्यमवि
 बोध्यं । तर्पणं प्रत्यहं कार्यं अर्चुः कुत्रतिलोदकैः । तत्पितृस्य
 त्पितृणापि नामगोचादिपूर्वकं ॥ इति काशीखण्डवचनात् ।
 अत्र प्रत्यहमिति विधानादेशान्तरपणं नित्यं अन्येषां काम्य
 मिति बोध्यम् । विष्णोरिति । आराधनं पतिबुद्ध्या विष्णोश्च
 पूजनं कार्यं । पतिबुद्ध्या नचान्यथा इति काशीखण्डवच
 नात् । उपवासांश्चेति । शस्त्रोदितान् नित्यान् काम्यान्वाग्रहो
 रात्राभोजनरूपान् भोजनचतुष्टयनिवृत्तिरूपान्वा उपवासां
 श्चेत्यर्थः । काम्योपवासांश्च महाभारतोक्ताः । यथाचिरात्र
 यश्चरात्रं वा पञ्चव्रतमथापिवा । मासोपवासान्कुर्याद्वा
 चान्द्रायणमथापिवा इति । चिरात्रोपवासो न वैश्यशूद्रयोः
 चिरात्रं पञ्चरात्रं वा तेषां पुष्टिर्न विद्यते । वैश्यशूद्राश्च येमो
 हादुपवासं प्रकुर्वन्ते । इति भारतवचनात् । पुष्टिर्नर्तकस्य
 मिति । कश्चित्तु उपावृत्तस्य पापेभ्योऽस्तु वासागुणैः सह ।
 उपवासः स विज्ञेयः शरीरविशेषणमिति पारिभाषिक
 उपवासपरमेव अत्रोपवासपदमित्याह । तत्र तस्य समुदित
 सौख्यविषयेन विविधानित्यनुपपत्तेः नच उपवाससामान्यपर
 त्वेचाश्रयानुष्ठानदोषः सर्वस्मिन्नेवाह्निकाम्योपवाससम्भवादि
 इति वाच्यं । एतस्य सम्भवपरत्वाद्वा नवत् । लोकान्तरस्थं
 दुःखदापकृष्टस्थानस्य नारयति सुखदोत्कृष्टस्थानमापयति

श्रुतेरिति युक्तं पत्न्याः स्वत्वमिति वक्ष्यमाणहेतुः पुण्यापुण्य
इति । शरीराद्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समेति वचना
दित्यादिः । पातयतीति । इत्यतोपीत्यर्थः ॥०॥

अतः शङ्खगदिवचनेषु व्यवहितयोजना कार्या ।
अपुत्रस्य स्वर्ण्यातस्य धनं ज्येष्ठा पत्नी हरेत् । तद
भावे पितरौ हरेताम् । तदभावे भ्रातृगामीति ।
तदभावइति मध्यपठितसमूर्वेण भ्रातृगामीत्यनेन
परेण च पितरौ लभेतामित्यनेन । सम्वध्यते ।
अविरोधात् । न्यायस्योक्तत्वाच्च ॥ तत्त्वश्रुताविभक्त
संख्येष्टगोचरत्वकल्पना अतोऽविशेषेणैव विभक्त
त्वाद्यनपेक्षयैवापुत्रस्य भर्तुः कृत्स्नधने पत्न्यधिकारो
जितेन्द्रियोक्त आदरणीयः । पत्नीत्वञ्च प्रथममुत्तम
वर्णायाः ज्येष्ठा पत्नीत्यभिधानात् ॥१॥

अतइति । पत्न्यधिकारस्य न्यायमिद्धत्वं यतोऽतइत्यर्थः ।
शङ्खगदिवचनेष्विति । अपुत्रस्य स्वर्ण्यातस्य भ्रातृगामि धनन्त
दभावे पितरौ लभेतां पत्नीवा ज्येष्ठा इत्यादि प्रागुक्तं स्वित्यर्थः ।
व्यवहितयोजनामेवाह । अपुत्रस्येति अविरोधादिति । विष्णु
याज्ञवल्क्यशङ्खवचनानाम्प रस्यरविरोधपरीहाराद्येत्यर्थः ।

अथ च व्यवहितयोजनायां मध्यपठितस्य उभयचान्नये उभय
 चैव हेतुः ननु विष्णादिवचनेऽपि व्यवहितयोजनाया विरोधपरी
 हारसम्भवे व्यवहितयोजनायां विनिगमकाभाव इत्यत आह ।
 न्यायस्येति । वैधव्यात् प्रभृतीत्याद्युक्तन्यायस्येत्यर्थः । तथा च
 न्याय एव विनिगमकमिति भावः । निराकृतमपि केषिदादि
 मतं हेलन्तरेणापि पुनर्निराकरोति । नत्विति । तथा चानुत
 कल्पनागौरवपराहतमपि तदिति भावः । अविशेषणैव वचने
 विभक्तत्वादिविशेषानुपादानेनैव विभक्तत्वाद्यनपेक्ष्यमित्यत्रायं
 हेतुः । वक्ष्यमाणनारदवचनविरोधपरीहाराय सर्वर्णायास्तद
 भावे चानन्तरवर्णायास्त पक्षीत्वमन्वयासाधार्याणामिति
 व्यवस्थापयति । पक्षीत्वमिति । प्रथममित्यनेन कृद्भवत्वेऽ
 नन्तरवर्णाया अपि तथात्वं सूचितं । तत्र प्रमाणमाह । ज्येष्ठेति
 अभिधानात् । ज्येष्ठा वा पक्षीत्यादिना शृङ्गादिभिरिति
 शेषः । ननु शृङ्गादिवचने ज्येष्ठायाः पक्षीत्वमवगम्यते नतु
 सर्वर्णाया इत्यत्राह ॥ ० ॥

वर्णक्रमेण ज्येष्ठत्वात्तदाह मनुः । यदि स्वाय
 पराश्चैव विन्देरन्ध्रिपितोदिजाः । तासां वर्णक्रमे
 णैव ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेत्त च ॥ अतः परिणयनक
 निष्ठापि सर्वर्णा ज्येष्ठैव तस्या एव यज्ञादिषु
 व्यापाराधिकारात् पक्षीत्वम् ।

तथाच मनः भर्तुः शरीरशुश्रूषान्धर्मकार्यञ्च
नैतिकम् । स्वास्वैव कुर्यात्सर्वेषां नान्यजातिः
कथञ्चन ॥ यस्तु तत्कारयेन्नोहात्स्वजात्या स्थितया
न्यया । यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥
सवर्णायाः पुनरभावे अनन्तरवर्णा पत्नी ।

यथा विष्णुः । सवर्णाया अभावे त्वनन्तरयैवा
पदि नत्वेव द्विजः शूद्रया धर्मकार्यं कुर्यादित्यनु-
वर्त्तते । तेन ब्राह्मणस्य ब्राह्मणो पत्नी तदभावे
क्षत्रियाप्यापदि । नतु परिणीते अपि वैश्याशूद्रे ।
क्षत्रियस्य क्षत्रिया पत्नी तदभावे वैश्यापि । अनन्त-
रवर्णत्वाद् शूद्रा । वैश्यस्य वैश्यैवैका ॥ ० ॥

वर्णक्रमेणेति । स्त्राः सजातीयाः एतास्मानुलोमजातीयाः
प्रतिलोमपरिणयनविरोधात् । तथाचैतद्वचनप्राप्तवर्णज्येष्ठ-
तस्य सवर्णायामेव पर्यवसाने सवर्णायाः पत्नीत्वं सिद्धमिति
भावः । अतोवर्णक्रमेण ज्येष्ठत्वं यतः परिणयनकनिष्ठापीति ।
क्षत्रियायां सत्याश्रमपरिणीतब्राह्मणभरणे पश्चात्परिणीता
ब्राह्मणीपरिणयनकनिष्ठा योध्या अन्यथा व्युत्क्रमविवाहा
पक्षेरेतिबोध्यम् । ननु ज्येष्ठायाः पत्नीत्वेऽन्यायां पत्नीत्वे बाध-
काभावः । तथाच पत्नीत्वं सर्वस्यामेव ज्येष्ठपत्न्याः पुनर्धनाधि-

काररत्येव किं नखादवाह । तस्याहवेति । यज्ञादीति ।
तथाच पत्युर्नोयज्ञसंयोगइति व्याकरणश्रुत्या यज्ञसम्बन्ध
एव पत्नीपदस्य साधितत्वात् सवर्णायाएव यज्ञाधिकारात् ।
पत्नीत्वं नान्यासामितिभावः सवर्णायाएव यज्ञाधिकार
इत्यत्र प्रमाणमाह । तथाचेति । स्वजात्या स्थितयेति । ए
तेन स्वजात्याश्रभावेऽन्यासामपि पत्नीत्वं प्रतिपादितं ।
ननु सवर्णायाश्रभावे इतरासां सर्वस्यामेव पत्नीत्वं स्यात् ।
तत्कथं सवर्णागन्तरवर्णधारेव पत्नीत्वमभिहितं । तथाह ।
सवर्णायाः पुनरिति । प्रमाणमाह । यथेति । अगन्तरथैवेत्येव
कारेण व्यवहितवर्णव्यवच्छेदः । वैश्यस्यागन्तरवर्णत्वेन
शूद्रायाधर्मप्रसक्तौ निषेधयति ॥ ० ॥

नत्वेव द्विजः शूद्रयेति द्विजमात्रस्यैव शूद्रा
निषेधात् । अनेनैव पत्नीभावक्रमेणैव धनाधि
कारिता बोद्धव्या । अतः परिणीतस्त्रीणामप्यपत्नी
त्वात्तदभिप्रायक्रमेव नारदवचनम् ।

॥ भ्रातृणामप्रजाः प्रेयास्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेद्यदि । विभ
जेरन्धनस्तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥ भरणञ्चास्य
कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवितक्षयात् । रक्षन्ति शय्यां
भर्तुर्वेदाच्छिन्दुरितरासु च ॥ तथा तस्यैव । अन्यत्र

ब्राह्मणात्किन्तु राजा धर्मपरायणः । तत्स्त्रीणां
जीवनन्द्यादेष दायविधिः स्मृतः ॥ तदोवस्त्री
णामपत्नीनां वर्त्तनधनदानम् । पत्नीनाम्युनः
कृत्स्नधनेऽधिकारितेत्यविरोधः ॥ ० ॥

नस्वेवेति । एतेनेदमपि सिद्धं यद्ब्राह्मणीचचिययोर्दयोरप्य
भावे अत्यन्तापदि वैश्यापि ब्राह्मणस्य धर्मचारिणी द्विजल
पुरस्कारेणैव गृह्णामात्रनिषेधात् । अन्यथा ब्राह्मणचचि
ययोः गृह्णाप्रसक्तभावेन द्विजइतिविहाय वैश्यइत्येव ब्रूयात्
अतएवानुपदं वक्ष्यति द्विजमात्रस्यैव गृह्णानिषेधादिति ।
पृष्ठामणिस्तु पत्नीत्वस्येत्यादियन्मन्यथायाचष्टे यथा पत्नीत्व
स्येति याज्ञवल्क्यविष्णादिवचनैरपुत्रधनमप्यभिमानीत्युक्तं
ब्रह्मेण । तस्याएव ज्येष्ठत्वस्य यदि स्थायेति वक्ष्यमाणादुक्तम
वर्णायाएव तत्र च भर्तुः शरीरशुश्रूषामित्यादिमनु
वचनात् । पतिशुश्रूषादीनामेव प्रयोजकत्वं विष्णुना चानन्तर
वर्णायाअप्युक्तं । अतः सकलवचनैकवाक्यतया ज्येष्ठयाधन
चारित्वापगतेः धनहारिण्याश्च याज्ञवल्क्यादिभिः पत्नी
पदप्रयोगात् । वक्ष्यमाणवचने चातथाभूतवर्त्तनमात्रन्दत्ता
याचादीनां धनाधिकारित्वावगमात्सर्वान्तरवर्षयोरेव
पत्नीत्वमिति ॥ अप्रजइति ॥ पुत्रादिमादृपर्यन्ताभाववानि

त्वर्थः । तेषां तत्तदभातरः तेषामिव प्रकृतत्वात् । अतः स्त्रीणां
भरतमात्रविधानात्तत्त्वत्वेऽपि भ्रातृणामधिकारः प्रतीयते ।
तस्मैव नारदस्मैव वचनात्तरमिति शेषः । अपत्नीनामिति
व्यवहितवर्णाणां शूद्राणामित्यर्थः । अतएव स्त्रीणां पत्नीत्वा
पत्नीत्वाभ्यां देविध्यादेव पत्नीस्त्रियोभेदेन उक्तार्थे स्मृतिसूत्र
समाह ॥ • ॥

अतएव वृद्धस्पतिः । येऽपुत्राः सत्रविदः शूद्राः
पत्नीभ्रातृविवर्जिताः । तेषां धनं हरेद्राजा सर्व्व
स्थाधिपतिर्द्धि सः । पत्न्यभावे राज्ञो धनसम्बन्धदर्श
यति । नारदस्तु । तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादिति वर्त्तन
धनन्दत्वा राज्ञा सर्व्वधनं ग्रहीतव्यमिति यो विरोधः
स पत्नीस्त्रियोभेदेन समाधेयः । अतएव पत्न्यधि
कारवचनेषु पत्नीपदानुस्मृतिः । वर्त्तनवचनेषु
च स्त्रीनामर्थ्यादिशब्दप्रयोगः । यदपि देवस्य
वचनम् ।

ततोऽप्यस्य पुत्रस्य विभजेरन्तश्चोदराः । तुल्या
दुहितरोवापि ध्रियमाणः पितापि वा ॥ सवर्णाभ्रातरो
माता भार्या चेति यथाक्रमम् । एषामभावे गृहीयुः

कुल्यानां सहवासिनः ॥ तुल्याः सवर्णादुदितरः
 सवर्णाभातरः सापत्नाश्चभिमताः । सोदरधातृणां
 स्वपदोपात्तत्वादिशेषेणानुपपत्तेः । तत्रापि सद्यो
 दरादिभार्यान्तस्य लिखनक्रमेणाधिकारक्रमार्थः ।
 विष्ण्वादिविरोधात् । किञ्च । विष्ण्वाद्युक्तक्रमेण
 गृहीयुरित्येतदर्थः । लिखनक्रमेणास्याव्यञ्जनार्थमेव
 दुहितरोवापि पितापि वेत्येवंपिवाशब्दमुभयत्र
 प्रयुक्तवान् । तच्चान्यत्राप्यनुपपद्यते । तेन सद्योदरा
 वा दुहितरोवा पिता वेत्येनास्याकीर्तनक्रमस्य
 देवत्ववचनेन दर्शितं । यच्च बालकेनोक्तम् । अस-
 वर्णाविषयं वा युवत्यभिप्रायं वा अविभक्तसंख्ये
 विषयं वा शङ्खादिवचनमिति ॥ ० ॥

अथैवमिति । प्रियमाणोघनाधिकारयोग्यः तेन पतिता
 दिव्यावृत्तिः । विशेषानुपपत्तेरिति । अव्यावृत्तकत्वेन वैयर्थ्या
 दिति भावः । विष्ण्वादिविरोधादिति । अत्र विनिगमनान्याय
 एवेति प्रागेवोक्तमिति भावः । असवर्णाविषयमेति । एतन्मते
 पत्नीवा ज्येष्ठेत्यादिशङ्खवचने ऽकारप्रक्षेपात् अज्येष्ठा इत्यर्थो
 ऽवज्ञेयः तेन न विरोधः । युवत्यभिप्रायमेति । विधवा यौवनस्था
 च नारी भवति कर्कशा । आशुषः सपत्न्यार्थाय दातव्यं स्त्रीधनं

सदेति युवत्याः प्राणधारणमात्रोपयोगिधनदानमात्रविषय
कहारीतिवचनैकमूलत्वादितिभावः अविभक्तेति । केचित्प्राण
कन्याद्योच हेतुः ॥०॥

तेनाव्यवस्थितशास्त्रार्थकथनेनात्मनोवासरूपत्व
मेव प्रकटीकृतम् । सन्देहादेकतरानुष्ठानानुष
पत्तेः । यदप्यनूढावरुद्धाभिप्रायं वर्त्तमानवचनं
वर्णितम् । तदपि धर्मपत्नीनामनुग्रहार्थमिति चेत्
मेव । वर्त्तनविधानविषयस्य स्त्रीणाम्पूर्वमेव दर्शि
तत्वात् । किञ्च । सवर्णासवर्णत्वाभ्यां पत्नीकृतवि
शेषेऽपि पित्रोर्भ्रातृणां चाधिकारे कथं विरोधः समा
धेयः । संसर्गाभ्याञ्चेत्स एव विशेषः सर्वव्यापी संसर्ग
भवतु । किमपत्नीगोचरसवर्णादिविशेषपरिकल्पनेन
यमपि विशेषोदूषितोक्ताभिः पूर्वप्रपञ्चेन । सोद
रासोदरकृतस्य विशेषोवृत्तस्यतिना पराहतः ॥०॥

तेन बालकेन । अव्यवस्थितशास्त्रार्थकथनेन निर्णयानर्हं
शास्त्रार्थकथनेन । बालरूपत्वं बालकवत्प्रवृत्त्ययोग्यत्वात्
दितं । सन्देहादिति । विष्णुकोटिषु विहिताविहितत्वसन्देहा
दित्यर्थः । एकमोचरेति । अनुष्ठानप्रवृत्तिः अथ पूर्वोत्तर

पक्षद्वये हारीतवचनविरोधोऽपि द्रष्टव्यः । यच्च तेनैवापर-
मुक्तं स्त्रीणां छात्रधनाधिकारवचनानां वर्त्तनमात्रविधायक
वचनानाञ्च विरोधपरीहाराय वर्त्तनवचनमनूठावहङ्गा
विषयं छात्रधनाधिकारवचनानु परिणीताविषयमिति
अवस्थापितस्तदपि दूषयति । यदपीति । अवहङ्गा अन्तः
पुरचारिणी भोग्या कर्मकरी । धर्मपत्नीनामिति । अवहङ्गा
नामित्यर्थः । अनुग्रहोवर्त्तनविधानेन सोपहासाच्चेयं अव-
हङ्गासु धर्मपत्नीत्वोक्तिः वस्तुतस्त्वासामभार्यत्वात् वर्त्त-
नमपि कुत इत्युपहासः । यद्वा धर्मपत्नीनामिति यथाश्रुतार्थं
कमेव । अनुग्रहार्थमिति । तासामधिकारबोधनादित्यभि-
प्रायः । किमपत्नीगोचरेति । संसर्गासंसर्गयोः प्रयोजकत्वावश्यं
कले किमधिकेन सवर्णत्वादीनां प्रयोजकत्वकल्पनेनेति भावः ।
ननु मास्तु विशेषकल्पनं किन्तु संसर्गासंसर्गाभ्यामेव विशेषः
सर्व्वव्यापी भवत्वित्यत्राह । अयमपीति । संसर्गासंसर्गकृत-
इत्यर्थः पूर्व्वप्रपञ्चेन केचित्वादिमतदूषणावसरे तद्वृत्त्यति-
वचनविरुद्धमित्यादिप्रपञ्चेन । अत्र पत्नीतः पूर्व्व सोदरस्या
धिकारः पश्चादसोदरस्येति केचित् समादधिरे तदपि दूष-
यति । सोदरेति । अत्र रत्नाकरादयः ब्रह्मचर्य्यव्रते स्त्रितेति
वचनात्सम्यग्निधवानां व्रतानुष्ठात्रीणां स्त्रीणां प्रथमं सर्व्वधना
धिकारः । किञ्चिद्व्रतचारिणीनामव्यभिचारिणीनाम्नादनन्ता

रमधिकारः प्रत्यून्वानाक्षविधानां वर्त्तनमात्राधिकारः
तायामेव पूर्वं भावधिकारः व्यभिचारिणीनां वर्त्तनेऽपि
नाधिकारइतियवस्वामाहुः । अत्रापि किञ्चेत्याहुतदूषणं
द्रष्टव्यम् ॥ • ॥

तदाह । सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः
असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥ सना
भयः सहोदराः । तेषु सत्त्वपि पत्न्या धनसम्ब
न्धन्बोधयति । तद्भागशब्दाच्च कृत्स्नएव भर्तृभागो
ऽवगम्यते । न पुनस्तदेकदेशः । तस्मादस्मद्वर्गितैव
व्यवस्थाशास्त्रार्थः ॥ पत्नी च भर्तृधनं भुञ्जीतैव परं
नतु तस्य दानाधानविक्रयान् कर्त्तुमर्हति ।
तदाह । कात्यायनः । अपुत्रा शयनश्रुतः पालयन्ती
गुरौ स्थिता । भुञ्जीता मरणात् क्षान्ता दायादा
जर्द्धमाप्नुयुः ॥ गुरौ श्वशुरादौ भर्तृगृहे स्थिता
यावज्जीवं भर्तृधनभुञ्जीत । नतु स्त्रीधनवत्स्वकन्द
न्दानाधानविक्रयानपि कुर्वीत ॥ तस्यान्तु मृता
यामव्यभावे ये दुष्टिचादयोदायाधिकारिणस्तौ
गृह्णीयुः । न पुनर्ज्ञातयः । तेषां दुष्टिचादिभ्योजव

यत्नात् तदाधकत्वानुपपत्तेः । पक्षी हि तेषां
बाधिका । तदधिकारस्य प्रागभावे प्रध्वंसेच बाधका
भावस्याविशेषादाधानुपपत्तेः ॥०॥

दानाधानेति । आधानमन्वयकं । क्षान्ता परिमिताहारेण
क्षीणा । दायदादुहिवादयः । दुहिनादीनामधिकारे
हेत्वन्तरमाह । पक्षी इति । हि यस्मात्पत्येव तेषां बाधिकं
इत्यर्थः । तेषां दुहिनादीनां । प्रागभावइति । इदन्वनुत्पत्त्य
मानस्यापि प्रागभावोऽस्तीति मतावलम्बनेनाभिहिततन्मते
ऽनुत्पत्त्यमानस्यापि दुःखस्य प्रागभावार्थिनः प्रायश्चित्तादौ
प्रवृत्तेः प्रायश्चित्तप्राक् दुःखं मे माभूदिति कामनायात्रानु
भविकत्वादिति । प्रागभावस्य प्रतियोगित्वापत्तेन येन प्राग
भावपदमत्यन्ताभावपरं तेन पतिसत्त्वएव मरणेन पत्न्याः
प्राक्काक्षीनाधिकारात्यन्ताभावे इत्यर्थः । बाधकाभावस्येति
स्त्वप्रत्यासत्त्येव तस्याबाधकत्वमित्यभिप्रायः । वस्तुतोऽप्य
वाप्तस्याः स्त्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वं नतु तस्यादतिबन्धः ॥०॥

नापि स्त्रीधनाधिकारिणोऽप्युक्तीयुस्तेषां स्त्रीधन
विषयत्वात् ५

कात्यायनेनैव च स्त्रीधनाधिकारिणां वचना
कारैरुक्तत्वात् पुनरुक्तत्वापत्तेः । अतः पत्नीदुहि
तरश्चेत्यर्थादिना ये पूर्वपूर्वस्थाभावे परभूताधिका
रिणो निर्दिष्टास्ते यथा पत्युधकारप्रागभावे गृही
युस्तथा जाताधिकागयाः पत्या अधिकारप्रध्वंसेऽपि
भोगावशिष्टधनं गृहीयुः । तदानीं दुहित्रादीना
मेवान्यापेक्षया मृतोपकारकत्वाद्युक्तो धनाधिकारः

तथा दानधर्मे स्त्रीणां रूपतिदायस्तु उपभो
गफलः स्मृतः । नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिदाया
त्कथञ्चन ॥ २ ॥

नापीति । दुहितृदौहित्राभावे पतिदायादसत्त्वे इति शेषः ।
स्त्रीधनाधिकारिणां भर्त्रादयः । तेषामिति । तेषां धनाधि
कारप्रतिपादकवचनस्य स्त्रीधनगोचरत्वादित्यर्थः । ननु
प्राप्तं त्रिचैस्तु यद्विज्ञं प्रीत्या चैव यदन्यतः । भर्तुः स्वाभ्यं
भवेत्तत्र शेषस्तु स्त्रीधनं स्मृतम् । इति कात्यायनवचनान्तदपि
स्त्रीधनभावत्येवेत्याशङ्क्याह । कात्यायनेनैवेति । पुनरुक्तंति ।
तथाच दायाधिकारवचनं पुनरुक्तत्वापत्त्या दायोनस्त्रीधन
मिति भावः । तथात्वे एकस्यैव मुनेः स्त्रीधने विद्वद्वाधिकारि
इत्यकथनेन विरोधोऽपि न दृश्यः । नच गोदृक्त्वात् दायात्

दितरस्त्रीधनानां व्यवसायेदोवचनाभ्यां भविष्यतीति नोक्तदो
 वदतिवाच्यम् । दायस्य स्त्रीधनत्वमङ्गीकृत्य स्त्रीधनवचनानां
 दायेतरस्त्रीधनपरत्वेन संकोचापेक्षया श्रेयस्तु स्त्रीधनमित्यत्र
 वचने श्रेयपदस्यैव मुनिपरिगणितस्त्रीधनपरतया शङ्कोचस्य
 न्याय्यत्वात् । दायस्य केनापि मुनिना स्त्रीधनमर्थे ऽगणनात् ।
 अतएव विनियोगे स ईश्वर इति नापहारं स्त्रियः कुर्युरित्या
 दिना दायेतस्याः स्वातन्त्र्याभाव उपपद्यत इति । सूडामणिसु
 द्वाद्यादपदस्य स्त्रीधनाधिकारिभर्त्तादिपरत्वेदोषान्तरमाह ।
 पुनरुक्तलापत्तेरिति व्याचक्ष्ये । उपसंहरति । अत इति ।
 प्रागभावे इति । पूर्वोक्तार्थकयुक्तिमाह । तदानीमिति । पत्नी
 मरणे इत्यर्थः । नतु दानाधानेति यदुक्तं तत्र प्रमाणमाह ।
 तथेति । ज्ञानेति पूर्ववचनस्वरसात् व्याचष्टे ॥ ० ॥

उपभोगोपि न सत्त्ववस्तुपरिधानादिना ।
 किन्तु स्वशरीरधारणेन पत्युरूपकारकत्वात् । देह
 धारणोचितोपभोगफलाभ्यनुज्ञानम् । एवञ्च भर्तु
 रौर्द्धदेधिकक्रियाद्यर्थं दानादिकमप्यनुमतम् अत
 एव नापहारं स्त्रियः कुर्युरित्याह । अपहारश्च
 धनस्वाम्यनपयोगे भवति । अतएव वर्त्तनाशक्तौ
 आधानमप्यनुमतम् । तत्राप्यशक्तौ विक्रयश्चमपि

व्यावस्थाविशेषात् । भर्त्तरौर्द्धदेहिकक्रियार्थमर्था
नुरूपभर्तृपितृव्यादिभ्योदद्यात् ।

तद्वाच । बृहस्पतिः । पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः
स्वस्त्रीयमातुलान् । पूजयेत्कव्यपूर्त्ताभ्यां बृहन्ना
यातिथीन् स्त्रियः ॥ पितृव्यपदभर्तुः सपिण्डपरम् ।
दौहित्रपदं भर्तुर्दुहितसन्तानपरम् । स्वस्त्रीयपद
भर्तुः स्वसृष्टसन्तानपरम् । मातुलपदञ्च भर्तुर्मातृ
कुलपरम् । तदेवमादिभ्योदद्यात् । नपुनरेतेषु
सन्त्स्वेव सपितृकुलेभ्यः प्रदद्यात् ५ पितृव्यादि
वचनानर्थक्यात् । तदनुमत्या तु सपितृमातृकुले
भ्यापि दद्यात् ।

तदाह । नारदः । मृते भर्त्तर्यपुत्रायाः पति
पक्षः प्रभुः स्त्रियाः । विनियोगात्परत्वात् भर्
णेच स ईश्वरः ॥ परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये
निराश्रये । तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः
स्त्रियाः ॥ विनियोगे दानादौ पतिपुत्राभावे भर्तृ
कुलपरवन्त्वता तस्याः । एवञ्च दुहितुरप्यधिकारे
जाते तस्यां मृताग्रान्तदभावोक्ताः पितृध
नाधिकारिणोऽप्यस्त्रीयुः । नतु दुहितृधनाधिका
रिणः ॥ ० ॥

उपभोगोऽपीति । एवञ्च भर्तृरूपकारस्यापेक्षणीयत्वे च ।
 शौर्द्धन्दिहिकक्रियार्थं पारलौकिकोपकारार्थम् । विनिर्घोने
 दानादाविति । एवञ्च तद्वनदाने पतिपक्षपरतन्त्रत्वा यदि
 तदास्तृमेव तदनुमत्या कदाचित्पितृपक्षेभ्योऽपि दान
 मिति । एवञ्चेति । दुहितोऽभ्यर्हिजायाः पत्याएव भोगाव
 शिष्टधनेयसमन्तराधिकारिणामधिकारसदासुतरानुहित
 नन्तरक्तदभावोक्तानन्तराधिकारिणामधिकारदतिभावः ।
 पितृधनाधिकारिणः स्वपुत्रपितामहादयः । दुहितृधनाधि
 कारिणस्तदुचित्तभावे दौहित्रादयः ॥ ० ॥

पत्याच भर्तृधनात्कन्यायै विवाहार्थं तुरीयां
 शोदेयः । पुत्राणामेव तद्दानप्रतिपादनाद्दण्डाप
 पायितं पत्यादीनान्दानमिति पत्यधिकारः ॥ ० ॥

॥ पत्यभावे दुहितुरधिकारः ॥

तत्र मनुनारदौ यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण
 दुहिता समा । तस्यामात्मनि जीवन्त्यां कथमन्यो
 हरेद्वनम् ॥ दुहितरं विशिनष्टि ।

नारदः ॥ पुत्राभावे च दुहिता तुल्यसन्तान
 दर्शनात् । पुत्रश्च दुहिताचोभे पितुः सन्तानका
 रिके ॥ दुहितुरधिकारं सन्तानदर्शनं हेतुतया

निगदितम् । सन्तानश्च पिण्डदोऽभिमतः । अपि
एङदस्यानुपकारकत्वेनान्यसन्तानादसन्तानाञ्च
विशेषात् दौहित्रश्च तत्पिण्डदाता नञ् तत्पुत्रः
नापि दौहित्री / तत्पर्यन्तेन पिण्डविच्छेदात् ।
अतः पुत्रवती सम्भावितपुत्रा चाधिकारिणी । विध
वात्वबन्धात्त्वदुहितप्रसूत्वादिना विपर्यस्तपुत्रा
पुनरनधिकारिण्येवेति दोक्षितमतमादरणीयम् ।
तत्र प्रथमं कन्यैवैका पितृधनहारिणी ।

* यथा पराशरः ॥ अपुत्रस्य मृतस्य कुमारी
रिक्त्वं गृहीयात्तदभावे चोढा । ऊढापदमूवीक्त
विशेषपरम् ॥

* यथा पराशरः ॥ अपुत्रस्य मृतस्य कुमारी च्छब्दं
गृहीयात् । तदभावे चोढेतीति वक्ष्यमनाकरं व्यवहारमाधवे
कमपि व्यवहारं पराशरेण व्युत्पादितवानिति माधवाचार्य
लिखनात् पराशरस्मृतावदर्शनाच्च पाठस्तु प्रामादिकरति
श्रीलक्ष्मीनारायणशर्माणा द्योतितं परन्तु एतद्देशे एतदचनानु
सारिव्यवहारस्य प्रचरद्रूपत्वात् युक्तिमूलबलवद्भवव्यवहारादेव
सैवा व्यवस्था आदरणीया ॥ ० ॥

तथा देवलः ॥ कन्याभ्यश्च पितुर्द्रव्याहेयं वैवा
 दिकं वसु । अपुत्रिकस्य कन्या स्वा धर्मजा पुत्र
 बद्धवेत् ॥ पुत्रिकापदमुत्रोपलक्षणम् । स्वा सवर्णा ।
 धर्मजा औरसी । युक्तञ्चैतत् ॥ धनमन्तरेणापरिणी
 तायाः कन्यायाश्चतुर्दर्शने पित्रादीनां नरक
 पातश्रुतेः ॥ ० ॥

दण्डापूपाधितमिति । यथा दण्डापकर्षे तत्सम्बन्धस्या
 पूषणाप्यपकर्षः तथा पुत्रसंक्रान्तधनस्य पत्नीगततथापकर्षे
 तत्सम्बन्धस्य कन्याधनावशिष्टत्वविशेषस्य अपकर्ष इति भावः ।
 इति पत्न्यधिकारः ॥ ० ॥ दुहितुरधिकारो निरूप्यते इति शेषः
 विश्विनष्टि वक्तानवक्तयाधिकारिणीत्वेन । अन्यसक्तानादिति ।
 अन्यस्य सक्तानो यथा न पिण्डदस्तथाऽयमपीत्यविशेषः । अस
 क्तानाद्दटादेः । तत्पुत्रोदौहित्रपुत्रः । विपर्यस्तपुत्रापुत्रविष
 यीतापत्या । उन्मादादिदोषयस्तपुत्रा इति केचित् । तदसत्
 दुहितृप्रसूत्वादिनेति हेतुन उपपत्तेः । कन्यैवेति । न तु दत्तया
 सहेत्यर्थः । पर्याक्तविशेषोऽविपर्यस्तपुत्रत्वम् ॥ ० ॥

तदाह । विष्णुः ॥ यावत्तु कन्यामृतवः सृशन्ति
 तुल्यैः सकामामपि याचमानानाम् । तावन्ति भूतानि
 इतानि ताभ्यां मातापितृभ्यामिति धर्मवादः ॥

तथा पैठीनेसिः । इयावन्नास्ति येन स्तनौ ताव
देव देया अथ चतुमती भवति तदा दाता प्रति
ग्रहीतुं च नरकमाप्नोति पितृपितामहप्रपिता
महाश्च विष्टायां जायन्ते तस्मान्नग्निका दातव्या ॥
तस्मादिवाहोपयुक्तत्वेन पित्रादीनां नरकनिस्तार
कत्वात् । परिणीतायाश्च पुत्रदारेणाप्युपकारक
त्वात् । तदर्थमन्यं स्वाम्यर्थमेव भवतीति पत्यु
भावे न्याय्यङ्गन्यासत्वम् । कन्यायास्वभावे सम्भा
वितपुत्रायाः पुत्रवत्याश्चाधिकारः ।

तदाह बृहस्पतिः । सदग्नी सदग्नेनोढा साध्वी
शुश्रूषणे रता । कृताकृतावपुत्रस्य पितुर्धनहरी
तु सा ॥ सदग्नी पितृसवर्णा । सदग्नेनोढेति उत्त
माधमवर्णपरिणयननिरासार्थम् । उत्तमाधम
परिणीतदुद्धितजातस्योर्धमात्तमवर्णमातामहादि
ग्राह्यनिषेधात् । सवर्णेनोढायास्तु पुत्रदारेण पितृ
पकारकत्वात् ॥ ० ॥

अग्निकाऽनागतर्तुका । अग्निकाऽनागतार्त्तवा इत्यमरको
षात् । परिणीतायाश्चनन्तर विवाहितायाः पुत्रदारेणति ।
कृताया एतदुपकाराविशेषेऽपि धर्माभावनापरिणीतायाश्चतु
मत्तया सम्भावितस्य भविष्यतो नरकस्य प्रतिकर्तृत्वमेव

कुमार्याः प्रथमं धनग्रहणे निमित्तमिति बोध्यम् । सदृशीति ।
 तेनासवर्णायाः सदृशेनोढायाः अपि न धनाधिकारित्वमित्यु-
 क्तम् । कृता पुत्रिका अकृता तदन्या । अपुत्रस्येति । अपकीकृत्ये-
 त्यपि बोध्यम् । पर्यभावेन कन्याधिकारावगमात् । निषेधा-
 दिति । निषेधस्तस्मादेव विशेषणात्कल्पनीयदति । कृताकृता-
 वेत्येकवचनेनोपात्तत्वात्पुत्रिकाया अपि पत्नीकुमार्योरनन्त-
 राधिकारः स्यादित्याशङ्कामपनेतुमाह ॥ ० ॥

पुत्रिकापुत्रस्य तु पुत्रवदेवोपकारकत्वातिशयेन
 पुत्रिकायाः पुत्रतुल्यत्वात् । पुत्रिकौरस्योः समो
 धनाधिकारः । अपुत्रिकायास्तूढायाः पुत्रादिन्यूनो-
 पकारकस्वपुत्रद्वारेणोपकारकत्वमिति । कन्यापर्य-
 क्तानामभावएव धनाधिकारिता युक्ता । न च
 नाप्यम् । एवन्तर्हि पुत्रवत्याएव प्रथमाधिकारोऽस्तु
 तदभावे तु सम्भावितपुत्रायादिति । यतस्तस्याः
 पश्चादुत्पन्नस्य दौहित्रस्यानधिकारापत्तेः । न च
 तद्युक्तम् । दौहित्रतया द्वयोरप्युपकाराविशेषात् ।
 भर्तृशुश्रूषापरत्वेनावैधव्यम्दर्शयन् सम्भावित-
 पुत्रतां प्रदर्शयति । सेति च पूर्ववचनोपात्ता
 दुहिता परासृज्यते । तदेवं सदृशी सदृशेनोढा

इत्यादि विशेषणान् दुहितृमातृतया पितृधनाधिकारितेति दर्शयति ।

अन्यथा । अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवदुहिता नृणाम् । तस्याः पितृधनं त्वन्यः कथं गृहीतमानवः ॥ इत्यनेन दुहित्रधिकारे कथिते सदृशीसदृशेनोद्वेग्यादिना तस्यैवाभिधानं पुनरुक्तं स्यात् । सामान्यप्राप्तेस्तु विशेषकथनमपुनरुक्तमेव । यतएव स्वपुत्रद्वारेण पिण्डदातृतया दुहितुः पितृधनाधिकारः । अतएव पुत्रिकाया अपि पित्रुपरमजातधनसम्बन्धायाः पश्चादन्ध्यात्वेन तद्भर्तुर्वी प्रसवासामर्थ्येन विपर्यस्तपुत्रायामरणे तद्वनं न भर्तुः ॥ ० ॥

पुत्रिकापुत्रस्यत्विति । अनेन दारगतात्कर्षोक्तः । स्वतोऽप्युत्कर्षमाह । पुत्रिकाया इति । तुल्यत्वञ्च पुत्रिकायां कृतायां लिख्यनेन मनुना समविभागोक्तेरिति । पुत्रादित्यादिना पौत्रप्रपौत्रपरिग्रहः । एवञ्च हीति । यद्युपकारएव प्रयोजकस्तदेत्यर्थः । यत इति । अतएव विधवायधवयोः पुत्रवत्योर्विधवायाएव प्राक्पुत्रद्वारेण पिण्डदातृत्वात् प्रथममधिकार इति निरस्तम् । भर्तृशुश्रूषायाः पित्रुपकारत्वाभावात् । धनयह्वाप्रयोजकत्वसाम्बन्ध्याह । भर्तृशुश्रूषापरत्वेनेति ।

पूर्ववचनेति । अङ्गादङ्गात्सम्भवतीत्यादिवचनोपाप्तेत्यर्थः
 तस्यैव दृष्टस्यतेरेव । सामान्यप्राप्तेरिति । यद्यपि विशेषकलेऽपि
 सामान्यवचनवैयर्थ्यं तथापि सामान्यवचनाभावे कुमारी
 णामनूढालेनानधिकारप्रशङ्का न वैयर्थ्यं ऊढायास्तु दुहितृत्व
 पुरस्कारेण सामान्यवचनादधिकारप्राप्त्याविशेषस्यापुनरुक्तते
 वेति भावः तस्याः पितृधनं त्वन्यः कथमित्यनेनान्यावधारणा
 र्थत्वेनावैयर्थ्यमिति केचित् ॥ ० ॥

यथा शङ्खलिखितौ । प्रेतायाः पुत्रिकायास्तु
 नभर्ता द्रव्यमर्हति । अपुत्रायाः ।

तथा पैठीनसिः प्रेतायां पुत्रिकायां तु न भर्ता
 द्रव्यमर्हति । अपुत्रायां कुमार्या वा स्वस्त्रा याद्व्य
 क्तदन्यया ॥ ततः कुमार्या ॥ स्वस्त्रा अन्यया वा सम्भा
 वितपुत्रया स्वस्त्रा तद्वनं याद्व्यम् । अतस्त्यधिकारे
 व्यावृत्तिरन्याधिकारस्य । यत्तु मनुवचनम् ।
 अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।
 धनन्तपुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयम् । तद्विप
 र्यस्तपुत्रायाउत्पन्नमृत्पुत्रायाः पुत्रिकायामरणे
 वेदितव्यम् ॥ ० ॥

विपर्यसपुत्रा पुत्रात्मन्ताभाववत्यास्तद्वृत्तं याच्यमिति ।
 एतदपि पश्यभावे कुमार्यादीनामधिकारिणां वाच्यतादिति बोध्यम्
 अतदिति । उक्तोभयसूत्राभ्यां विपर्यसपुत्रापुत्रयोः पुत्रिक
 योर्मरणे कुमार्यादीनामधिकारे प्राप्ते भर्तृरधिकारस्य
 व्यावृत्तिरिति वसयापसंहारः । प्राञ्जल्यतः पुत्रिकाया एव
 विपर्यसपुत्रायामरणे भर्तृरधिकारस्य व्यावृत्तिरिति
 याच्यम् । न तत्संक्रान्तदाये भर्तृरधिकारोऽतः स्यधिकार
 ऽन्यासां दक्षिणादीनामधिकारेऽनन्तरं विपर्यसपुत्राणां
 तासां मरणे तद्विपर्यसपुत्रायादिति । एतस्यैव विवरणं
 उत्पन्नमृतपुत्रायादिति । अत्र पक्षान्तराभावाच्चकारः
 द्वाचित्कपाठः प्रासादिकः । अथात्र दृष्टान्तिविषयम
 मेव उत्पन्नमृतपुत्राविषयम् । मनुवचनत्वनुत्पन्नपुत्राविषय
 मिति वैपरीत्यमेव न कुतः अनुत्पन्नपुत्राया इवाविपर्यस
 पुत्राया अपि पित्रपकाराभावेनाविज्ञेयादिति चेन्न । अविपर्यस
 पुत्रायाः पुत्रोत्पत्त्यैव पितुः पुत्रासनरकनिवर्त्तकत्वेन कृतो
 षकारकतया स्वामित्वे निर्व्यूढे पितुरितरापेक्षया तस्या
 एवाधिकोपकारकत्वादधिकारोऽयुक्तः । अतएव दक्षिणस्य
 मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशासनीत्यनेन दक्षिणमुखदर्शनस्यापि
 नरकनिस्तारकतेति । पुत्रानुत्पत्तौ पित्रपकाराभावात्त
 स्याएव न स्वामित्वं कुतस्तत्पत्युतिरिति तत्पितृधनाधिकारिणां
 कन्यादीनामेव तदानीं तत्राधिकारस्य न्याय्यत्वात् । यद्यपि

बन्ध्यात्वेनावधृतायां जीवन्त्यामखेवमुचितस्तथापि प्रेताद्या इति
 प्रेतपदग्रहणाच्च जीवन्त्यां तस्यामन्यदुहित्रादीनामधिकार
 इति । परेतु नेदं वचनमुचिकापितृदायपरम् । किम् । तदी
 यसौदायिकादिधनाकारादिविषयम् । पुत्रिकायाः पुत्रत्वेन
 तस्यासङ्गने पित्रधिकारप्रसङ्गौ तदपवादकमित्याहुः ।
 दौहित्राधिकारार्थमाह ॥ ० ॥

पिण्डदानमेव च द्वयोरेकं निमित्तमनुवदति
 वृद्धस्यतिः ॥ यथा पितृधने स्वाम्यं तस्याः सत्त्वपि
 बन्धुषु । तथैव तत्सुतोपीष्टे मातृमातामहे धने ॥
 यथा येन दौहित्रदेयपिण्डेन दुहिता पितृधना
 धिकारिणी । तथैव तेनैव पिण्डदानेन दुहितृ
 सुतोपि मातामहधने स्वामी सत्त्वपि पित्रादिषु ।
 नच पुत्रिकापुत्राभिप्रायेणेदं वचनम् कृताकृता
 वाऽपुत्रस्य पितुर्द्वन्द्वनहरी तु सा । एतद्वचनोपात्त
 कृताऽकृतदुहित्रेरेव तस्या इति तत्सुत इति तत्प
 देन परामर्षात् । प्रत्यासत्त्यतिरेकाद्वा । अकृता
 परामर्ष एव युक्तो न तु तत्परित्यागः ॥

अतएव मनुः ॥ दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य
 हरेत्यितुः । स एव दद्याद्दौ पिण्डौ पित्रे माता

महाय च ॥ पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषेणास्ति
धर्मतः । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य
देहत ॥ मातामहदेहादुहितुः सम्भवंदौहित्रस्य
धनाधिकारे हेतुत्वेन निर्दिशति

पिण्डदानमेव चेति । चकारोऽयुक्त्यन्तरसूचनाय । एव
कारणोपकारस्य प्राधान्यार्थः । एतेन विपर्ययस्तपुत्रायाः
पिण्डदानाद्योग्यायादुहितुः सुतरान्नाधिकारइत्यपि सूचि
तम् । यथेत्यस्य विवरणं येनत्यादि । तथैवेत्यस्य विवरणं तेने
वेत्यादि । नच पुत्रिकापुत्रेति । तथाच दौहित्रभामान्याधि
कारे नेदं वचनम् । किन्तु । पुत्रिकाधिकारएवेति भावः । एते
नोक्तवचनस्य पुत्रिकाविषयतया तस्याएवाधिकारे पिण्ड
दानोपकारस्य हेतुतया निर्देशात् । अपुत्रिकानां दुहितृलपुत्र
स्कारेणैवाधिकारात् । तादृश्याविपर्ययस्तपुत्राया अपि धनाधि
कारस्य निर्यूढत्वात् । तदनन्तरमाहर्तुंरेवाधिकारान्याय्य
इति पूर्वोक्तपूर्वपक्षेऽपि सूचितः । परामर्षादिति । एतद्वचना
नन्तरमेवैतद्वचनस्य दृढस्यतिना अभिहितत्वादिति भावः ।
प्रत्यासत्त्येति । कृतापेक्षया अकृतायाः पक्षान्निर्दिष्टत्वेना
यिमस्य इत्यनेन तस्याएवाव्यवधानातिरेकादित्यर्थः । अत
एवेति । निर्दिशतीत्येष्टान्वयः ॥०॥

नतु पुत्रिकाकरणम् । इतरथा तदेव निर्दिशेत्
तथा व्यक्तमाह ।

स एव । अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सह
शात्मतम् । पौत्रीमाताहस्तेन दद्यापिण्डं हरेद्वनं ॥
अकृताजातस्यापि दौहित्रस्याधिकारमभिदधाति ।
किञ्च १ स्मृतिषु १ दौहित्रपदमकृतपुत्रिकाजातपरं
नियतम् ॥

यथा बौधायनः । अभ्युपगम्य दुहितरि जातस्य
त्रिकापुत्रमन्यन्दौहित्रं विद्यादित्यनुवर्त्तते । अत
एव भोजदेवेनापि कृताकृतदुहित्रधिकारे वृद्ध
स्मृतिरित्यभिधाय । यथा पितृधने स्वाम्यमिति
वचनं लिखितम् । तथा गोविन्दराजेनापि मनु
टीकायाम् ॥

अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्राधनमाप्नुयुः ।
पूर्वेष्वपान्तु स्वधाकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः ॥
एतद्विष्णुवचनबलेन ऊढातः प्रागेव दौहित्रस्या
धिकारोदर्शितः । सचास्मभ्यं न रोचते ॥ सदृशो
सदृशेनोदित्यादिविरोधात् ॥ ० ॥

नलिति । एतेन एतद्वचनञ्च पुत्रिकापुत्रविषयम् । किन्तु
दौहित्र्यामान्यविषयन्देहसम्भवस्य हेतुत्वेन निर्देष्टादित्यपि
बिद् । नभूपौत्रीमातामहस्येन इत्यभिधानात् । अकृतापदमभि
सन्धिकृतापरं अपुत्रिकापुत्रस्य मातामहपौत्रत्वानुपपत्तेः अभि
सन्धिमात्रात्पुत्रिकेत्येकेषामिति गौतमदर्शनात् । अभिसन्धि
मात्रेणापि पुत्रिकासम्भवात् । तथा चाकृताऽवाकृतेत्यर्थाज्ज्ञेय
वचनमपुत्रिकापुत्रविषयमत आह । किञ्चेति । अन्यन्दौहित्र्य
मिति । एतेनाकृतेति वचनस्यौचित्यमुवादादस्तु पुत्रिकापुत्र
परम् । दौहित्र्योच्छ्रितं रिक्तमिति वचनञ्च दौहित्र्यपद
अवशात् । अपुत्रिकापुत्रपरमेवेत्यकृतापुत्रस्याप्यधिकारः बिद्
एवेति दर्शितम् । अभ्युपगम्य पुत्रिकात्वेन स्वीकृत्य । अतएवेति ।
अथापितृधने स्वास्यमिति वचनस्य कृताजातदौहित्र्यविषयत्वा
देवेत्यर्थः । दृश्यतिवाक्ये पात्रादिपदाभावादकृतापुत्रिके
त्यवार्थ इत्याशयेनाह । सद्विद्मो सद्विद्मोनेति । विरोधादिति ।
तेन पुत्राभावएव दुहितुरधिकारस्य प्रतिपादनात् । सुतरा
मेव दौहित्र्यस्य तदनन्तरत्वादित्यर्थः ॥ ० ॥

किंतूर्द्धायाः प्रागुक्तरूपाया अभावएव सत्त्वपि
पित्रादिषु दौहित्रस्याधिकारः । तथैवेति दुहितृ
वक्तावविधानात् । तत्पुत्रोपीत्यर्थतया च निर्देशात् ।

दौहित्रस्य जघन्यतावगतेः । अतोदुहित्रनन्तर
 दौहित्रस्याधिकारइति सिद्धम् । सत्त्वपिबन्धु
 ब्बित्यनेन पित्रोरधिकारः पत्न्यभावे न्यायोपि
 दुहितृदौहित्राभ्याम्बाधितइति । बाधकाभावे
 पित्रोरधिकारः स्मृतः ।

अतएवानन्तरं वृद्धस्यतिः॥ तदभावे भ्रातरस्तु
 भ्रातृपुत्राः सनाभयः । सकुल्याबान्धवाः शिष्याः
 आत्रियाधनहारकाः॥ तच्छब्देन दौहित्रस्य पित्रोः
 स्मृतयोः परामर्शः । तेनामीषामभावे भ्रात्रादी
 नामधिकारः । यत्तु बालकवचनम् । पत्नी दुहि
 तरस्यैव पितरौ भ्रातरस्तथा । इत्यादिनियतक्रमा
 दधस्तनएव दौहित्रस्याधिकारइति । तद्वृद्धस्यति
 विरोधादालवचनमेव ॥०॥

प्रागुक्तरूपायाविषय्यस्तपुत्रायाः दुहितृवद्भावविधानात् ।
 तत्तुल्यात्वाभिधानात् । जघन्यतावगतरित्येषामवयः । अत्र
 हेतुः उपमेयस्य उपमानापेक्षयाह । तच्चैवेतीति । उत्कर्ष
 बोधस्य सार्वलौकिकमिति हेतुत्वरमाह ॥ तत्सुतोऽपीति ।
 चकारोभिज्ञक्रमेऽप्यर्थान्तिार्थबोधकतत्सुतोऽपीति अर्थार्थ
 तथा निर्देशाच्चेत्यर्थः । अतएवानन्तरमिति । यथा पितृघने

स्वात्मनित्यनन्तरमित्यर्थः । तच्छब्देनेति । अन्यथा पित्रोर
 सूचने दौहित्राभावएव भातरस्येत्यादिना याज्ञवल्क्यादि
 विरोधः स्यादिति भावः । सएव दद्याद्दौहित्र्याविति मनु
 वचनमुचिकापुत्रपरमेव पितृधनग्रहणपक्षे उभयपक्षपिण्ड
 दानविधायकमितृधनाग्रहणे तु केवलमातामहपक्षस्यैवपिण्ड
 दानमिति । अपुत्रिकापुत्ररूपदौहित्राधिकारस्तु पत्नीदुहि
 तरस्येत्यादिना निर्दिष्टाधिकारिणामनन्तरमेवेति वास्तव
 मतान्तदपार्कसमाह । यत्त्विति । दृष्टमिति वचनेनेति । तस्यैव
 तत्सुतोऽपीष्टे मातृमातामहं धने इत्यनेनेत्यर्थः । वास्तववचन
 मिति । शिशोरिवानभिसन्धितमात्यर्थवचनमित्यर्थः ॥ नन्वेवं
 याज्ञवल्क्याद्युक्तक्रमविरोधः तैर्दुहितनन्तरदौहित्रस्यानिर्दे
 शादतयाह ॥ ० ॥

नन् वक्तव्यवचनान्तदुहितपदेनैव कथा ऊढा
 दौहित्राणां निर्दिष्टत्वात् क्रमविरोधाभावात् ।
 यथा स्वर्थातस्य अपुत्रस्येति पुत्रपदमपौत्रपर्यन्त
 परम् पिण्डदत्त्वाविशेषात् तथा दौहित्रस्यापि
 पिण्डदत्त्वात्तत्पर्यन्तं दुहितपदम् । यथावा पुत्रा
 भावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् + इत्यत्र
 पुत्रपदमपौत्रपर्यन्तपरम् । अन्यथा दुहितरइति

वज्रवचनमनर्थकं स्यात् पत्नी तत्सुतइत्यादिवदे
 कवचनमेव कुर्यात् । भ्रातरइत्यस्यापि वज्रवचन
 स्यार्थवत्तां वक्ष्यामः ॥ किञ्च पित्रादीनां राजपथ्य
 न्तानां कर्मनियमात् ५ राज्ञोऽभावे दौहित्र
 स्याधिकारोवाच्यः नच कदाचिद्राज्ञोऽभावे दौहि
 त्रस्याधिकारणवाभिहितोभवेत् ५ तस्माद्विश्वरूप
 जितेन्द्रियभोजदेवगोविन्दराजैर्दुहित्रभावे दौहि
 त्रस्याधिकारो निरूपित आदरणीयः ॥ यदाच कन्या
 ज्ञाताधिकारा पश्चात् परिणीता सती म्रियते ५
 तदा तद्वनं कन्याया अनुत्पन्नाधिकाराया अभावे
 येषामूढादीनां प्रतिपादितं उत्पन्नाधिकाराया
 अप्यभावे तेषामेव तद्वनम् ५ नतु तद्गर्वादीना
 भवति ॥

वज्रवचनेति । दुहितृकृताभेदेन द्वैविध्याद्वज्रवचनान्वया
 नुपपत्त्या तथैव तत्सुतोऽपीति दृष्टस्यतिना दौहित्रस्य दुहितृ
 धर्मातिदेहेन चात्रइत्यर्थसंक्षेपया दुहितृपदस्य दुहितृ
 दौहित्रोभयपरत्वादिति भावः । सत्यतावच्छेदकस्य अमूढो
 षादौहित्रान्यतमत्वादिकमिति बोध्यम् । असंगोचरे सति
 साक्षात्पत्यरायाधारपार्ष्णिकत्वंलमिति केचित् । प्रपौत्र

॥ दायभागः ॥

२८५

पर्यन्तपरमिति । अथ लक्ष्यतावच्छेदकं समोचते इति पार्यन्तं
कर्तुम् । वक्ष्यामरिति संसृष्टवचनव्याख्यावसरे इत्यर्थः ।
दुहितृपुत्रौ दौहित्रपर्यन्तपरत्वाभावे दौषमप्याह । किञ्चेति ।
दौहित्राधिकारस्त्रिरूप्य कन्याधिकारे विधेयमाह । यदेति ।
केचित्तु पुत्रिकाया विपर्यस्तपुत्राया अभावे तत्पितृधनं न भर्तुः
किन्तु पितृधनाधिकारिणामित्युक्तम् । अपुत्रिकायास्तथापि
किं स्यादत आह । यदेति इत्याहुः । विधत इति । पुत्रमनु
त्पाद्येत्यादि ॥०॥

तस्य स्त्रीधनविषयत्वात् । भुञ्जीता मरणात्
ज्ञानेति वचनेन जाताधिकारायाः पत्न्या अभावे
अनुत्पन्नाधिकारपक्ष्यभावात्क्रान्तां पूर्वधनसामि
दायग्राहिणां दुहितृपुत्रादीनाम्भनाधिकारस्य दर्शि
तत्वात् १ पत्नीतो जघन्यदुहितृदौहित्रयोरधिकारे
दण्डापूपन्यायसिद्धोऽयमर्थः । यदा पत्नीत्युपल
क्षणम् ४ स्त्रीमात्राधिकारे अयमर्थो बोद्धव्य इति
तात्पर्यमिति दुहितृदौहित्रयोरधिकारः ॥ दौहि
त्रस्याभावे पितुरधिकारेन मातुः ॥०॥

तस्मिन्नेति । भर्ताधिकाराद्यैकवचनस्येत्यर्थः । आदिना
पितृमातृभ्रातृणां गृहणम् । उक्ताऽर्थे युक्तिमाह । भुञ्जीतेति ।

अधिकारे अधिकारमाधने । अयमर्थ इति । ज्ञाताधिकारा
भावे अनन्तराधिकारिणामूहादीनामधिकार इत्येवंकूपोऽर्थ
इत्यर्थः । ननु यावदधनं हि वाचनिकमिति न्यायात् । पत्न्यधि
कार इव अन्यथा तत्र पत्नीपदोपादानवैयर्थ्यापत्तिः । अतः
पत्नीपदस्य स्त्रीमात्रपरत्वमाह । अद्वेति । पत्नीति भुञ्जीता
मरणाप्लान्ता इत्यत्र पत्नीपदं स्त्रीमात्रोपलक्षकमित्यर्थः ।
ननु किमत्र स्त्रीमात्रोपलक्षकत्वे वीजमिति चेदं चायं भावः ।
स्त्रीसंक्रान्तधनस्य स्त्रीधनत्वाभावादधिकारिविशेषस्यात्र वच
नादप्राप्त्या वैयर्थ्यापत्तेः आकांक्षया कल्पने सादृश्यात् स्त्री
संक्रान्तधनमात्रस्य पूर्वस्वामिदायादरूपोऽधिकारी कल्पनीय
इत्येतदर्थं पत्नीपदस्य स्त्रीलक्षकत्वमिति । अथैव । पत्नीतिऽ
भर्हितायाः पुत्रिकायास्तथा दर्शनात् पुत्रिकौरस्योः
शान्त्यात् । पुत्रादिरहितस्य औरसस्थानन्तरं तद्वनन्तत्पत्न्या
न स्यात् । स्याच्च दायादानां दौहित्रादीनामिति चेन्नैवम् ।
पुत्रस्य जन्मनैव हतोपकारतया तत्र तस्य स्वामित्वे निर्व्यूढे
तदनन्तरान्तदुन्तराधिकारिणामन्तत्पत्न्यादीनामधिकार
स्य न्याय्यत्वात् । विपर्यस्तपुत्रावास्तु पुत्रिकाया उपकारसेवा
भावात् । तदधिकारस्यैव निर्व्यूढतया तदनन्तरं दायादा
धिकारस्यैव न्याय्यत्वादिति ॥ दौहित्राधिकारविरुध्य तद
नन्तरमितुरधिकारमाह ॥ दौहित्रस्याभाव इति ॥ न स्यात्

रिति । पितुः पूर्वमिति शेषः । आहवचनवचनेऽपि पितरा
विति इदमिदं ज्ञात् यौगवसाधिकारमाहं व्याह ॥०॥

नापि युगपन्मातापित्रोः + तदभावे पितृगामि
तदभावे मातृगामीति विष्णुवचनविरोधात् ।
यत्तु मनुवचनम् । अथनपत्यस्य पुत्रस्य माता दाय
मवाप्नुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरे
द्वनम् । यच्च वृद्धस्यतिवचनम् । भार्यासुतविही
नस्य तनयस्य मृतस्य च । माता रिक्थहरी शेषा
भ्राता वा तदनुज्ञया । तत्पितृपर्यन्ताभावे बोद्ध
व्यम् । न्यायागतञ्चैतत् । दौहित्रात्परतोमातृतः
पूर्वमितुरधिकार इति मृतपिण्डमृतभोग्यान्य
पिण्डद्वयदातुर्दौहित्रान्मृतभोग्यान्यपिण्डद्वयमात्र
दातृतया पितुर्जघन्यत्वात् । मात्रादिभ्यस्तु मृतभो
ग्यान्यपिण्डद्वयदातृतया बीजस्य चैवं योन्याश्च
बीजमुत्कृष्टमुच्यते इतिमनुवचनावगतोत्कर्षेण
च बलवत्त्वात् । पितरावित्यत्र च पितृक्रमएवाव
गम्यते । तथाहि पितृपदात्प्रातिपदिकात्प्रथमनि
तुरवगतेः पञ्चाद्विवचनवर्त्तनैकशेषकल्पनवामातृ
रवगमात् ॥०॥

नापि युगपदिति । तदभावइति । एतेन तदभावे मातृ
 भामि तदभावे पितृगामीति रक्षाकरादिभिर्लिखितपाठो
 वक्ष्यमाणविरोधाद्भूमपरिजृम्भितएवेति ध्वनितम् । तत्पितृ
 धर्मन्ताभावइति वक्ष्यमाणन्यायोपलब्धविष्णुवचनेन मनु
 वचने अपत्यपदस्य मुखादेर्दृष्टस्यतिवचने च भार्यापुत्र
 पदयोः पौत्रादिरूपलक्षकत्वस्यावश्यकत्वात् । पितुरूपलक्ष
 कत्वस्यापि युक्तत्वादिति भावः । न्यायमाह । न्ययगतेत्यादि ।
 दौहित्रात्परतोऽधिकारं हेतुमाह । नृत्तपिण्येति । मातृतः
 पूर्वमधिकारहेतुमाह । मात्रादिभ्यइति । युगपदधिकारा
 भावे हेतुमाह । पितरावित्यत्रेति । पितृक्रमएवेति । पितुः
 प्राक् प्रतिपादितत्वादिति भावः । प्राक् प्रतिपत्तिं दर्शयति ।
 तथाहोति । तथाच पितराविति पितृक्रमाभिधानपरमेव
 तत्प्रापकनृकन्यायोपलब्धितविष्णुवचनमेवातोऽत्र दिवचना
 वगतसाहित्यमभिधानक्रियापेक्षयैव गर्गाभोज्यन्तामिति
 वदिति भावः । केचित्तु पितरावित्यत्र युगपदेव पित्रोरन्वय
 बोधस्तथाच क्रमिकान्वयबोधस्य क्रमिकपदार्थस्मरणव्यापक
 तथा प्रकृते व्यापकस्य क्रमिकान्वयबोधस्याभावे व्याप्यस्य
 क्रमिकपदार्थस्मरणस्याप्यभावात् । युगपदेव दयोरुपस्थित्या
 युगपदेवाधिकारः पित्रोरिति वदन्ति । तस्मात् दूषयति ॥०॥

अतः क्रमज्ञानं क्रमाभिधानव्याप्तम् । तन्निवर्त्तमानं क्रमज्ञानं निवर्त्तयतीत्यनुमानन्तदप्रमाणम् । व्यापकनिवृत्तेरसिद्धत्वात् विष्णुवचनविरोधाच्च हेयम् ॥ इति पितुरधिकारः ॥ ० ॥

पितुरभावे मातुरधिकारः । पितुरधिकारा नन्तरन्तदभावे मातृगामीति विष्णुश्रुतेः । युक्तञ्चैतत् । गर्भधारणपोषणात्कृतोपकारकतया तन्निष्क्रयस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात् । पुत्रभोग्यान्वपिण्डदजननेनाप्युपकारकत्वाच्च भ्रात्रादिभ्यः पूर्वमधिकारस्य न्याय्यत्वात् । अतः पितृनो गौरवातिरेकश्रुतेर्मातुरधिकारः पितृतः पूर्वमिति हेयम् । गौरवातिरेकस्य धनसम्बन्धहेतुत्वे ।

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गर्णीयान् ब्रह्मदः पितेति पितृतः पूर्वमाचार्यस्याधिकारापत्तेः । कनिष्ठे च भ्रातरि भ्रातृश्रुते वासत्यपि पितृव्यादीनामधिकारापत्तेश्च ॥ ० ॥

अत इति । उक्तक्रमेण क्रमिकोपस्थितेरावश्यकत्वात् इत्यर्थः । क्रमज्ञानं क्रमिकपदार्थस्मरणं । क्रमिकाभिधानं क्रमिकाश्रयबोधसंज्ञाप्तमित्यर्थः । तत् क्रमिकाभिधानं ।

इत्यनुमानमिति । इति व्याप्तेर्हेतोर्धनुमानं व्याप्ताभावसाधने
 व्यापकाभावरूपं सिद्धं । तदप्रमाणं अर्थासाधकम् । अर्था
 साधने स्वरूपासिद्धिहेतुमाह । व्यापकनिवृत्तेरिति । तथा
 तयोरेक्यबोधः क्रमेणैवेति भावः । ननु द्वन्द्वस्थले साहित्येन
 युगपदन्वयबोधोऽनु क्रमिकस्तथाच कथं व्यापकनिवृत्तेर
 सिद्धत्वमित्यत आह । विष्णुवचनेति । तथाचान्वयबोधस्त
 यौगपदिकत्वेऽपि नाधिकारोऽयौगपदिकः । विष्णुविरोधात्
 किन्तु क्रमिक एव यथा पत्नीदुहितरथैवेत्यत्र सर्वत्र दुहितृ
 णामेकान्वयबोधविषयत्वेऽपि वचनान्तरबलात्कुमार्यादि
 क्रमेणाधिकारइति भावः ॥ पितुरन्तरमातुरधिकारमाह ॥
 पितुरिति ॥ अस्य व्यायमूलत्वमाह । युक्तश्चैतदिति । आचा
 दिभ्यः पूर्वमिति । अद्यपि भ्रातापि तद्भोग्यान्वपिण्डइत्य
 यापि गर्भधारणाद्युपकारकत्वेन भ्रातुर्मातृसम्बन्धाधीन
 स्वात्म्येनच प्रथमं मातुरेवाधिकारइति । गौरवातिरेकेति
 बह्वन्तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते इत्यादिनेत्यर्थः ॥०॥

अतः पितृतः^{परत} एव मातुरधिकारइति । एवञ्च
 मृतस्य पितृसन्तानात्पूर्वं पितुश्च परतोमातुर
 धिकारइति वदता पितामहसन्तानात्पूर्वमपिता
 महाश्च परतः पितामहस्याधनाधिकारः सूचितः ।
 अन्यथा पितरौ भ्रातरस्तथेति क्रमविरोधः ।

स्या

अतएव मनुः । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता
 हरेद्वन्म । स्वसन्तानायां वृत्तायामित्यर्थः । अपि
 शब्दचक्ररयोद्योभयचान्वयः कार्यः । तेन मातरि
 च वृत्तायां पितामह्यपि गृह्णीयात् । किम्युन
 भ्रात्रादयः । पितामहपर्यन्तादत्यपिशब्दश्चिन्ता
 भ्रात्रादयः । तदयं वचनार्थः । दौहित्रान्ताभृत
 सन्तानात्परतः स्वसन्तानाञ्च पूर्वमुक्तक्रमेण
 पित्रोरधिकारः । अतः स्वसन्तानात्पूर्वपितामहपितृभू
 द्योरधिकारोऽनेन दर्शितः । अतएव याज्ञवल्क्येन
 मातुरधिकारप्रदर्शनेनैव पितृव्यादिभ्यः पूर्व
 पितामहपितामह्योरधिकारस्याप्युक्तत्वात् न पृथ
 गुक्तः ॥ इति मातुरधिकारः ॥ ० ॥

उपसंहरति । अत इति । पितृतः परत इति । भ्रात्रादिभ्यः
 पूर्वमित्यपि बोध्यम् । पितृसन्तानात् भ्रात्रादेः । पितामह
 सन्तानात्पितृव्यादेः । अन्यथेति । उक्तक्रमेणाधिकारकल्पने
 इत्यर्थः । क्रमत्रिरोधादिति । ननु वाचनिक एव पितरौ भ्रात
 रसखा इतिक्रमः यच्च पितामह्याः कल्पना विना कथमनु
 पपन्नः । नैवम् । मातुः परम्परया पिण्डत्रयस्य धनिभोग्यस्य
 दानेऽपि चाज्ञात् तत्पिण्डत्रयदातृतया श्रेष्ठात् भ्रातृतः

पूर्वमधिकारो गर्भधारणाद्युपकारकत्वादेव मुनिभिर्हृतः ।
 हवन्वितामन्त्राद्यधिकारोपि यदि साक्षात् तद्भोग्यपिष्ठदाया
 दातुः पितृव्यादन्यदारा तादृशपिष्ठदायाः पिताभ्यामधिनि
 पितृजननेन पितृव्यधनसम्बन्धमूलतया साधिकोपकारकत्वेन
 पितृव्यं बाधित्वा धनाधिकारेण भवेत्तदोक्तरूपस्याप्रयोज
 कत्वात्मातृभ्रात्रोः क्रमाभिधानं भुमीनां न स्यादिति भावः ।
 केचित्तु पितामहीपितृव्ययोः पौर्वापर्यं केनापि नोक्तमतः
 कल्पन्त्या चान्यथा कल्पने मातृभ्रातृस्त्र्यलोक्तस्य उपकारा
 धीनाधिकारक्रमस्य विरोधादित्याहुः । अपिशब्दसूचिता
 इति । व्याख्यातवाक्यस्याऽपिशब्दसमुचितादित्यर्थः । एतच्च
 पितरौ भ्रातरस्तथा इति मातृगामीत्यभिधाय तदभावे
 भ्रातृगामीत्याद्येकश्रुतिमूलत्वादुक्तम् ॥ ० ॥

मातुरभावे भ्रातुर्धनम् ॥ मातृगामीत्यभिधाय
 तदभावे भ्रातृगामीति विष्णुवचनात् । तदिति
 मातुः परामर्शः । पितरौ भ्रातरस्तथेत्यत्रापि पित्रोर
 भावे भ्रातुरधिकारावगतेः । नच भ्रातरस्तथा
 तत्सुतइति यथाभ्रातरोधिकृतास्तथा भ्रातृपुत्रो
 ऽपि मातुरनन्तरमधिकारी स्यादिति वाच्यम् । भ्रातृ
 गामीत्यभिधाय तदभावे भ्रातृपुत्रगामीति विष्णु

विरोधात् तदिति भ्रातुः परामर्शः । न्याय्यं चैतत्
मृतमृनिभोग्यपित्रादिचयपिण्डदानेन भ्रातृरूप
कारकत्वात् । तथा ॥ तद्देयमातामहादिपिण्ड
चयदानेन तत्स्थानपाताच्च ॥ अनेवं रूपात् भ्रातृ
पुत्रादलवत्वान्मातृमूलत्वाच्च भ्रातुरेवंरूपस्य मात
तोजघन्यतेति मातृतः परतएवाधिकारोयुक्तः ।
किञ्च । तथा पदं भ्रात्रैव कुतोऽन सम्बध्यते । तेन
यथा पितरौ भ्रातरोपि तथेति पित्रोर्भ्रातृणाञ्च
तुल्याऽधिकारः स्यात् । तस्मात् विष्णुवचनविरोधे
नैवायमर्थ्यनुयोगः परिहर्तव्यः । सचान्यत्रापि
समानः ।

तथाच मनुः ॥ पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर
एव वा । भ्रातर एव हरेयुर्नतु भ्रातृपुत्रोधिकारी
त्याच्च । किन्तु जीवत्पितृकस्यापि भ्रातृपुत्रस्य किम
धिकारोनेष्यते । नचात्रान्योहेतुः । जीवत्पितृकस्य
पिण्डदत्ताभावेनानुपकारकत्वादित्यतः । एव
चैन्मृतपितृकस्यापि भ्रातृतुल्योपकारकत्वात् कथ
न्तुल्यवदधिकारिता ॥ ७॥

मातुरनन्तरं भ्रातुरधिकारविरूपयति । मातुरभावदिति ।
तथा भ्रातृपुत्रोऽपीति । तथा च भ्रातृपुत्रयोर्गुणपदधिकारः
स्यादिति भावः । तत्स्नानपातादिति । धनिकार्यकारित्वेन
धनिस्नानपातादित्यर्थः । अन्येवंप्रत्यादिति । मृतभोग्यपिण्ड
अथदातृभिस्तदादित्यर्थः । नन्वेवं भ्रातुर्वसवत्त्वात् मातृतः
प्रागधिकारः स्यात् अतश्चाह । मातृमूलत्वाच्चेति । अथोप
कारकत्वेऽपि भ्रातरस्तथा तस्मृतइत्यनन्यथाविद्वद्वचन
वत्त्वात् युगपदधिकारोऽस्तुइत्यतश्चाह । किञ्चेति । अन्यत्रापि
भ्रातृपुत्रयोरेधिकारेऽपि । एवञ्चेदिति । उपकारक्रमेणैवाधि
कारादुपकारतारतम्येन क्रमदिति स्थितं चेदित्यर्थः ॥ ० ॥

अतएव देवलेन ततोदायमपुत्रस्य विभजे
रन् सद्योदराः । तुल्यादुद्धितरोवापि ध्रियमाणः
पितापिवा ॥ सवर्णाभ्रातरोमाता भार्याचेति यथा
क्रमम् । इत्यनेन भार्यासवर्णदुद्धितृपितृमातृस
द्योदरभ्रातृसापत्नभ्रातृपर्यन्ताधिकारिशृङ्खलायां
भ्रातृपुत्रस्त्राकीर्त्तनात्सापत्नभ्रातृपर्यन्ताभावएव
भ्रातृपुत्राणामधिकारः कथितः यच्च सर्वं ते तेन
पुत्रेणेति तत् पुत्रत्वस्मरणन्त्यपिण्डदानार्थम् ।
भ्रातृभावे च धनाधिकारार्थमूर्वीक्तवचनविरो

चात् अन्यथा भ्रातृतः पूर्वमेव कुतो न स्यात्
तस्मात् भ्रातुरेव प्रथममधिकारः । तथापि प्रथमं
सोदरस्यैव तदुक्तम् । सोदरस्य तु सोदरः ।
भ्रातरस्तथेत्युक्ते भ्रातरधिकारावसरे । प्रथमं
सोदरोऽप्युक्तीयादित्यर्थः तस्य त्वभावे सापत्न्योभ्राता ।
एकप्रभवत्वेन तस्यापि भ्रातृशब्दार्थत्वात् ॥ ० ॥

अतएव आचनम्भरं भ्रातृपुत्रस्याधिकारादेव । पूर्वोक्तेति ।
तदभावे भ्रातृपुत्रगामीति विष्णुवचनेत्यर्थः । अन्यथा पुत्रत्वाति
देशवन्नेनैवाधिकारे । स्यादिति अधिकारदति शेषः । आच
धिकारे विशेषमाह । तथापीति । प्रथमं सोदरस्याधिकारे
प्रमाणमाह । तदुक्तमिति । भ्रातरस्तथेत्युक्तेति । तथापि
तदाक्येनैव सोदरासोदरभ्रातृसामान्यस्याधिकारसिद्धौ सोद
रस्यतु सोदरदिति यत्पुनरभिधानस्तस्योदरक्रमेणाधिकारार्थ
मेवान्यथा वैषम्यं स्यादिति भावः । ननु एकमातापितृजन्यपुं
स्त्वमेव भ्रातृपदव्यवस्थावच्छेदकस्तथाच सोदरएव भ्रातृपद
वाच्यः । वैमानिकादौ च पूर्वपुत्रव्यवस्थानत्वेन रूपेण नौच
एव भ्रातृपदप्रयोगः । एवञ्च । सति सोदराभावे भ्रातृपुत्र
स्यैवाधिकारोऽयुक्तः । तदभावे भ्रातृपुत्रगामीति विष्णु
वचनात् । तत्कथं सोदरात्परतः सापन्नभ्रातरधिकारं ब्रूय

इत्यत्राह । एकप्रभवत्वेनेति । तथाच स्मृतापितृत्वानिवेगेन
ह्येकप्ररीरत्रन्यपुंस्त्वमिव भ्रातृपदशक्यतावच्छेदकं साधयदिति
भावः । वैमात्रेयस्य भ्रातृपदवाच्यत्वे मुनेः स्वरयमाह ॥०॥

तथाच । संछट्टिनस्तु संछट्टी सोदरस्य तु सोदरः
दद्याच्चापहरेदंशं जातस्य च मृतस्य च ॥ इदमपि
याज्ञवल्क्यवचनम् । सोदरासोदरयोर्भातशब्दा
र्यत्वं दर्शयति । अन्यथा सोदरमात्रस्य तदर्थत्वे
सोदरस्य तु सोदरइति न पुनर्विशेषणीयमिति ।
भातशब्दादेव सोदरावगतेः । तस्मात्पितरौ
भ्रातरइत्यनेन सोदरासोदरयोरेवाधिकारोद
र्शितः । सोदरवचनेन तु सोदरस्य प्रथममधि
कारः । सापत्नस्य च सोदराभृतदेयषाट्पौरुषि
कपिण्डदातुर्मृतभोग्यमात्रपित्रादिपिण्डत्रयदातृ
तया जघन्यत्वात् भातपुत्राश्च मृतभोग्यपिण्डद्वय
दातुर्मृतभोग्यपिण्डत्रयदातृतया उपकारकत्वानि
रेकेण बलवत्वात् । मध्यएवाधिकारः श्रीकरविश्व
रूपोक्तएवादरणीयः । तत्र किं संछट्टिनोप्य
सोदरस्य सोदराज्जघन्यत्वं नवेत्यपेक्षायामाह ।

वाशवरूपः ॥ अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो
धनं धरेत् असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टोनान्य
मातृजः ॥ अस्यार्थः । संसृष्टी पुनरन्योदर्यः
प्रथमं धरेत् । न पुनरन्योदर्यमात्रः प्रथमस्य धरन्
सोदरं बाधित्वैव वा तेन सह वेत्यपेक्षायामुत्तरा
हम् । असंसृष्ट्यपि सोदरोऽप्यस्तीति । सोदरपद
मनुवर्त्तते ॥ ० ॥

तथाचेति । संसृष्टिन इति । संसृष्टिनो जातस्य संसृष्टिनो
त्यत्रस्य पुत्रस्यापरः संसृष्टी दद्यात् । मृतस्य संसृष्टिनोऽपि धरे
दित्यर्थः । इदमपीति । अपिना प्रागुक्तलाघवतर्कः समुची
यते कमाधिकारं युक्तिमप्याह । सापन्नस्य चेति । मध्यम इति ।
सोदरभ्रातृपुत्रयोरनन्तर इत्यर्थः । सोदरादिति । संसृष्ट्य
संसृष्टिसाधारणाक्तिः । जघन्यत्वमिति । सोदरस्य तु सोदर
इत्यनेन सोदरस्यैवाधिकारप्रतिपादनादिति भावः । न वेति ।
एतद्वचनस्यासोदरेण संसृष्टिना सोदरतुल्याधिकारपक्षेऽपि
जघन्यत्वादिः । नान्योदर्य इत्यस्यार्थमाह । न पुनरिति ।
अन्योदर्यमात्र इति । संसृष्ट्यसंसृष्टिसाधारण इत्यर्थः । प्रथम
मसंसृष्टिवैमात्रेवात् । सोदरपदमिति । सोदरस्य तु सोदर
इति पर्ववचनस्य सोदरपदमित्यर्थः ॥ ० ॥

नान्यमातृजएव संसृष्टी गृहीयात् । संसृष्ट
पदमेव वा सोदरमभिधत्ते । अतएव वृहत्याद्यव
स्थवचनम् । सोदरोनान्यमातृजइति जितेन्द्रि
येण लिखितम् । तथाच पूर्वार्द्धस्य संसृष्टीत्यनु
वर्तते । तेन न केवलमन्योदर्यएव संसृष्टी गृही
यात् । किन्त्वसंसृष्ट्यपि सोदरोगृहीयादित्यर्थः ।
तेनासंसृष्टिना सोदरेण संसृष्टिना चासोदरेण
विभज्य ग्रहीतव्यम् । अतएवापिचशब्दं प्रयुक्त
वान् ॥ ० ॥

नान्यमातृजइति । तथाच पूर्वोपरविरोधभयादेव
कारोऽध्याहार्यइति भावः । अनुपपन्नकल्पने गौरवादाह ।
संसृष्टपदमेव वेति । अभिधत्तेइति । गर्भसंसृष्टार्थकत्वादिति
भावः । अतएव संसृष्टवदस्य सोदरार्थकत्वादेव । पूर्वार्द्ध
स्तेति । तथाचान्यमातृजः संसृष्टः केवलान् गृहीयादित्युक्त
रार्द्धार्थः । निर्गलितार्थमाह । तेनेति । अपिचशब्दमिति ।
तयोः समुच्चयार्थकत्वादिति भावः । अत्रेदं विन्यते संसृष्ट
सोदरासंसृष्टिसोदराभ्यां विभज्य यद्दणं नयुक्तिवचनप्राचीन
स्वरसिद्धम् । तथाहि संसृष्टित्वं विनिगमकान्तराभावविनि
गमकम् । अन्यथा पितृभ्यो संसृष्टिनि असंसृष्टिनोवैमात्रे

अधिकांशेन सात् । नचैतद्वचन आधिकारमात्र
विषयं सामान्ये बाधकाभावात् । पित्र्यादिसंबन्धविषय
कत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वचनसाधनोक्तरीत्या व्याख्याने
च दद्यादिति क्रियानुवृत्तः । नान्योदर्थ्येत्यस्य वैयर्थी मात्र
पदाध्याहारस्यैति दूषणानि प्राचीनाय श्रीकरादयोपुनप
दिभागकस्येर्निर्विद्वन्मदिति । तस्माद्वचनसाधनार्थः ।
अन्योदर्थ्यः संसृष्टी चेत्तदा तस्य मूलस्य धर्मं अर्थादपरः
संसृष्टी अन्योदर्थ्येण हरत् । तदा कांशुकीवादित्यत्र ।
असंसृष्ट्यपीति । अपिना संसृष्ट्यसंसृष्टी वा सोदरएव संसृष्टी
सात् इत्यर्थः । अन्योदर्थ्यस्याहरणे हेतुमात्र । नान्यमातृत्व
इति । अन्यमातृत्वमेव षट्पुरुषपिण्डदातुः सोदराज्जव
न्यत्वप्रतिपादनात् यतो न्यमात्रजास्तान् संसृष्टीवादित्यर्थः
इत्यस्य व्याख्याने संसृष्ट्यसोदरासंसृष्टिसोदरयोस्तुल्यवद्भा
गोऽयुक्तएवेति सुधीभिर्भाव्यम् । अत्र श्रीकरमतमनुपपत्ति
मुत्पापयति ॥ • ॥

यच्च श्रीकरमित्रैरुक्तम् संसृष्टिमतसु संसृष्टीनि
त्यस्यासोदरसंसृष्टिमात्रविषयत्वे अन्वयानपेक्ष
त्वात् । सोदरस्तु सोदरत्वस्याप्यसंसृष्टसोदर
मात्रविषयत्वे नैरपेक्षात् । असोदरे संसृष्टिनि

सोदरे चासंख्येति उभयोः प्राप्तौ यदि द्वयमेव
प्रवर्त्तते तदान्योन्यसापेक्षमुभयोर्विधायकत्वम्वेत्।
नचैकस्य सापेक्षस्तिरपेक्षश्च विधायकत्वमुचितम्।
विधिवैषम्यप्रसङ्गात्। यथा दर्शितम् ॥०॥

यच्चेति । असोदरसंख्येति । असोदरः संख्येति केव
लोचनतद्विषयत्वे तस्मिन्विषये तस्याधिकारबोधकत्वे इत्यर्थः
अत्र केवलेनेत्यनेन सोदरमन्तव्यवच्छेदः अन्यानपेक्षत्वात्।
विध्यन्तरानपेक्षप्रवृत्तत्वात् । विध्यन्तराविषयत्वादिति
यावत् सोदरमात्रेति । सोदरः केवलोयत्र तद्विषयत्वे तस्मि
न्विषये तस्याधिकारबोधकत्वे इत्यर्थः । अत्र केवलेत्यनेना
सोदरसंख्येतिवच्छेदः । निरपेक्षत्वादिति । पूर्वोक्तार्थकं उभ
योस्तथाविधयोः सोदरासोदरयोः प्राप्तौ प्राप्तिनिमित्तम्।
द्वयमेवेति । संख्येतिनस्तु संख्येति सोदरस्य तु सोदरद्वय
च विधिद्वयमित्यर्थः । अन्योन्येति । संख्येतिनस्तु संख्येतिन
त्सापेक्षं सोदरस्य तु सोदरद्वयस्य विधायकत्वं सोदरस्य तु
सोदरद्वयतत्सापेक्षं संख्येतिनस्त्वित्यस्य विधायकत्वमित्यर्थः
निरपेक्षश्चेति । अस्य विषयः प्रागेव दर्शितः । विधिवैषम्येति ।
संख्येति कश्चिदन्यनिरपेक्षः स्वयमेव गृहीयात् । सोदरेऽसंख
्येति सति तु तत्सापेक्षत्वेन रुहेत्यर्थ इति । संख्येतिनस्तु संख्ये

तस्य विधिभेदरूपं वैषम्यम् । एवं सोदरोऽसंख्यो कचिदस्य
निरपेक्षः स्वयं पृथ्वीमात्मति च संख्यसोदरे तस्यापेक्षितेन
बद्ध इति सोदरस्य तु सोदरइत्यस्य च विधिभेदरूपं विधि
वैषम्यन्तर्गतादित्यर्थः । विधिवैमल्ये दृष्टान्तमाह ॥०॥

इयोः प्रणयन्तीत्यधिकरणे पर्वचतुष्टयविधि
तायावेदेर्न पर्वद्वये प्रतिषेधउपपद्यते । तच्च पर्व
द्वये विकल्पमापेक्षं विधानम् । पर्वद्वये च निरपेक्ष
मिति उत्तरवेदिविधिवैषम्यापत्तेः ॥०॥

इयोः प्रणयन्तीति । पर्वचतुष्टयेति । चातुर्मास्ययाग
प्रसङ्गे वैश्यदेववरुणप्रघामशाकमेधगुनाभीर्य्याख्ययत्नारो
यागाः चातुर्मास्य माध्याउक्ताः । अत्र च उपवपन्ति न वैश्य
देवउत्तरवेदिमुपकिरन्ति न गुनाभीर्य्य ऊरुवा एतौ यज्ञस्य
यद्वरुणप्रघामः शाकमेधयेति । इयोः प्रणयन्तीति श्रुतिरक्षि ।
अस्मार्थः । अत्र पर्वसंज्ञके यागे चतुष्को उत्तरवेदिं उपव
पन्ति निर्व्वपन्ति सम्पादयन्तीत्यर्थः । उत्तरवेदिश्चाग्निप्रणय
नोपयोगिपार्त्तविशेषः उत्तरवेदेः पर्वत्वेन यागचतुष्टये
सामान्यविधिः अत्र प्रकृतीभूतदर्शपौर्णमासीयस्याग्निप्रण
यनस्यातिदेशादेव प्राप्तेस्तदङ्गे न विधिः । किन्तु । तदर्थे

उत्तरवेदिमात्रं विधीयते । इत्युक्तं द्रव्योः प्रणयन्तीत्यादि
 व्याचनतमेवोक्तम् । अग्निप्रणयनार्थोत्तरवेदेष्टीमादये
 विधाने अग्निप्रणयनस्यापि यागदधीनस्य विदुलादिति ।
 न वैश्वदेवे न शुनाशीर्ष्ये उत्तरवेदिमुपकिरन्ति । अत्र
 यागदये वैश्वदेवत्वादित्या विशेषविधिद्वयं यागदयोरैवाग्नि
 प्रणयनस्य वास्तविकत्वात् । तद्वेतुभूतं यागद्वयप्राशस्त्यमाह ।
 उच्यतेति । महान्तावित्यर्थः । यज्ञस्य यज्ञानां मध्ये । अतो
 द्रव्योः प्रणयन्ति अग्निमिति शेषः । अत्र विशेषविधिद्वयस्य
 निषेधरूपत्वे निषेधविधेः सामान्यविध्युपजीवकतया उपजी
 व्यबाधायोगात् । सामान्यविधेरपि निषिध्यमानयागदये
 प्रवृत्तौ सामान्यविधेर्निरपेक्षविधायकत्वं शाकमेधादियाग
 द्वयं विकल्पसापेक्षविधायकत्वञ्च वैश्वदेवादि यागदये ।
 तथाच शाकमेधादिद्रव्योः सदैवोत्तरवेदिं वपन्ति वैश्वदेवा
 दिद्वये लिच्छ्वया वपन्तीति विधिभेदरूपं वैषम्यं स्यात् ।
 तस्मादत्र पर्युदासलक्षणया वैश्वदेवशुनाशीर्ष्यभिर्ज्ञे पर्व्या
 स्त्वयामे उत्तरवेदिं वपन्तीत्येकएव विधिरिति द्रव्योः
 प्रणयन्तीत्यधिकरणे यथाविधिवैषम्यमुक्तत्वात् प्रकृत्येतीति
 द्रव्यैषान्वयः ॥ ० ॥

तथाचात्र यत्रैव निरपेक्षविधायकत्वन्तत्रैव
 संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्य सोदरस्य तु सोदरइत्यस्य

च प्रवृत्तिः स्यात् । तथा सोदरे संसृष्टिनि सोदरे वा
संसृष्टिनि सत्युभयोरप्रवृत्तेस्तद्वनं न कश्चिदपि पृच्छी
यादित्यापतति । तस्मात्संसृष्टिनस्तु संसृष्टीति संसृष्ट
धने संसृष्टिनः सामान्यतोभागप्राप्तौ तदपवादार्थं
सोदरस्य तु सोदर इति वचनम् । एवञ्च संसृष्टि
नोप्यसोदरस्य सोदरे सति न प्राप्तिः । किन्तुर्हि
विभागसंसृष्टस्यासंसृष्टस्य च सोदरस्यैवैत्यन्तत्वं
सङ्गतम् । नहि दयोरुभयत्रैकैकशः प्रवृत्तयोर्युग
पदेकत्र प्रवृत्तिमात्रेण विधिवैरूप्यम् ॥ ० ॥

यथेवेति । सोदरामन्त्रस्त्वले असोदरसंसृष्टसमन्वये च
संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्येतयोर्निरपेक्षविधायकत्वं बोध्यम् ।
उभयोः संसृष्टिनस्तु संसृष्टीति सोदरस्तु सोदर इत्येतयोः ।
आपततीति । विशेषवचनाभावादिति शेषः । इत्यनिरपेक्षसा
पेक्षविधाने न दोषमुपन्यस्य स्वयं विधिद्वयमुत्सर्गापवादभेदेन
व्यवस्थापयति । तस्मादिति । असंसृष्टस्य चेति । तस्मापि सोदर
पदार्थत्वेनापवादविषयत्वादिति भावः । इत्यन्तमिति ।
ओकरमिश्रैरुक्तमिति पूर्वेषाम्बयः । नह्येति । दयोर्विध्योः
उभयत्र उदाहरणद्वये । एकैकशः प्रवृत्तयोः परस्पर
निरपेक्षेण प्रवृत्तयोः विधिवैरूप्यमिति । अपिचनिरपेक्षोदा

धीन्येन संसृष्टिनस्त्रित्यादिना संसृष्टिमात्राधिकारविधाने
 कोदरस्य त्रित्यादिना कोदरमात्राधिकारविधानेऽपरस्तरा
 पेक्षा नास्ति। युगपदुपस्थितौ तु उभयोरेव विषयत्वाद्भयोरेव
 युगमवृत्तिरिति न वाक्ययोर्भवदुक्तरीत्या प्रत्येकं विधिभेद
 रूपं विधिवैषम्यमिति भावः। अत्र प्रतिबन्दिमाह ॥०॥

केवलोल्लाहप्रतिस्तोत्रपच्छेदेन निरपेक्षप्रवृ
 त्तयोः सर्वस्वदाक्षिण्यादाक्षिण्यशास्त्रयोर्यगपदु
 भयापच्छेदे सति नैकमपि शास्त्रम्वर्त्तेत। विधि
 वैरूप्यात्। तथा चातुर्द्वीत्रां पौर्णमासीमभिमृषेत्।
 पञ्चद्वीत्राममावास्यामिति शास्त्रयोरुपांशुयागा
 ग्रीष्मीययोरैन्द्रदध्नेन्द्रपयसोरेकैकशः प्रवृत्तयो
 र्योराग्रेये प्रवृत्तौ विधिवैषम्यापत्तेर्नैकमपि प्रव
 र्त्तेत ॥०॥

केवलोल्लाहप्रति । ज्योतिष्टोमे हविर्धानीनाम गृहमेकं
 अपरञ्च वहिष्यवमानाख्यन्तत्र च यथाक्तक्रमेण हविर्धानी
 गृहात् अतिजावहिष्यवमानाख्यगृहङ्गच्छन्ति गच्छताञ्च
 मध्ये उद्गाता अतिक्रम्यति तदा सर्वस्वदाक्षिणा
 विधिः। यदि प्रतिस्तोता अतिक्रम्यति तदा सर्वस्वदाक्षिणा

विधियेति विधियमस्ति एतयोश्चैकैकस्य स्वतन्त्रत्वे एकैकतः
 प्रवृत्तत्वाद्युपपत्तौ स्वतन्त्रत्वेनैकस्यापि प्रवृत्तिः ज्ञात् ।
 भवन्मते विधिवैक्यात् । तथाचात्र प्रथमतः प्रतिसोपेऽ
 सर्वस्वद्विष्टिद्विष्टिषान्दत्त्वा उद्गात्रं सर्वस्वद्विष्टिषा दीयते
 इति युक्तिसिद्धः पारम्पर्येणः सिद्धान्ताभवमते आहतः
 स्यादिति भावः । अपच्छेदेनेति स्वतन्त्रत्वेनेत्यर्थः । अत्रैव प्रति
 वन्द्यन्तरमाह । तथेति । अथमर्थः दण्डपौर्णमासे यागि श्रूयते ।
 चातुर्होत्राद्यौर्णमासीमभिमृष्येत् पञ्चहोत्राममावास्यामिति ।
 अत्र चातुर्होत्रपदेन पृथिवीहोत्रेत्याकारकौमन्वउच्यते ।
 तस्य यत्र विनियोगस्तथातुर्होत्रा पौर्णमासीमिति च
 सप्तम्यर्थे द्वितीया तेन पौर्णमास्यामिति तदर्थः । चातुर्होत्रा
 मिति च परिभाषाप्राप्तिः पृथिवीहोत्रेत्यादिमन्त्रस्य करणता
 प्राप्तये ततश्च पौर्णमास्यां पृथिवीहोत्रेति मन्त्रेणाभिमृष्येत्स्यु
 षेदिति विधिप्राप्तौ किमिति स्पर्शकर्मकाङ्क्षायां वाक्यान्तरौ
 पश्चितानि ऐन्द्रदध्यादीनि हवीष्येव कर्मतयाऽन्वीयते । सूत्रा
 मणिसु पौर्णमासीपदेन कर्माभिधीयते कर्मणस्तु सत्राभावा
 त्तत्कालीनं मुख्यं हविरंवापांशुयागीयं ऐन्द्रदधिरूपं प्रत्या
 व्यते । एवमयिर्मवाक्येऽपि अमावास्यापदेनापि तदानीं कर्त
 व्यस्याग्नौषोमीयस्य पयोद्वयं मुख्यं हविः प्रत्याव्यतदिति
 व्याचष्टे । एव च विधिर्दण्डपौर्णमासान्तर्गतपौर्णमासीकर्तव्य
 योपांशुयागस्य केवलदधिरूपहविः स्पर्शने विध्यन्तरनिरपेक्ष

प्रवृत्तैः उपपद्यमानस्य केवलदधिकरणकत्वात् । तथा
 पञ्चहोत्राममावास्यामित्यत्र पञ्चहोत्रपदेन अग्निहोत्रेत्या
 दिकोमन्त्रउच्यते तस्य यत्र विनियोगस्तत्पञ्चहोत्रं अमा
 वास्यामित्यत्र सप्तम्यर्थे द्वितीया पञ्चहोत्रामिति च तन्मन्त्रस्य
 करणत्वलाभाय तेनामावास्याया अभिमृष्टेदिति विधिः
 अत्रापि कर्षाकाङ्क्षायां न्यूनानि हवींश्चेवास्वीयन्ते अयस्य
 विधिः दर्शपौर्णमासान्तर्गतस्य दर्शकर्त्तव्यस्याग्नीषोमीयया
 गस्य केवलनैर्द्रव्यरूपद्रव्यस्पर्शे निरपेक्षप्रवृत्तिः अग्नी
 षोमीयस्य केवलपयोद्रव्यकरणकत्वात् । अग्नेये च दर्शपौर्ण
 मासान्तर्गते दर्शे पौर्णमास्याश्च कर्त्तव्ये दधिपयोरूपाभय
 द्रव्यके हविर्दयस्पर्शार्थं विध्यार्युगपत्प्रवृत्तौ भवन्मते विधिवैष
 म्यापातात् न कोपि प्रवर्त्तत तथाचात्र दयोरैव विषयसत्त्वा
 त्प्रवृत्त्या मन्त्रद्वयेन हविर्दयस्य दधिपयोरूपस्य स्पर्श इति
 सिद्धान्तोपि भवन्मते व्याहृत इति । इदञ्च न सम्यक् युगपत्प्र
 वृत्तावपि सामान्यविध्योर्बाधाभावात् । तद्रूपविधिवैरूप्या
 प्रसङ्गेरतः प्रागुक्तप्रतिवन्दिमात्रं साधीय इति धीमङ्निर्वि
 भावनीयम् ॥ ० ॥

तस्मादाधनिरपेक्षं नित्यवदिधानम् । क्वचित्
 क्वचिद्विध्यन्तरबाधसापेक्षमिति वैरूप्यलक्षणम् ।

तथाहि उपात्रवपन्तीति वेदिविधिसापेक्षानिषेध
स्तदाधंविनाविधिरेव न स्यादिति वेदिविधिसापेक्षं
विधानम् । नच नित्यवदेव तस्य बाधः । तथाच
सति निषेधोविफलः । निषेधं विनापि वेद्यकर
णस्य प्राप्तेः ॥०॥

अथैवं विधिवैषम्यलक्षणमिति काङ्क्षायामाह । तस्मा
दिति । उपात्रेति । उपात्रवपन्तीति योवेदिविधिसापेक्ष
इत्यर्थः । तदाधं विनेति । वेदिविधिबाधं विनेत्यर्थः विधिरेव
न स्यादिति । सामान्यविधेर्न श्रद्धादियागदयाविषयकत्वे
तत्र विध्यभावादेव वेद्यकरणस्य प्राप्तत्वात्निषेधविधेरप्राप्त
प्रापकत्वाभावेन विधिर्न स्यादित्यर्थः । इतीति हेतो
यतेन निमित्तमानयागयोरपि सामान्यविधिविषयत्वेन तदा
धेनैव वैकल्पिकस्य निषेधस्य प्रवृत्तिरतदित्यर्थः । नतु
निषेधविधेर्विषयत्वेन वक्तव्यत्वात् । सर्वदैव सामान्यविधिमुन्मू
लयेत् तथाच सामान्यविधेस्तत्राप्रवृत्त्याकथ्यस्तदाधं वैकल्पि
कनिषेधविधानमित्याशङ्क्यते । नचेति । तस्य सामान्यविधेः ।
विफल इति नित्यवदेव बाधे सामान्यविधेस्तदितरविषयत्वमेव
वाच्यम् । अन्यथा तदंशे तद्विधेरननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तेः ।
तथाच विध्यभावादेव निषेधस्य सिद्धत्वात् । निषेधविधि

विफलः सादित्यर्थः । एतदेवोक्तम् । निषेधं विनायेति ।
वैयकरणस्येति ॥ ० ॥

ततश्च वेदिविधिरपि निषेधविधिबाधसापेक्ष
विधिभावः पर्वद्वये तु निरपेक्ष इति भवति । विधि
वैषम्यं विकल्पश्च स्यात् । रागप्राप्ते तु नित्यवद्बाधः ।
क्वादाचित्कस्याकरणस्य निषेधमन्तरेणापि प्राप्तेः ॥

ततश्चेति । सामान्यविधेर्निषिद्धमानयागदयाविषयकत्वे
चेत्यर्थः । निषेधविधिबाधेति । विरोधेन निषेधविधिबाधं
विना सामान्यस्य प्रवृत्त्यसम्भवादिति भावः । विधिवैषम्यमिति ।
एकस्यैव वेदिविधेः पर्वद्वये नित्यवेदिधायकत्वमप्यपर्वद्वये च
निषेधबाधसापेक्षविधायकत्वमिति विधिवैषम्यमित्यर्थः ।
विकल्पश्चेति । निषेधाङ्गीकारे निषिध्यमानयागद्वयं वेदि
करणाकरणयोर्विकल्पश्चेत्यर्थः । अयञ्च विकल्पो न व्यवस्थितः
तादृशविकल्पस्य ले करणे फलाधिक्यादधिकफलकामरूप
स्याधिकारिणोभेदात् । किन्त्वैच्छिकः । तथा च दृष्टदोषपातो
वाक्यभेदश्चेति गौरवमतोलाघवात् । पर्युदासलक्षणया
वैयदेवादिभिर्न पर्व्याख्यायागे' उत्तरवेदिं वपन्तीत्येकएव
विधिः कस्यत इति भावः । भन्वेवं न कलञ्जस्य च येदित्यादौ
रागप्राप्ते निषेधे विकल्पः स्यात् । रागस्योपजीव्यत्वेन निषेधे

नित्यवद्वाधो गादत आह । रागप्राप्तेति । केचित्तु कलत्रे
तरभोजनकलत्रभोजनेतरयो रागप्राप्तत्वेन कलत्रातिरिक्तं
भुञ्जीत कलत्रभोजनेतरत्कुर्वीतेति पर्युदासमन्वात् निषेधे
विकल्पेवेति । भ्रमनिरासार्थमाह । रागप्राप्तेति तोत्वाहुः ।
कादाचित्कस्याकरणस्येति । नहि निषिध्यमानमनुनिष्ठम्
यावज्जीवमहर्निशान्दनुतिष्ठति निषिध्यानुष्ठानस्य रागाधी
नत्वेन रागस्यानियतत्वात् । महकार्यम्परिविश्रम्यतेति भावः ।
तथाच निषेधविधिवैयर्थ्यापत्त्या विकल्पो न किञ्च नित्यवद्वाधश्च
वेति भावः ॥

अतएव षोडशीग्रहणाग्रहणशास्त्रयोर्विकल्पः ।
येतु ब्रुवते । प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य न निमित्तं
विधिरपवाधत इति न्यायेन विकल्प इति । तेषां
मते न तौ पशौ करोतीत्यादौ रागप्राप्तिनिषेधे च
विकल्पः स्यात् । किञ्च । एवं निमित्तिनः स्वनिमित्त
बाधाक्षमत्वात् कथमप्येऽपि बाधाऽतुल्यबलत्वात् ।
अथ निषेधस्यैवायं स्वभावोयत्स्वनिमित्तमुन्मूलय
तीति तदा सर्वदैवान्मूलयेत्प्राप्तेरेव दुर्बलत्वात् ।
येतु ब्रुवते । यादृच्छिकग्रहणप्राप्तिनिषेधायम् ।
नतु विधितः प्राप्तस्येति तदतीवाश्वचनम् ॥ ० ॥

अतएवेति । यतएव सामान्यविशेषयोरेव विधিনিषेधयोः
 कश्चिदेकत्र प्रवृत्तौ सामान्यविधेरूपं नत्वेकविशेषनिष्ठयो
 स्तयोरतएवेत्यर्थः । षोडशीति । तथाच श्रुतिः । अतिरात्रे
 षोडशिनं गृह्णातीति । अतिरात्राख्ययागविशेषः षोडशी
 पात्रविशेषः गृह्णातीति लिङ्गर्थे लट् । अत्र विधিনিषेधयो
 र्द्वयोरतिरात्राख्ययागरूपविशेषनिष्ठत्वे न विधेः कश्चिन्नित्य
 वदिधायकत्वाभावेन विधिवैरूप्याभावात् । निषेधाविषयक
 त्वाभावेन पूर्वोक्तन्यायेन पर्युदाससम्भवाच्च विकल्पइत्यर्थः ।
 अतएवोक्तम् । एवमत्राष्टदोषोपि यद्व्रीहियववाक्ययोः ।
 विकल्पः संश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते इति । अन्या गतिः
 पर्युदासरूपा गतिः । विकल्पः स्यादिति । रागातिदेशयोरपि
 निमित्ताविशेषादिति भावः । ननु प्रमाणयोस्तुल्यबलत्वेहि
 विकल्पः । अतएव गौतमोपि । तुल्यबलरूपविरोधे विकल्प
 इत्याह स्म । तथाच षोडशियहणायहणशास्त्रयोर्द्वयोरेव
 वैदिकप्रमाणत्वाविशेषात्तुल्यबलतया विनिगमनाविरहेणैके
 नाप्यपरस्य नित्यवदाधयोगात् । पक्षतोबाधेन विकल्पोयुक्तः ।
 इह तु रागस्य शास्त्रात् दुर्बलतया विकल्पसम्भवान्निषेधेन
 नित्यवदाधः । एवमतिदेशस्यापि सामान्यविधितया विषया
 न्तरे चरितार्थत्वेन पर्युदाससम्भवात्तुल्यबलत्वाभावेन नित्य
 वदाधएवेति कथं विकल्पापत्तिरतश्चाह । किञ्चेति । प्राप्ते
 रिति । प्रापकविधेरित्यर्थः । परमतनिराकरणायाह ।

वेति। यादृक्किंकेति। स्मारयिकीच्छा वा सा बह्वक्का राग
इतिपावत्। तथा प्राप्तं यद्गृह्यन्तद्विषयोऽयं निषेधइत्यर्थः।
प्राप्तीत्यस्य कदभिहितभावत्वेन प्राप्तार्थमाह। नत्विति।
तथाच वैधग्रहणं नित्यमेवेत्याशयः ॥०॥

वैधग्रहणस्यावैधग्रहणनिषेधस्य च युगपदुप
संहारासम्भवादिकल्पाभावप्रसङ्गेः। कत्वर्थतया
च यादृक्किंकग्रहणप्रसङ्गभावान्निषेधेन कत्वर्थः
स्यात् ॥०॥

युगपदिति। युगपद्ये उपसंहारस्य विरोधस्यासम्भवा
दित्यर्थः। उपसंहारसम्भवादितिपाठे युगपदेकदाउप
संहारस्य एकत्रावस्थानस्य सम्भवादित्यर्थः। विकल्पाभावेति।
तथाच विरुद्धयोरैव भावाभावयोर्विकल्पस्य दहतु वैधग्रहणा
वैधग्रहणयोरविरोधात् विकल्पाभावप्रसङ्गेरित्यर्थः। ननु
विकल्पान् श्रूयतः किन्तु कल्पः अस्य चाष्टदोषयस्यतया
गत्यन्तराभावएव कल्पना प्राकृतत्वं वैधतयग्रहणनिषेधरूप
गत्यन्तरसत्त्वात् कथन्तत्कल्पनं अतोविकल्पाभावइष्टापत्ति
रेवेत्यत्राह। कत्वर्थतया चेति। कत्वङ्गतया चेत्यर्थः। न
कत्वर्थः स्यादिति। नन कत्वङ्गतया प्राप्तस्य प्रतियोगिनोनिषेध

स्यैव कलकृतत्वमिति नियमे प्रमाणाभावः । यागानङ्गस्यामिष
 भोजनस्य निषेधे यागाङ्ग्यभिचारश्चेति कथं यादृच्छिक
 ग्रहणनिषेधस्याकलत्वत्वापत्तिरिति चेत् । व्याप्तिवर्त्तनाकलत्व
 त्वापादानं किन्त्वेवं वाक्यार्थः कलत्वतया यादृच्छिकग्रहणस्य
 प्रसक्त्यभावात् । उपस्थित्यभावात् । तथाच निषेधविधिना
 प्रकरणापस्थितवैधग्रहणस्य निषेधएव प्रत्याख्यते न त्वनु
 पस्थिता वैधग्रहणस्य । एवञ्च सति वैधग्रहणनिषेधस्यैव कल
 कृतया विधिबोधित्वाभावात् । अवैधग्रहणनिषेधेन कलत्वः
 स्यादिति । नच षोडशग्रहणत्वेन वैधवैधग्रहणसाधारणेन
 रूपेणैव प्रकरणादुपस्थितिर्न तु वैधग्रहणत्वेन । तथाच यादृ
 च्छिकग्रहणमप्युपस्थितमेवेति वाच्यम् । तथापि । भवदुक्ता
 वैधग्रहणविज्ञेयाभावस्य कलत्वत्वानुपपत्तेः ग्रहणसामान्या
 भावस्यैवाङ्गताया विधिप्रतिपाद्यत्वात् । एवञ्च सति विरो
 धादिकल्पएवेति हृदयम् । केचित्तु कलत्वतयेत्यादियन्त्रं
 अन्यथा योजयन्ति । तथाहि । नातिरात्रेतिवाक्येन ग्रहण
 स्याङ्गस्याभावोऽग्रहणाभावस्याङ्गत्वं पुरुषार्थत्वं वा प्रत्याख्यते ।
 आद्ये कलत्वतयेति । निषेधेन निषेधविधिर्न कलत्वः न क्रतुविषयः ।
 द्वितीये सन्निहितवैधग्रहणमपहाया सन्निहितावैधग्रहणविषय
 त्वकल्पने गौरवं स्यात् । तृतीये प्रकरणविरोधइति तदसत् ।
 असदुक्तकमेणैव यथाश्रुतार्थनिर्वाहे आशयकल्पना नैचि
 त्यात् ॥ ० ॥

तस्मादस्मादुक्तन्यायादेव विकल्पः । तदस्तु किं
विस्तरेण । यच्च स्वयमेव वर्णितम् । असोदरे संख
ष्टिनि सोदरे चासंखष्टिनि संखष्टिनस्तु संखष्टी
त्यनेनासोदरस्य धनसम्बन्धप्राप्तौ तदपवादार्थं
सोदरस्य तु सोदर इति वचनमदप्युक्तम् ।
अस्मिन्नेव विषये सोदरस्य तु सोदर इति सोदरस्य
धनसम्बन्धप्रसक्तौ तदपवादार्थं संखष्टिवचनस्यापि
सम्भवात् विनिगमनाकारणाभावात् ॥ ० ॥

तस्मादिति । यस्माद्भवदुक्तं न युक्तस्तस्मादित्यर्थः । उक्त
न्यायादिति । अस्मादुक्तन्यायात् । नित्यनिषेधं विधनिषेधोभय
वैयर्थ्यात् । नित्यविधौ च निषेधवैयर्थ्यं स्यादित्येवंरूपात् ।
एवकारस्य भिन्नयोगजनया विकल्पणवैयर्थ्यः । नतु भवदुक्त
समुच्चय इत्यर्थः । तदस्तु उक्तमते दूषणात्तरं मतान्तरस्य
दूषणमप्यन्यदा निबद्धमेव तिष्ठतु किंविस्तरेण गन्धबाहुल्येन ।
तथा च गन्धगौरवतया उक्तार्थं दूषणाभावं मतान्तरस्य
दूषणस्य नोपनिबद्धमिति भावः । ओकरमतदूषणस्यैव
प्रकृतत्वात् । संखष्टिनस्त्विति सोदरस्य त्वितिवचनयोस्त
द्वाख्यानमनूय दूषयति । यच्चिति । वर्णनमेवाह । असोदर
इति । इत्यनेन वचनेन, असोदरस्य संखष्टिनोऽसोदरस्य

धनसम्बन्धप्राप्तौ घनाधिकारप्राप्तौ । तदपवादार्थकदाधार्यं
 विनिगमनेति । एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना तद्रूप
 कारणाभावादित्यर्थः । अन्योदर्यः संसृष्टी यः स अन्योदर्य
 धनं न हरेत् । सोदरे सतीत्युत्तरार्द्धे स्वरसाक्ष्यभते तर्हि
 कौश्लीयादित्यत्राह । असंसृष्ट्यपीति । अपिरेवार्थोभिन
 क्रमेण योजनीयः तेनासंसृष्टी सोदरएव गृहीयादित्यर्थः
 किन्तु नः संसृष्टी सोदरइति कैमुतिकन्यायसिद्धाधिकारोऽपि
 संसृष्टी सोदरस्यकारेण समुचीयते इतिपूर्ववचने यत्सो
 दरस्य संसृष्ट्यसोदरापवादकत्वमुक्तान्तदेव द्वितीयवचनेन
 विवृतमिति यदुक्तान्तदपि दूषयितुमुपन्यस्यति ॥ • ॥

यच्च संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्येतद्विवरणार्थत्वेनान्यो
 दर्यइति वचनं व्याख्यातम् । तदप्यतीवायुक्तम् ।
 अन्योदर्यवचनादेव विवक्षितार्थलाभात् । संसृष्टि
 नस्त्वित्यस्यानर्थक्यापत्तेः । किञ्च । अन्योदर्यस्तु
 संसृष्टीत्यस्यायमर्थः । अन्योदर्यस्तु संसृष्टी यः
 स नान्योदर्यधनं हरेत् । किन्त्वसंसृष्ट्यपि सोदरप
 दानुसङ्गात्सोदरएव गृहीयात् । संसृष्टोऽपि नान्य
 मादौ गृहीयादिति व्याख्यातान्तदपि न । पूर्वार्द्धे
 एकस्यान्योदर्यपदस्य पुनरुक्तत्वात् । तयोत्तरार्द्धेऽपि

नान्यमाहजरत्यस्थानर्थक्यापत्तेः । अपि शब्दस्य
चैवकारार्थेऽवर्णनात्किञ्च । सोदरे वासंसंख्येति
असोदरस्य संख्येतिोऽपवादार्थं सोदरवचनस्य
वर्णितत्वात् । सोदरासोदरयोरसंख्येतिरप्रवृत्त
त्वात्तुल्यवदेवाधिकारः स्थानं वा कस्यचिदपि स्यात्
॥०॥

यच्चति शानर्थक्यापत्तेरिति । विवरणवचनादेव उक्तार्थ
क्षामे विबोध्यमाणवचनवैयर्थ्यादिति भावः । वक्ष्यमाणदूष
णान्तरं स्पष्टयितुं न दुःकविवरणन्दर्शयति । किञ्चेति । तथाच
वचनयोरेकार्थपक्ष्यंमाने विनिगमनाविरहात् नैकतर
वैयर्थ्यम् । अतएवाक्तं मर्मदेनान्यतरवैयर्थ्यम् । इतीति हेतोः ।
अथ वक्ष्यमाणोऽयं आकरोक्तइतिशेषः । पुनरुक्तत्वादिति
अन्योदर्थः संख्येति न गृहीयादित्यनेनैव प्रकृतार्थमिदौ
अन्योदर्थपदान्तरस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः । ननु मर्ममिदम्भव
दुक्तदूषणमकिञ्चित्करम् । तथाहि । सोदरवचनस्यैवापवाद
कत्वे सोदरुक्त्याधिकारोपकारकत्वेन न्यायमिदं इत्यतः
तथा ननु संख्येतिवचनस्य न्यायाभावात् अन्योदर्थइति नान्य
माहजरत्यनयोर्भवदुक्त्यास्थानेऽप्यविशेषात् । अपिशब्दस्य
व्ययानामनेकार्थत्वेन एवकारार्थेऽपि वर्तनादतएव श्रुतिवादा

बद्धा भूमिः पारुषेणापि भुज्यते इत्यत्रायेवार्थोदृष्टइत्यत
 आह । किञ्चेति । अप्रवृत्तत्वादिति । अपवादस्य उत्सर्गाविषये
 ऽप्रवृत्तत्वादिति भावः । तुल्यवदिति । विशेषकाभावाद्भातर
 इति सामान्यवाक्येन भ्रातृत्वाविशेषात् इयोरेव युगपदधि
 कारः स्यादित्यर्थः । नवा कश्चिदिति भ्रात्रधिकारबोधक
 सामान्यवचनस्य संसृष्टादिविशेषविषयकतयोपसंभृतत्वादिति
 भावः ॥ ० ॥

अथात्रापि सोदरवचनमेव प्रवर्त्तते तदैकत्र
 संसृष्टिवचनबाधसापेक्षमन्यत्र तु बाधानपेक्षमिति
 भवतामेव विधिवैरूप्यम् । यथा । सोमे विधीयमा
 ना वेदिर्हीक्षणीयादिष्वतिदेशप्राप्तवेदिविधिबाधे
 नान्यत्र बाधं विनैवेति वैरूप्यादवेदिमतान्तद्रष्टव्य
 मित्युक्तम् । असंन्यते तु श्रीकरसंमतमपि विधि
 वैरूप्यन्नास्ति । संसृष्टिसोदरवचनयोरेकैकविषय
 त्वादन्योदर्यवचनस्य सोदरस्यासंसृष्टिर्नूनासाद
 रस्य तुल्यवदधिकारज्ञापनार्थत्वात् । तथाहि ।
 अन्योदर्यस्तु संसृष्टी सन् सत्यपि सोदरे ऽसंसृष्टिनि
 धनं हरेत् । नान्योदर्यो ऽसंसृष्ट्यपि गृह्णीयादिति
 पूर्वार्द्धस्यार्थः । तत्र किं सोदरस्तदानीं न गृह्णीया
 दित्यपेक्षायां उत्तरार्द्धेनोत्तरम् ॥ ० ॥

अथेति । सोदरवचने सोदरपदस्य संसृष्टसंसृष्टिमाधा
रस्यसोदरपरत्वेनापि सोदरवचनं प्रवर्तत इत्यर्थः ।
एकच संसृष्टसोदरासंसृष्टसोदरस्यले अन्यच सोदरा
सोदरस्यसंसृष्टिनोरित्युक्तस्यले सोदरवचनस्यसोदरस्य
पुरस्कारेणसोदरमात्रबाधसापेक्षत्वेन संसृष्टिनोऽप्यसोद
रस्य बाधसापेक्षत्वावश्यकतादिति भावः । अथेति अत्रायमर्थः
पौर्णमासयागे प्रकृता वेदिर्विहिता सायातिदेशात्तद्विहृती
भूतदीक्षणीयेष्टौ प्राप्ता वाक्यान्तरं च सामान्यतः सोमद्रव्यक
यागे वेदिर्विहिता तत्र दीक्षणीयेष्टरपि सोमद्रव्यकतया
यदि सामान्यवचनान्नत्र प्रवर्तते । तदातिदेशविधिबाधेनैव
प्रवर्तते । अन्यथा प्राप्तत्वादधित्वानुपपत्तिः । पौर्णमासवि
हृतिभिश्च सोमद्रव्यकयागान्तरं त्वतिदेशाभावात्तदबाधे
निति विधिवैषम्यादवेदिमतं । वाक्यान्तरप्राप्तवेदिकभिस्त्राणां
यागानान्तत्सामान्यवेदिविधानञ्जृम्भ्यमिति । तत्रोक्तं विधि
वैषम्यं यथा तथा प्रकृतोपाति । ग्राह्याह । अग्न्यग्नं त्विति
श्रीकरेति । वस्तुतस्तु विधिवैक्यमेव न भवतीति भावः ।
अन्योदर्थवचनस्य तुल्यवदधिकारज्ञापकत्वं यथा तथा
व्याकरोति तथा हीति । नान्योदर्थ इति । एतेनैकतरस्या
न्योदर्थवचनस्य वैयर्थ्यमपि कृतम् ॥ ० ॥

असंख्यपि चादद्यात् सोदरा इत्यनुषज्यते । संख्य
 एऽन्यमाह जएव न केवलः किन्तूभाभ्यां विभज्य
 यहीतव्यमित्यतो विधिवैषम्यमपि परिहृतम् । तथा
 मनुरप्येतदेव दर्शयति । सोदर्याविभजेयुस्तं
 समेत्य संहिताः समम् । भ्रातरोऽप्येव संख्येष्टाभगिन्यश्च
 सनाभयः । सोदर्यमात्राणां सोदर्या इति । असोद
 राणाञ्च संख्येष्टानां संख्येष्टा इति बह्ववचनान्तस्वप
 दादेवेतरेतरयोगावगतेः समेत्य संहिता इति पदं
 उभयसाहित्यार्थमेव युक्तम् । अन्यथानर्थक्यात् ।
 अत उभयोरितरेतरयोगस्याश्रवणादित्यहदयव्या
 हृतम् । किञ्च ये चेति चकारश्रुतेऽर्थे इन्द्रसमा
 सस्यापि श्रवणादितरेतरयोगस्याश्रवणाभिधानम् ।
 इन्द्रस्याप्येतदर्थतामापादयति ॥०॥

असंख्यपीति । तथाचैकस्यैवामंसृष्टिपदस्य काकाच्चिन्या
 यादुभयत्रान्वयइति भावः । केवलइति । तथाच संसृष्ट्यन्या
 दर्थसोदरायोर्व्यवस्थितविकल्पेनाधिकारभ्रमनिरासाच्च तुल्य
 वदधिकारप्रापकं मान्यमातृजवचनमपि सार्थकमिति
 भावः । स्वीकृतव्याख्याने मनुस्मृताहमाह । तथेति । तुल्यरू
 पाणां सोदरासोदराणां मध्ये सोदराएव संहिताविभ

जेरन् । संवृष्टासंवृष्टतुल्यरूपाणां मध्ये संवृष्टाः सहिताविभ
जेरन् इति वचनार्थमाशङ्क्याह । सोदर्यमात्राणामिति । इतरे
तरावगतेः । सोदरमात्राणां संवृष्टमात्राणां परस्परसाहि
त्यावगतेः । उभयसाहित्यार्थमिति । सोदरसंवृष्टसोदर
साहित्यार्थमित्यर्थः । एतच्चान्योदर्यस्त्रित्यादिषाञ्चवत्कौ
कमुत्पत्त्यादुक्तम् । अत इति । सहितपदादुभयसाहित्यश्रवणं
यतोऽतदर्थः । अहदयव्याहृतमिति । हदयं ज्ञानमौन
वचनार्थानभिज्ञव्याहृतमित्यर्थः । ननु एकस्य दयोर्या तद्वना
धिकारानुपपत्त्या उद्देश्यविशेषणत्वेन वज्रत्वं यथा न विव
क्षितं । तथा साहित्यमपीत्येतदर्थं ममेत्य सहितादत्युक्तम् ।
ननु तेषामितरेतरसाहित्यार्थम् । तत्कथमितरेतरसाहित्य
श्रवणमत आह । किञ्चेति । सार्थे इति । सार्थे इन्द्र इति सूत्रेणेति
शेषः । अतदर्थत्वं इतरेतरयोगानभिधायकत्वं आपादय
तीति । तथाच । अन्यथासिद्धचकारबलेनैवेतरसाहित्या
वगमइतिभावः नचैवंसाहित्यस्य विवक्षितत्वं एकस्य सोदर
मात्रस्य वा तद्वनाधिकारानुपपत्तिरिति वाच्यम् । वज्रभ्रातृ
कनिरूपपक्षे एवैतदभिधानादिति ॥०॥

तस्मात्सोदरमात्रसङ्गावे सोदराणामेव ।

अतएव वृद्धानुः॥ एकोदरे जीवति तु सापत्नो
न लभेद्भनम् । स्यादुरेऽप्येवंमेव स्यात्तदभावे लभे

तवै। स्थावरेऽप्येवमेवेति विभक्तस्थावराभिप्रायेण।
यस्मादनन्तरमेवाह।

यमः ॥ अविभक्तं स्थावरं यत्सर्व्वेषामेव तद्भवेत्।
विभक्तं स्थावरं ग्रामं नान्योदर्य्यैः कथञ्चन। सर्व्वेषां
सोदरासोदराणामित्यर्थः ॥ सोदराणामेव मध्ये
एकस्य संसृष्टत्वे तस्यैव। असंसृष्टिसोदरासोदर
संसृष्टिसङ्गावे च द्वयोरेव। सापत्नमात्रसङ्गावेऽपि
प्रथमं संसृष्टिनस्तद्भावे चासंसृष्टिनोऽसोदरस्य
मृतधनं प्रत्येतव्यम्। अतएवोक्तक्रमेण वङ्गनाम
धिकारप्रतिपत्त्यर्थं भ्रातर इति वङ्गवचनमुक्तम्।
अन्यथानर्थकम्भवेत् ॥ संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्येतच्च
तुल्यरूपसम्बन्धिसमवाये संसर्गकृतविशेषप्रतिप
त्त्यर्थम् ॥ ० ॥

उपसंहरति। तस्मादिति। सोदरस्य सोदरमात्रेति इन्द्रः
मात्रपदेन संसृष्टत्वव्यवच्छेदः। केचित्तु सोदरासोदरयोर्द्वयो
रेव मात्रपदार्थान्वयमभ्युपेत्य मात्रपदसंसृष्टत्वासंसृष्टत्वाभाव
परमिति व्याचक्रुः। अतएवेति। उक्तमनुवचनानुरोधादेव।
दृष्टान्तः तुल्यरूपसोदरासोदरयोरेव मध्ये सोदरस्यधि
कारं बोधयति। न त्वसंसृष्टसोदरसंसृष्टसोदरयोः यत्ने संसृष्ट

सोदरसंख्यसोदरस्य अंशं निराकरोतीत्यर्थः । जीवतीति । अधिकारिणि सतीत्यर्थः । एवमेवमिति । स्त्रावरमपि सोदरएव गृहीयादित्यर्थः । लभेत इति सापेक्ष इत्यनुषङ्गेनान्वयः । सर्वेषामिति । तुल्यरूपाणां सोदरासोदराणामित्यर्थः । पूर्ववचने तुल्यरूपाणामेव प्रकान्तत्वात् । सोदराणामेवेति यदुक्तमात्र विशेषमाह सोदराणामेव मध्ये इति सापेक्षमात्रेति । तस्माद्ये कोत्पन्नत्वेन भ्रातृत्वादिति भावः । भ्रातर इति वङ्गवचनस्यार्थं वत्त्वं वक्ष्याम इति यदुक्तमात्रमाह । अतएवेति । संसृष्टिनस्त्विति । वङ्गवचनं न भ्रातृमात्रविषयम् । किन्तु तुल्यरूपसम्बन्धिमात्र विषयम् । सामान्ये बाधकाभावे सङ्कोचस्थान्याय्यत्वादिति व्यवस्थापयति । संसृष्टिनस्त्विति । विशेषाधिकारित्वं तुल्यरूप सम्बन्धिनाविवृणोति ॥०॥

तेन सोदराणां सापेक्षानां वा तथा भ्रातृपुत्राणामित्येव्यादीनां वा तुल्यानां सङ्गावे संसर्गी गृहीयात् । वाक्यादविशेषश्रुतेः । पूर्ववचनेन सर्वेषामेव प्रकृतत्वात्सर्वेष्वेव चापेक्षासङ्गावात् । अतोभ्रातृमात्रविषयं वचनमित्यनादरणीयमिति भ्रातृधिकारः ॥ तदभावे भ्रातृपुत्रस्य ॥ भ्रातृगामीत्यभिधाय तदभावे भ्रातृपुत्रगामीति विष्णुवच

नात् । तत्र प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रस्य तस्य चाभावेऽ
 सोदरभ्रातृपुत्रस्याधिकारः । सोदरस्य तु सोदर
 इति वचनात् । अत्र सोदरभ्रातृपुत्रो हि धनिनेऽसृष्टस्य
 मातरं विहाय स्वपितामहीविशिष्टस्य धनिपितुः
 पिण्डदातेति सोदरभ्रातृपुत्राज्जघन्यस्तदनन्तरं न
 नमधिकरोति ॥ ० ॥

तेनेति । सोदराणामित्यादिष्वन्येऽपि सर्वत्र सोदर
 मात्राणामित्यादिमात्रान्तर्भावः । तथा भ्रातृपुत्राणां
 सोदरभ्रातृपुत्राणां मापत्रभ्रातृपुत्राणाञ्च पितृव्यादीनामित्य
 चापि तथा । वाक्यादिति । संसृष्टिनस्त्विति वचनतोऽभातर
 इति अवणादित्यर्थः । नन्वेवं वचनस्य तुल्यरूपसम्बन्धिसङ्गाव
 मात्रविषयत्वे सोदरासोदरयोरसंसृष्टिसंसृष्टिनाः सङ्गावे
 क्यमेतद्वचनप्रवृत्तिः स्वयमुक्तासङ्गच्छतामिति चेन्न । तुल्य
 रूपाणामिति न वचनप्राप्तम् । किन्तु न्यायप्राप्तमेव । तथाच
 न्यायाविशेषेणान्यत्रापि प्रवृत्तौ बाधकाभावः । तुल्यरूपाणां
 मिति । नियमपरत्वाभावादिति । संसृष्टिसोदरवचनयोरैकै
 कविषयत्वादित्युक्तेतरव्याख्यानपक्षे अन्योदर्थवचनस्यैवात्र
 प्रवृत्त्या संसृष्टिवचनस्याप्रवृत्तेरिष्टत्वादेति पूर्ववचनेन पक्षो
 दूहितर इति वचनेन सर्वस्यैव भ्रातृभ्रातृपुत्रगोत्रप्रपदेशात्

पितृव्येवेव । अपेक्षाभ्रातृपुत्रयोः पितृव्ययोर्वा संसृष्टसंसृष्टिर्नो
मध्ये कोट्टकीयादित्याकाङ्क्षा । अतउक्तयुक्तेः ॥ आचभावे
भ्रातृपुत्रस्याधिकारमाह ॥ तदभावइति । प्रमाणमाह ।
भ्रातृगमोत्यभिधायति । तत्र भ्रातृपुत्राणां मध्ये । प्रथम
मिति । सोदरभ्रातृपुत्रस्यासोदरभ्रातृपुत्रात् प्रागधिकार
बाधकवचनाभावेऽपि । सोदरस्य तु सोदरइति वचनेन
सोदरस्यासोदरबाधकत्वावगमात् । बाधकपुत्रेण बाध्यपुत्रस्य
बाधान्याय्यइत्यभिप्रायः । अत्र हेत्वन्तरमप्याह । असोदर
भ्रातृपुत्राहोति । सोदरभ्रातृपुत्रादिति । मृतस्य मातर
मादाय पितामहपिण्डदातुरित्यादि ॥ ० ॥

नच सपत्नीकत्वेन सपत्नीमातुः सपत्नीपिता
मह्याः सपत्नीप्रपितामह्याश्च आहुऽनुप्रवेशः ।
मात्रादिशब्दानां स्वजननीपितृजननीपितामह
जननीयैव मुख्यत्वात् । तैरेव च पदैः आहुऽनु
प्रवेशान् ॥

तथा स्वेन भर्त्रा सह आहुं माता मुक्ते स्वधाम
यम् । पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही ।
सपत्नीमात्रादीनाञ्च पार्वण्यआहुानुप्रवेशोनिषिद्ध
एव ।

यथा पठन्ति । अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियोषा
पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न
पार्वणम् । किञ्च । सपत्नीकश्राद्धविधानस्य नित्यत्वं
सर्वजनसिद्धत्वात् । सपत्नीमात्रादीनाञ्चानियत
त्वात् । नित्यानित्यसंयोगविरोधेन मात्राद्यपेक्षमेव
सपत्नीकश्राद्धविधानं युक्तम् ॥०॥

सपत्नीकत्वेनेति । एतच्च सपत्नीकत्वेनैव पित्रादीनान्दे
वतात्वमिति मतमाश्रित्याभिहितम् । वस्तुतोऽस्मावेतत्ते यज
मानस्य पित्रे । अस्मावेतत्ते यजमानस्य पितामहाद्येत्यादिनिर
पेक्षश्रुतिश्रवणात् । पत्नीनिरपेक्षाणामेव पित्रादीनान्देवता
त्वम् । किन्तु तत्पिण्डभागमात्रे पत्न्याः । सहत्वमेवेति शुक्ल
पाणिप्रभृत्याऽप्येवमिति बोध्यम् । मात्रादिशब्दानामिति ।
स्वेन भर्त्रा सह श्राद्धमित्यादिवचनस्थानामित्यर्थः । आदिना
पितामहीप्रपितामहीशब्दयोर्यहणम् । तैरेवेति । मात्रादि
बोधकैः सपत्नीकपदैरेवेत्यर्थः । सपत्नीकत्वेनैव देवतात्वात्केयं
याश्रुतासङ्गतेः । ननु पुत्रहीनानां सपत्नीमात्रादीनाम्यार्वण
निषेधेऽपि सपुत्राणान्ताम्यार्वणानुप्रवेशे बाधकाभाव इत्यत
आह । किञ्चेति । नित्यानित्येत्यादि । एकस्यैव सपत्नीका
भिज्ञापविधेर्मात्राद्यं नित्यवर्द्धिधायकत्वं सपत्नीमात्राद्यं

कादाचित्कविधायकत्वमित्येतयोर्विरोधेनेत्यर्थः । नच माया
द्यमेऽपि कादाचित्कविधायकत्वमेव जीवन्मायादिस्त्वसौ तद
सम्भवादिति वाच्यम् । एतस्य आह्वार्हमायादिविधायक
त्वात् । अन्यत्र सपत्नीकाभिलाषस्य प्रसक्त्यभावादिति ॥ • ॥

ननु सोदरभ्रातृपुत्रवत्सोदरपितृव्यस्य धनि
देयसपत्नीकपूर्वपुरुषद्वयपिण्डदातृत्वात् । धनि
पितृव्यभ्रातृपुत्रयोः समानोऽधिकारः स्यात् ।
उच्यते । पितृव्येहि धनिनः पितामहप्रपितामहयोः
पिण्डदः । भ्रातुः पुत्रस्तु धनिनः प्रधानमित्यत्र
मेवादाय पुरुषद्वयस्य पिण्डद्वयदातेति च स एव
वन्नवानिति पितृव्यात्पूर्वमधिक्रियते । अतएव
भ्रातृनप्रापि पितृव्यस्य बाधकः । मृतधनिकस्य
पितुः प्रधानस्यैव पिण्डदातृत्वात् । भ्रातुः प्रतिनप्रा
पनिनः पितृसन्ततिरपि पितृव्येण बाध्यते । पञ्चम
त्वेन पिण्डदातृत्वाभावात् ।

तथाव मनुः । त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः
प्रवर्तते । चतुर्थः सम्प्रदातैषाम्यञ्चमेनोपपद्यते ।
इत्यनेन पञ्चमेनिपिण्डः । किन्तु पितुरपि प्रपौत्र
पर्यन्ताभावे पितृहोत्रस्याधिकारोवाहुव्यः । धनि

दौहित्रस्येव एवं पितामहप्रपितामहसन्तरेरपि
 दौहित्रान्तायाः पिण्डप्रत्यासत्तिक्रमेणाधिकारो
 बोद्धव्यः । दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्र
 वदिति हेतोरविशेषात् । स्वदौहित्रवत् पित्रादि
 दौहित्रस्यापि तद्गोत्रपिण्डदानेन सन्तारकत्वात् ।
 अतएव मनुना पृथग्मीषामधिकारो न दर्शितः ।
 त्रयाणामित्यनन्तर इति वचनद्वयेनैव सङ्गृहीत
 त्वात् । याज्ञल्क्येन च पित्रादिदौहित्रस्यापि तद्गोत्र
 जातस्य पिण्डदानानन्तर्यक्रमेणाधिकारप्रतिप
 त्त्यर्थं गोत्रजपदङ्कतम् ॥ ० ॥

सोदरपितृव्यस्य पितुः सोदरस्य । अतएव उपकाराधि
 क्त्वादेव । भ्रातृनप्ता भ्रातृपौत्रः । उपकाराधिक्यादाह ।
 मृतधनिकस्येति पिण्डदातृत्वाभावे मानमाह । तथाचेति ।
 पितृदौहित्रस्येति सोदरवैमाचेयभगिनीपुत्रस्यापि पितृव्यादि
 सत्त्वेऽपीत्यर्थः । यद्यपि दौहित्रभावे दौहित्रस्येव भगिन्याएव
 प्रागधिकारोऽयुक्तः तथापि तस्याः स्त्रीत्वेन पार्ष्वणपिण्ड
 दाताभावान्नाधिकारः । दुहितुस्तु दौहित्रात्पूर्वं अङ्गादङ्गा
 सभावतीत्यादिविशेषवचनादेवाधिकार इति भावः । धनि
 दौहित्रस्येति । यस्या धनिप्रपौत्राधनान्तरान्तदौहित्राधि

कारसंश्लेषार्थः । अथास्मान्मित्यनन्तर इति । अथास्मादुक्तं
कार्यमित्यनेन पिण्डदानमभिधाय अनन्तरः सपिण्डाश्च
इत्यनेनानुपदं लिख्यमाणेन पिण्डदानाधिकारबोधकमे
त्यर्थः । गोत्रजपदस्य प्रयोजनान्तरमप्याह ॥ ० ॥

सपिण्डस्त्रीणाञ्च व्युदासार्थन्तासामतङ्गेन
जातत्वात् ।

अतएव अर्हति स्त्रीत्यनुवृत्तौ बौधायनः । न दायं
निरिन्द्रिया अदायाश्च स्त्रियोमता इति श्रुतेः । न दाय
मर्हति स्त्रीत्यन्वयः । पत्न्यादीनां त्वधिकारोविशेष
वचनादविरुद्धः प्रपितामहसन्तानस्य दौहित्रान्तस्य
मृतभोग्यपिण्डदातृभावे मृतदेयमातामहादि
पिण्डदानेन पिण्डानन्तर्यान्मातुलादिग्रहणार्थं
बन्धुपदस्य युक्तवान् याज्ञवल्क्यः । मनुना तु पिण्ड
दानानन्तर्यवचनेनैव दर्शितम् । मृतदेयमाता
महादिपिण्डत्रयस्य मातुलादिभिर्दीयमानत्वात् ।
मातुलाद्यर्थत्वन्धनस्य धनदारेण तस्यापि पिण्डदा
तृत्वात् । धनार्जनस्य हि प्रयोजनद्वयम् । भोगार्थ
न्दानाद्यदृष्टार्थञ्च । त्वार्जकस्य तु मृतत्वाद्भवे
भोग्यत्वाभावेनादृष्टार्थत्वमेव युक्तम् ।

अतएव वृद्धस्यतिः ॥ समुत्पन्नाद्वनाद्वृद्धन्तदर्थं
स्थापयेत्पृथक् । मासषाण्मासिके आद्वे वार्षिके च
प्रयत्नतः ॥ ० ॥

सपिण्डस्त्रीणाञ्चति । तामां व्युदासे वचनान्तरसम्मादन्दर्श
यति अतएवेति निरिन्द्रियाजात्यन्मादयः । स्त्रियश्च अदाया
दायानर्हा भता इत्यन्तं सूत्रज्ञानुवर्त्तमानमर्हतीति क्रियान्व
येन निषिद्धं स्पष्टयति । श्रुतेरिति । अन्तरुक्तवचनस्य । स्त्रीति
निरिन्द्रियस्याप्युपलक्षणं । तथाच पिण्डवहिर्भावेन यस्मान्नि
रिन्द्रियाः स्त्रियश्च न दायार्हा अतः स्त्रीनिरिन्द्रियश्च न दाय
मर्हतीत्यर्थः । नन्वेवमप्यादीनामपि अनुधिकारापत्तेः ।
तासामपि पिण्डवहिर्भावाविशेषात् अतश्चाह । पत्न्यादीना
न्विति । आदिना दुहितृमातृपितामहीग्रहणम् विशेष
वचनात् । पत्नीदुहितरदिति । माता चक्यहरी ज्ञेयति
पितुर्माताहरेद्वयमित्यादिविशेषवचनादेवेत्यर्थः । भोग्यत्वा
भावेन साक्षाद्भोग्यपिण्डदातुरभावे न परम्परया भोग्या
भावेन च समुत्पन्नात् सम्मन्त्रितया जातः तदर्थं
भूतस्त्वामर्थं मासषाण्मासिकश्चाद्वादे तन्निमित्तमि
त्यर्थः ॥ ० ॥

तथा आपस्तम्बः । अन्तेवासी वार्यान् तदर्थेषु
धर्मकृत्येषु प्रयोजयेत् दुहिता वा । मासिकादिना
तद्भोगार्थं । धर्मकृत्येष्वित्यदृष्टार्थत्वे हेतुः । अतएव
दत्तभुक्तफलन्धनमिति स्मरन्ति । तस्मान्नद्भोग्य
पिण्डदातृभावे तद्देयपिण्डदातृर्मातुलादेरधि
कारो न्याय्य एव । अतएव त्रयाणामिति अनन्तरं
इति वचनद्वयेनैवायमर्थो दर्शितः । इति मत्वा
तदनन्तरं मनुनोक्तम् । अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्नादा
चार्यः शिष्य एव वा । सकुल्यो बृहस्पतिनामवादि
मुक्ततिः समानोदकाश्च भण्यन्ते । तेषामुपन्या
सक्रमेणाधिकारः । तदभावे आचार्यशिष्यादीनां
अन्यथा कथं मातुलादीनां मनुविरुद्धान्तर्भावः
शक्यते । तस्मान्ननुना पूर्ववचनद्वयप्रतिपादितोऽयं
मर्थ इत्यविरोधः । अतएव दायभागप्रकरणे ।

त्रयाणामुदकं कार्यन्तिषुपिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थः
सम्भदातेषाम्यञ्चमोनोपपद्यते । इत्युक्त्वाऽनन्तरः
सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनम्भवेदिति लिखितम् ।
पञ्चमस्यैकपिण्डसम्बन्धेनस्य पितृमातृकुलजातौ
देरेकपिण्डसम्बन्धिसम्भावेऽनधिकारार्थम् । अन्यथा

सपिण्डतात् पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते इति सपिण्डत्व
 स्वीकृत्वादनन्तरः सपिण्डाद्यइत्यनेन चानन्तर्यस्य
 धनग्रहणकारणत्वेनाभिहितत्वात्त्रयाणामित्यनर्थ
 कं स्यात् । नच चैपुरुषिकश्राद्धविधानार्थमिति
 वाच्यम् ॥ ० ॥

अन्तेवासीत्यापस्तम्बवचने भिन्नक्रमो बोध्यः दुहितुः प्राग
 धिकारात् । दत्तभुक्तफलमिति दानभोगफलमित्यर्थः । अत
 एवेति । भोग्यदेयपिण्डान्तर्यक्रमेण मातुलादिपर्यन्तानाम
 अधिकारोच्यत अतएवेत्यर्थः । वृद्धप्रपितामहेति । तथाच
 तान्प्रसृत्य विभक्तदायादान् सकुल्यानाचक्षते इति बोधायन
 वचने तेषां सकुल्यत्वस्य दर्शितत्वादिति भावः । उपन्यासक्रमे
 णेति । आदौ सकुल्यानां ततः समानोदकानामितिक्रमेणेत्यर्थः ।
 तदभावे समानोदकपर्यन्ताभावे अन्यथा रुनुवचनस्य मातु
 लाद्यभिप्रायकत्वाभावे । पूर्ववचनेति । पूर्वलिखितवचने
 त्यर्थः ॥ ० ॥

दायभागसन्दंशमध्यपाठात् । श्राद्धस्य वच
 नान्तरविहितत्वात् ।

तथाच मनुः । स्वाध्यायेनार्चयेदृषीन् होमैर्दे
 वान् यथाविधि । पितॄन् श्राद्धेन नूनर्थैर्भूतानि ।

वस्तिकर्मणा ॥ नच जननक्रमेणानन्तर्यग्रहणार्थं
वचनम् । नतु प्रदातृत्वेनानन्तर्यार्थमिति वाच्यम्
जननक्रमस्य वचनादनवगतेः । किन्तूदकवत्
त्रिभ्यः पिण्डदानश्चतुर्थोऽधस्तनः पिण्डदाता
पञ्चमस्तु पूर्वतनोन सम्प्रदानम् ५ नाप्यधस्तनः
पञ्चमः पिण्डदातेत्यभिधायानन्तर्यमभिदधानो
मनुः प्रदातृत्वातिशयेनैवानन्तर्यं ज्ञापयति ।
तस्माद्योयस्तत्कुलोत्पन्नेऽतद्गोत्रेऽपि स्वदैहिच
पितृदैहिचादित्रैतत्कुलोत्पन्नेष्वामातुलादिर्धनि
नोमृतस्य मातृकुलगतत्रैपुरुषिकपिण्डदातृतया
एकपिण्डसम्बन्धेन सपिण्डस्तस्य तस्याप्यधिकारार्थं
न्त्रयाणामिति वचनम् । आनन्तर्येण च विशेषार्थं
मनस्तर इति वचनं वर्णनीयम् ॥ तेन मृतभोग्य
मृतदेयपिचादित्रयपिण्डदातुः पितृदैहिचादेर
भावे मृतदेयमातामहादिपिण्डदातृणां मातुला
दीनामानन्तर्यक्रमेणाधिकारक्रमोबोद्धव्यः ॥०॥

सन्देहेति । दायभागप्रकरणपाठादित्यर्थः । युक्तकार
माह । आहस्येति । पितृन् पिचादित्रिकान् असावेतस्ते
वजमानस्य पित्रे इत्यादिश्रुत्येकवाक्यत्वात् । तथाच त्रयाणां

त्यजन्तूपयोर्गार्हस्त्य तत्रापि यत्नादिति भावः । एकपदोपा-
 त्तत्वेपि उपकारतारतम्यादधिकारक्रम इति तात्पर्यम् ।
 आचार्यः वेदाध्यापयिता । शिष्यश्च वेदाध्येता । सत्रहस्त्या-
 रोति । मनुना आचार्य्याभावे शिष्यस्योक्तत्वात् याज्ञवल्क्येन
 च शिष्याभावे सत्रहस्त्याचारिणोविधानात् । आचार्य्याबाध्यत्वं
 सत्रहस्त्याचारिणोदण्डापूपायितमिति । निर्द्देशादिति । याज्ञव-
 ल्क्यनिर्द्देशादित्यर्थः । पिण्डगोत्रेति । सपिण्डत्वसंगोत्रत्व
 समानप्रवरत्वसम्बन्धवन्तः पाठिकक्रमेण रिक्तं हरेयुरित्यर्थः
 अन्यथेति । संगोत्रादीनामभावे राज्ञोऽधिकारोवाच्यः नच
 पृथिव्या तत्संगोत्राभावोनिर्णेतुं शक्य इत्याशयः । उपकारो-
 धनाधिकारप्रयोजक इत्यर्थः ॥ ० ॥

तत्र यदि त्रयाणामित्यादिना पितृदौहित्र
 मातुलादीनामधिकारोक्तस्तदा सकुल्या-
 दीनां नियतक्रमाणां मध्येऽनुप्रवेशाभावादधि-
 कारणेन न स्यात् । नच माभूदिति वाच्यम् । याज्ञ-
 वल्क्येन तेषां गोत्रजबन्धुपदाभ्यां दर्शितत्वात्
 तस्मान्मनुनापि त्रयाणामित्यादिनैव दर्शितमिति
 वाच्यम् । तस्माद्यथा यथा मृतधनस्य तदुपयुक्तत्वं
 भवति तथा तथाऽधिकारक्रमोऽनुसरणीयः । अत

एव पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां तुल्यवदेवाधिकारः
 सिध्यति । पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिवाक्ये
 भ्यस्तुल्योपकारश्रुतेः । तत्पिण्डदानविशेषात् ।
 अतएव जीवत्पितृकयोः पौत्रप्रपौत्रयोरनधिकारः
 सिध्यति । न जीवन्तमतिदद्यादिति श्रुत्या जीवन्तं
 पितरमुपक्रम्य तयोः पार्वणनिषेधादनुपकारक
 त्वात् । अन्यथा मृतपितृकयोरिव तयोरपि स्यात् ।
 जननक्रमेण च सपिण्डानन्तर्यात्पुत्रस्यैव स्यात् ।
 न पौत्रप्रपौत्रयोः । न च पुत्रादीनान्तर्याणां युग
 पदधिकारप्रतिपादकं वचनमस्ति । तस्मादुपकारा
 विशेषादेव तुल्यवद्वनसम्बन्धोऽभिधेयः । एवञ्च
 सर्वत्रोक्तगीत्या मृतधनस्य मृतार्थत्वमनुसन्धेय
 मुक्तक्रमेण ॥ ० ॥

दायाय पुनराह । तत्रेति । नियतक्रमाणांमिति । तद्
 भावे सकुल्यः स्यादिति । सर्वेषामप्यभावइति । अर्हार्थं
 ब्राह्मणधनमिति वचनानां मनुना क्रमेणैवाभिधानात्
 सकुल्यादीनां कमनैयत्यमितिभावः । अतएवेति । यतएव
 उपकारेणैव धनाधिकारिता, उपकारतारतम्याच्च धनाधि
 कारक्रमोऽतएवेत्यर्थः । तुल्यवदिति । तथाच उपकारतार

तस्याभावात् न क्रमाधिकारः । किन्तु युगपदेवेतिभावः ।
तयोरपि स्यादिति । जीवत्पितृकयोरपि पौत्रप्रपौत्रयोः सम्बन्धाविशेषादधिकारः स्यादित्यर्थः । जननक्रमेण चेति । यज्जन्मन्यवहितं यज्जननन्तदुत्तरन्तदधिकार इति क्रमस्य प्रयोगकलेन चेत्यर्थः । पौत्रप्रपौत्रयोर्मृतपितृकपौत्रप्रपौत्रयोः । ०॥

स चायमर्थोदायभागप्रकरणे पुत्रादीनामुपकारकत्वातिशयाभिधानस्यानन्यप्रयोजनकत्वात् । पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सम्बन्धमर्हतीत्यानृण्यकरणस्य धनलाभहेतुत्वेन कीर्तनात् ।

दौहित्रोपि क्षमुर्नैनं सन्तारयति पौत्रवदित्यनेनापि धनसम्बन्धहेतुत्वेन निर्देशात्पुत्रादीनाञ्च त्रयाणां सन्तारणादन्यस्य तुल्यवद्भनसम्बन्धकारणस्याभावात् । त्रयाणामुदकमित्यादेशानर्थक्यापत्तेः क्लीवपतितजात्यन्वादीनाञ्चानुपकारकत्वादेवानंशित्वाभिधानस्योपपत्तेः । प्रतिसम्बन्धिनाञ्चाधिकारार्थं वचनकल्पनागौरवात् । तदर्जितधनस्य च तदुपकारतारतम्येन तादर्थ्यसम्पादनस्य न्याय्यत्वात् । उपकारकत्वेनैव धनसम्बन्धोऽन्यायप्राप्तो मन्वादीनामभिमत इति मन्यत इति निरवयवविद्याद्योतेन द्योतितोऽयमर्थोऽविद्वद्भिरादरणीयः ॥ ०॥

॥ दायभागः ॥

२३७

अथमर्थरिति । उपकारमनेनैव धनसम्पन्नो न्यायप्राप्त इत्येवंरूपोच्यमर्थः । मन्वादीनामभिमतइति मन्यन्ते इति दूरेणाधिगम्यन्वयः । अत्र हेतुनाह । दायभागप्रकरण इत्यादि । उपकारकत्वातिशयाभिधानस्येति । यथायामुद कङ्कार्यमिति पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिनेति शेषः । धन सम्पन्नहेतुत्वेनेति । सम्भारकत्वस्येत्यादि । आनर्थक्यापत्ते रिति । उपकारस्याप्रयोजकत्वे तत्प्रतिपादकवाक्यस्थाना वश्यकत्वादिति भावः । क्लीवेति । क्लीवादीनामनधिकारस्य वाचनिकत्वे गौरवात् उपकारस्य प्रयोजकत्वे च उपकारा भावेन न्यायमूलकत्वे साधवादिति भावः । प्रतिसम्बन्धिना मिति । जीवत्पितृकपौत्रप्रपौत्रादीनां सम्बन्धिनामित्यर्थः । वचनकल्पनेति । मृतपितृकादीनामिव तेषामपि पौत्रत्वाद्य विभेदादधिकारप्रसक्तौ तन्निषेधार्थमवस्यते वचनकल्पना मन्त्रे तु उपकाराभावेन तदनधिकारस्य न्यायप्राप्ततया च वचनकल्पनेति भावः । अथैतासां स्मृतीनां न्यायमूलत्वे बह्वपि तद्गोप्यपार्ष्ण्यदातरि तस्य गङ्गायामस्त्रिप्रचेतुर्गयायां पिण्ड दातुर्ज्योदासीनस्याधिकारापत्तिरित्यत आह ॥ ० ॥

अथात्रापरितोषोविदुषां वाचनिकएवायमर्थः
तथापि यथोक्तएव वचनार्थोपपत्तिरित्यत आह किंवि

स्तरेणेति । ब्राह्मणधनवर्जं राजा गृह्णीयात् ।

तदाह मनुः । अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राजा नित्यमिति स्थितिः । इतरेषान्तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्मृपः ॥ सर्वशब्देन ब्राह्मणपर्यन्तस्योपादानम् । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनधर्मभ्रातृसच्छिष्याचार्यागृह्णीयुः । तदभावे एकतीर्थी एकाग्रमी गृह्णीयात् ।

तदाह याज्ञवल्क्यः । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः । क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रे कतीर्थिनः ॥ प्रतिलोमक्रमेण यथासम्भवञ्च धनं ज्ञेयम् । ब्रह्मचारी च नैष्ठिकोऽभिमतः । पित्रादिपरित्यागेन यावज्जीवमाचार्यकुलनिवासपरिचर्य्योस्तेन कृतत्वात् । उपकुर्वाणस्य तु धनं पित्रादिभिरेव ग्राह्यमिति अपुत्रादिधनविभागः ॥ ० ॥

अथाचेति अत्र न्यायमूलत्वे विदुषामसन्तोषोऽतोवाचनिक एवार्थ इति यदि तथापीत्यर्थः । यद्येक एव तुङ्गो गतद्देव पिण्डलेपदावादीनां आनन्तर्यक्रमेणाधिकारक्रम इत्येवं रूप एव वचनयोः त्रयाणामुदकं कार्यमिति अनन्तरः सपिण्डा इति वचनयोरर्थ इत्यर्थः । एवं सति च तदस्तिप्रवेष्टादेरु

दायीनस्य प्राज्ञाधिकारइति भावः । प्राज्ञान्धमवर्जं राजा
धिकारीति प्रागुक्तार्थे प्रमाणमाह । प्राज्ञेति । धर्मभ्राता
भ्रातृत्वेनाभ्युपेतोऽपरो वानप्रस्थोऽष्टीयात् यथासंख्यक्रमेणे
त्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह । तदाहेति । अनुकोमक्रमस्य विव
चितत्वे वानप्रस्थस्याचार्यासम्भवादाह । प्रतिलोमेति । धर्म
भ्रात्रादिव्युत्क्रमेणेत्यर्थः तथाचाचार्याभावे एकतीर्थिनइति
यन्महत्समो वचनार्थः । वस्तुतो धर्मभ्रातृपदं एकतीर्थि
विशेषणमेव । अन्यथैतयोः पृथक्के यथासंख्यक्रमानुपपत्तेरिति
ध्येयम् यथासम्भवञ्चेति । तेन वानप्रस्थधनं सञ्चितनीवारादि
यतिधनं कमण्डलुकीपोनादि ब्रह्मचारिधनमुक्तवस्त्रादीनि ।
ब्रह्मचारी द्विविधः नैष्ठिक उपकुर्ष्याणस्य तत्र नैष्ठिकस्यैव धने
आचार्यस्याधिकारोऽपरस्य तु धने तत्पित्रादीनां क्रमेणाधि
कारइत्याह । ब्रह्मचारी चेति । कृतत्वात् सङ्गन्धितत्वात् ।
उपकुर्ष्याणस्य अकृततया सङ्गन्धस्याध्ययनसमाप्त्यनन्तरमित्यु
क्तं हनिवासाभिमुखस्य ॥ ० ॥

अत्रायं मृतपुत्र्याधिकारक्रमः । तत्र प्रथमं पुत्रः तद
भावे पौत्रः तदभावे प्रपौत्रः मृतपितृकपौत्रमृतपितृपितामह
कप्रपौत्रयोस्तु पुत्रेण सह युगपदधिकारः प्रपौत्रपर्यन्ताभावे
पत्नी या च प्राप्तभर्तृदाया भर्तृकुलान्तदभावे पितृकुलं वा
समाश्रिता सती वरीररक्षार्थं भर्तृदायं भुञ्जीत । तथा ।

भर्तृरूपकारार्थं यथाकथञ्चिद्दानादिकमपि कुर्वीत न तु स्त्री
 धनवत्स्य च्छन्दं विनियुञ्जीत । तदभावे दुहिता तत्र प्रथमं
 कुमारी तदभावे वाम्दत्ता तदभावे चोढा वा च पुत्रवती
 सस्माद्वितपुत्रा च देयुगपदेवाधिकारिणी । वन्ध्या विधवा च
 पुत्रहीना नाधिकारिणी । ऊढायाश्चभावे दौहित्रः तदभावे
 पिता तदभावे माता तदभावे भ्राता तत्रापि प्रथमं सोदरः
 तदभावे वैमात्रेयः सृतस्य भ्रातृसंसृष्टत्वे तु सोदरमात्रविषये
 प्रथमं संसृष्टस्यैवाधिकारी तदभावे चासंसृष्टसोदरः ।
 एवं वैमात्रेयमात्रविषये प्रथमं संसृष्टवैमात्रेयः तदभावे
 चासंसृष्टवैमात्रेयः । यदा तु संसृष्टवैमात्रेयः सोदरश्चा
 संसृष्टः तदा तावुभौ तुल्यवदधिकारिणी । भ्रातृणामभावे
 भ्रातुः पुत्रः । तत्रापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रः तदभावे वैमात्रेय
 भ्रातृपुत्रः संसर्गे तु सोदरभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं संसृष्ट
 सोदरभ्रातृपुत्रः । तदभावे चासंसृष्टसोदरभ्रातृपुत्रः वैमात्रेय
 भ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं संसृष्टवैमात्रेयभ्रातृपुत्रः । तदभावे
 चासंसृष्टवैमात्रेयभ्रातृपुत्रः । यदा तु सोदरभ्रातृपुत्रोऽसंसृष्टो
 वैमात्रेयभ्रातृपुत्रश्च संसृष्टः तदा द्वौ भ्रातृवन्तुल्याधिकारिणौ ।
 भ्रातृपुत्राभावे भ्रातृपौत्रः । तत्रापि भ्रातुः सोदरासोदरक्रमः
 संसर्गासंसर्गक्रमश्च बोध्यः । तदभावे पितृदौहित्रः स च सोदर
 भगिनीपुत्रः तदभावे वैमात्रेयभगिनीपुत्रश्च तदभावे पितुः

तदभावे पितामहस्तदभावे
 पितामही । ३

सहोदरः । तदभावे पितृवैमाचेयः । तदभावे पितृसोदरपुत्र
 पितृवैमाचेयपुत्रपितृसोदरपौत्रपितृवैमाचेयपौत्राणां क्रमे
 णाधिकारः । तदभावे पितामहदौहित्रः तथापि पितृसोदर
 भगिनीपुत्रः ^{तदभावे} पितृवैमाचेयभगिनीपुत्रश्च वक्ष्यमाणप्रपितामह
 दौहित्राधिकारेणैव तदभावे ^{तदभावे} पितामहः । तदभावे ^{तदभावे} पितामही
 तदभावे पितामहसहोदरभ्रातृवैमाचेयभ्रातृतत्पुत्रपौत्र
 प्रपितामहदौहित्राः क्रमेणाधिकारिणः । एतावत्पर्यन्ता
 नान्यनिभोग्यपिण्डदातृणां स्वभावे धनिदेयपिण्डदातृणां ^{स्वभावे} मातृप्र
 मातुलादीनामधिकारः ^{स्वभावे} तदभावे धनिमातृस्त्रीयस्याधिकारः
 तदभावे मातुलपुत्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः तदभावे चाधस्तात्
 सकुल्यानां नान्यनिभोग्यलपदातृणां अतिप्रणमृप्रभृतिपुत्रपुत्रपौत्राणां
 क्रमेणाधिकारः तदभावे पुनरुद्धतनसकुल्यानान्यनिदेयलेपः ^{तदभावे}
 पिण्डदातृणां वृद्धप्रपितामहादिमत्ततीनामासत्तिक्रमेणाधिकारः ।
 तदभावे समानोदकानामधिकारः तेषामभावे चाचार्यश्च
 तदभावे शिष्यश्च तदभावे सहवेदाध्यायिब्रह्मचारिणो
 ऽधिकारः । तदभावे चैकयामस्यसगोत्रसमानप्रवरयोः
 क्रमेणाधिकारः । उक्तपर्यन्तानां सर्वेषां सन्निभानामभावे
 ब्राह्मणधनवर्जराजा शृङ्गीयात् । ब्राह्मणधनम् चैविद्यादि
 गुणयुक्ता ब्राह्मणा शृङ्गीयुः । एवं वानप्रस्थधनं भ्रातृलेनानुमते
 ऽपरोवानप्रस्थएकतीर्थसेवी शृङ्गीयात् । तथा अतिधनं

अष्टमः नैष्ठिकप्रज्ञाचारिणोधनमाचार्यः उपकुल्याय
तु प्रज्ञाचारिणोधनं पित्रादिर्गृहीतव्यमिति संक्षेपः ॥ ० ॥

अथ संसृष्टधनविभागः ॥ तत्र मनुविष्णू ।
विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि । सम
स्तत्र विभागः स्यात् ज्यैष्ठ्यन्तत्र न विद्यते ॥ सम
स्तत्रेति सवर्णभ्रातृसंसर्गाभिप्रायेण । ब्राह्मणक्षत्रि
ययोस्तु संसर्गे पूर्वोक्तप्रभागानुसारेणैव भागव्य
वस्था बोद्धव्या ॥ ० ॥

अपुत्रधनविभागं निरूप्य संसृष्टधनविभागं निरूपयति ।
अथेति । संसृष्टधनेति । संसृष्टधनञ्च सामुदायिकस्वत्वमथे
पित्रादिभिः सह विभागानन्तरन्तेषाम्पुनरेकमत्या यत्तव
धनमन्तमधनं यन्ममधनमन्तमेति व्यवस्थया प्राग्जात
वैशेषिकस्वत्वविनाशेनोत्पन्नसामुदायिकस्वत्ववद्भूतं । अन्य
कृन्मते तत्कथ्यवस्थया प्राग्जातवैशेषिकस्वत्वविनाशेनोत्पन्ना
परिचितवैशेषिकस्वत्ववद्भूतमिति बोध्यम् । विभागो निरूप्यते
इति शेषः । सह जीवन्तः संसृष्टिनः सन्तः समस्तत्रेति सामान्य
तोऽभिधानात् । संसर्गानन्तरविषमवर्षविभागेऽपि समत्वं
स्यादित्याशङ्क्याह । समस्तत्रेतीति । उक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ ० ॥

पूर्वकृप्तज्येष्ठांशनिषेधमात्रपरं हि समवचनम् ।
अतएव वृद्धस्यतिविभक्ताभ्रातरोयेतु समीत्यै
कत्र संस्थिताः । पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यक
विद्यते । इति ज्येष्ठांशमात्रं निषेधयति नतु भाग
साम्यमेव बोधयति । संसर्गिणश्च वृद्धस्यत्युक्ताः ।

विभक्तोयः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।
पितृव्येणाय वा प्रीत्या सतु संसृष्ट उच्यते ॥ इति परि
गणितव्यतिरिक्तेषु संसर्गकृतेविशेषोनादरणीयः ।
परिगणनानर्थक्यात् । अपरेच विशेषाभ्रात्रधिका
रनिरूपणप्रकरणोक्ता अनुसन्धेयाः ॥ इति संसृष्टा
धिकारः ॥

पूर्वकृप्तेति । हियस्मात् । ननु समविभागवचनस्य ज्येष्ठां
शनिषेधकत्वे ज्यैष्ठ्यन्तचेति पुनर्वचनवैयर्थ्यापत्तिरतोविषम
वर्णानामपि समविभागविधायकं समस्तचेति ज्यैष्ठ्यन्तचेति
तु ज्येष्ठांशनिषेधकमित्येतदुक्तमिति चेन्न । तथासति विषमवर्ण
साधारण्येन संसर्गिणां समविभागः । तथा विंशोद्धारस्य
तत्र नास्तीति वाक्यभेदापत्तेरतः समस्तचेति ज्येष्ठांशनिषेधक
मेव एतस्य वर्णकृतविषमविभागनिरासामिप्रायकालब्रह्मा
निरासाय परं ज्यैष्ठ्यन्तचेति हेत्वनुवादइत्येव युक्तमिति ।
वस्तुतस्तु समस्तचेति ज्यैष्ठ्यस्य दुर्गन्धपविषमविभागनिरुक्त्यै

ज्येष्ठं तथेति तु विंशोद्धारनिवृत्त्यर्थं अन्यथा विंशोद्धारस्य
भागवैषम्यासम्मादकतायाः प्रागभिहितत्वात् । समविभागा
भिधानेपि तदापत्तेरशक्यमाणत्वादिति नानुवादकतेति
सुधोभिर्बोध्यम् । अतएव स्मृत्यन्तरसम्मादन्दर्शयति । अत
एवेति । यत एव न वर्णनिबन्धनविषमविभागनिषेधोऽत
एव । ज्येष्ठांशमात्रविवेधयति दृष्टत्यतिरिक्त्यन्वयः । ज्येष्ठां
शयाच ज्येष्ठत्वेनांशद्वयं सोऽङ्गुरांशेति द्वयबोधम् । परि
गणनानर्थक्यादिति । तथाच परिगणितेतरेषां संसर्गएव
नेति भावः । अपरइति । अनुपघातार्जितसर्जकस्यैव नेतरेषां
अनुपघातार्जितविद्याधने तु समाधिकविद्यानामंशित्वं उप
घातार्जिते तु सर्वेषामंशित्वमित्यादौ बोधे विशेषाभाच्चधिकार
प्रकरणोक्तास्तेऽपि संसर्गविभागेऽप्यनुसरणीयाइत्यर्थः ॥

अथविभागकाले निष्कृतस्य पश्चादवगतस्य
विभागः ।

तत्र मनुः ॥ ऋणे धनेच सर्वस्मिन् प्रविभक्ते
यथाविधि । पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित्तत्सर्वं समतां
नयेत् ॥ ० ॥

निष्कृतविभागस्वरूपयति ॥ अथेति ॥ निष्कृतस्यापि साधा
रणतया सामान्यतएव समभागस्य प्राप्तत्वेन समतां नयेदिति
पुनस्तदभिधानस्य प्रयोजनं दर्शयति ॥ ० ॥

पूर्वं यथा यस्य विभागकल्पना कृता तत्समानैव
कार्याऽनपुनरपहर्तुरपहर्तृतयाऽप्यभागे दातव्यो
न दातव्य एव वेति समतां नयेदिति शब्दस्यार्थः ।
न पुनैस्तत्र द्रव्ये सर्वेषां समभागार्थवचनमिदम् ।
विंशोद्धारादिबाधे हेत्वभावात् । ब्राह्मणक्षत्रिया
दीनाञ्च समभागापत्तेः ।

तथाह याज्ञवल्क्यः १॥ अन्योन्यापहतद्रव्यं
विभक्तैर्यत्र दृश्यते । तत्पुनस्ते समैरंगैर्विभजेरन्निति
स्थितिः ॥

तथा कात्यायनः ॥ प्रच्छादितन्तु यद्येन पुनरा
गत्य तत्समम् । भजेरन् भ्रातृभिः सार्द्धमभावे पिहि
तत्सुताः ॥ अन्योन्यापहतद्रव्यन्दुर्विभक्तञ्च यद्वेत् ।
पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्गुः । असम्यग्भि
भक्तस्यापि पुनर्विभागन्दर्शयति ॥ ७॥

पूर्वमित्यादि । यथायच्छेति । यस्यापहर्तुरनपहर्तुर्वा
यथा भागकल्पनांशसमांशरूपभागकल्पना द्रव्यान्तरं कृता
तथाऽपहृतद्रव्येऽपि कार्यादित्यर्थः । हेत्वभावादिति । अप
हर्तुरनंशित्वात्प्राप्तनिरासकत्वेनैव वचनस्यार्थवत्त्वे विंशो
द्धारादिविधिसङ्कोचस्यान्याय्यत्वादिति भावः । ननु विंशो

द्वारादेर्न भागवैषम्यप्रयोजकत्वमिति प्रागेवाभिहितम् तथाच
 तद्वाधानाख्येव किन्तु श्लादिरूपविषमविभागनिवृत्त्यर्थमेव
 समविधानं स्यादित्यत आह । ब्राह्मणेति । समभागापत्ते
 रिति । सामान्यतएव विषमविभागनिषेधस्य भवन्मते वचना
 र्थत्वादिति भावः । न चेष्टापत्तिः । उपकारतारतम्येपि भाग
 साम्याभ्युपगमे न्यायविरोधापत्तेः । इदमुपलक्षणम् । तत्रा
 युक्तक्रमेणैव वचनस्यार्थवत्त्वे चित्रियादौ विषमविभागविधीनां
 बाधस्यान्याय्यत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । समैरंशैरिति । पूर्वकृतांश्च
 समैरित्यर्थः । अभावेति । विभागिनोऽभावे । तत्सुतास्त
 त्रपौत्रपर्यन्ताः । तत्प्रच्छादितन्मनं भ्रातृभिर्भाग्यन्तरैः सह
 समभजेरन्नित्यर्थः । अत्र संसृष्टिना पित्रा साधारणधनानु
 यघातेन यत्स्वयमर्जितन्तद्विभक्तजपुत्रसत्त्वे तस्यैव नेतरेषाम् ।
 अनीशः पूर्वजः पितृव्ये भ्रातृभागे विभक्तज इति । पुत्रैः सह
 विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् । विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशः
 पूर्वजाः स्मृता इत्यादेः सङ्कोचकाभावादिति बोध्यम् । दर्शय
 तीति । दुर्विभक्तस्य यद्भवेदित्यनेनेति शेषः ॥ ० ॥

सकृदंशोनिपततीति सम्यग्विभागविषयम् ।
 पञ्चात्प्राप्तमिति न पुनः पूर्वविभक्तमिति विभ
 जनीयमित्यर्थः ।

तथा कात्यायनः ॥ बन्धुनापहतद्रव्यम्बलाज्ञैव
प्रदापयेत् । ॥ बन्धूनामविभक्तानाम्भोगज्ञैव प्रदा
पयेत् ॥ सामादिना दाप्येनबलात् । अविभक्तेन
तु यदधिकम्भुक्तान्तदसौ न दाप्यः । अत्र च
साधारणधने परधनमप्यस्तीति तन्निष्कवे स्तेन एव
भवति किन्त्विषीचेति ये मन्यन्ते तान् प्रत्युच्यते ।
यएव हि परस्तेदमिति विशेषेण जानानः परस्ते
स्वत्वहेतुमन्तरेणैव स्वत्वमारोपयति स स्तेन इति
लोकप्रसिद्धोऽर्थः । नचात्रेदम्परकीयं इदं वाममेति
विवेक्तुं शक्नोति । द्रव्यस्याविभक्तत्वात् ॥ ० ॥

सम्यग्विभागेति । सामान्यविशेषन्यायादित्यर्थः । नपूर्ववि
भक्तमपीति । धनसामान्यस्य पुनर्विभाज्यत्वे पश्चात्प्राप्तमिति
विशेषापादानवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । भागं नैव प्रदापये
दित्यस्यार्थमाह । अविभक्तेनिति । साधारणधनापहृतवैयर्थ्य
मेवेति केषाञ्चित्तत्त्वसङ्ग्राहदभिधानपूर्वकन्दूषयति ।
अत्र चेति । विशेषमिति । इतरव्यावृत्तपरकीयस्वत्ववत्तया
जानन्नित्यर्थः । यएव ज्ञोति । हि यस्मात्परस्तेदमिदमि
त्यादि । लोकप्रसिद्धोऽर्थो यतु एवातएव न साधारणधनाप
हारक्षेयनिष्पत्तिरिति दूरेणान्वयः । स्वत्वहेतुमन्तरेण

स्वामिद्वतदानविक्रयादिकं विना स्वत्वमारोपयति स्वस्वत्वे
 ऋषोपादानकरोति तेन याचिताद्युपादानेन सैन्यन्तदु
 पादानस्य स्वत्वेच्छानधीनत्वात् स स्तेनइति । तथाचिदन्वेन
 परकीयत्वेन निश्चितद्रव्यस्यापहारः सैन्यमित्यर्थः । विशेषं
 जानन्नित्यत्र प्रमाणमाह । लोकेति । अतएव स्वकीयत्वभ्रमेण
 परस्वं गृह्णात्यपि पुरुषेन लोकानां स्तेयव्यवहारइति । प्रकृते
 च साधारणे इदन्त्वेनपरकीयत्वज्ञानासम्भवं दर्शयति ।
 नचाचेति । ननु स्वकीयत्वभ्रमेणापादाने स्तेयव्यवहाराभा
 वात् । परकीयत्वेन ज्ञानमपेक्षितमस्तु नत्विदन्त्वेन परकीय
 त्वज्ञानमपेक्षितमभावात् । तथाच साधारणधनेऽपि परकीयत्व
 ज्ञानमुत्प्रेतेति तदपहारः स्तेयं स्यादेवेत्यतइदन्तया पर
 कीयत्वज्ञानस्यापेक्षितत्वं दृष्टान्तेन साधयति ॥ ० ॥

तद्यथा । यदेव हि ममेदमिति विशेषं जानानः
 परस्वत्वापत्तये स्वामी त्यजति परस्य विशेषेणोदं
 ममेति स्वत्वं प्रत्येति तत्रैव दाननिष्पत्तिः । नच
 साधारणधने तथा सम्भवतीति साधारणधनमदेय
 मुक्तम् । तर्थास्तेयमपि नैतन्ममधनमपरस्येदमिति
 जानतएव भवतीति न साधारणधनापहारे
 स्तेयनिष्पत्तिः । अपहारपदन्तु सङ्ज्ञापनाभिप्रायम् ।

नच सङ्गोपनं स्तेयमुक्तम् । असङ्गुत्तमप्यपि स्तेय
पदप्रदर्शनात् ।

तथा कात्यायनः । प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा निशा
यामथवा दिवा । यत्परद्रव्यहरणं स्तेयमत्यरि
कीर्तितम् ॥ अतएव राज्ञा बलादाप्येति पूर्वमुक्तम् ।
चौरत्वे तु चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विधैर्धैरिति
वचनादास्तां सामादिना दायनं घातनमपि
कार्यम् । एतच्च मुनिभिरपहर्तुगपि विभागदान
प्रतिपादनादुच्यते ॥ ० ॥

तद्यथेति । इदं ममेतीति । इत्यनेन स्वीकारेण दातुम्या
गादुत्पन्नस्वत्वस्यतीत्यर्थः । तथा सम्भवतीति । इति हेतोः
साधारणमद्वयमुक्तमित्यर्थः । नचात्रापि प्रमाणाभावः ।
अविभक्तधनं हि स्वत्वं गुटिकापाताभिव्यङ्ग्यमेव । तथा चास्मिन्
भागं यदि मम गुटिकापातान् स्यात्तदा नैतन्मम धनन्तत्क
थन्दाननिष्पत्तिरिति शङ्कया तत्राप्युत्तरदेयत्वस्य युक्ति
भिद्वलान् । तथास्तयमपीति । यथा इदमेव जानतएव
दाननिष्पत्तिस्तथा परस्मैदमिति जानतएव स्तेयमभवतीत्यर्थः
ननु तर्हि कथं साधारणपङ्कवे स्तेयशब्दस्यापहारपदस्य
प्रयोगो मुनीनामतस्याह । अपहारपदत्विति । सङ्गोपनेति ।

६५०

॥ दायभागः ॥

वस्तुनो ज्ञानसामर्थीविघटनव्यापाररूपे सङ्गोपने साक्षरिण्य
मित्यर्थः । ननु सङ्गोपनं स्तैयमेव तत्कथं लक्षणेत्याशङ्क्य
निषेधति । नहीति । प्रच्छन्नमाच्छादितशकाशमनाच्छादि
तत्त्वेन सङ्गोपनाभावः परद्रव्यहरणं स्वत्वेच्छया परद्रव्या
पादानम् । अतएवेति । यतएव साधारणापह्नवेन स्तैयमत
एवेत्यर्थः । चौरत्वेति । साधारणापह्नवकर्तुरित्यादिः ।
एतच्चेति । उक्तपक्षेयलक्षणञ्चेत्यर्थः । विभागप्रतिपादना
दिति । साधारणधनापहारस्य स्तैयत्वेऽशीतिरस्तिकाऽन्यून
साधारणसुवर्णापहर्तुर्महापातकित्वेन पतितत्वात् । तद्भागा
प्रसक्तेस्तत्साधारण्येन विभागप्रतिपादनानुपपत्तेरिति भावः ।
उक्तार्थं संवादन्दर्शयति ॥ ० ॥

अतएव तदुक्तं विश्वरूपेणापि तस्करदोषो
नास्तीति वचनारम्भसामर्थ्यात् स्तैयधात्वर्थानिष्प
त्तेरित्यभिप्रायः । अतएव प्रायश्चित्तकाण्डे जितेन्द्रि
येण भणितम् । यदि स्वर्णमेव परकीयं लौहादि
बुद्ध्या गृह्णाति असुवर्णं सुवर्णबुद्ध्यात्मीयसदृश
परकीयमेवात्मीयबुद्ध्या गृह्णाति सर्वत्र नापहार
निष्पत्तिः सर्वत्र यथावस्तु परकीयबुद्धेरभावान् ॥ ० ॥

तदुक्तमिति । तस्करदोषो नास्तीति । तस्करस्य दोषस्तस्करत्वान्न नास्तीत्यर्थः । ननु तदपहारस्य स्तेयत्वेऽपि विभागो वचनबलादेव भविष्यतीत्याशङ्कामपनयन् विशदयत्याशयमाह । स्तेयधात्वर्थेति । इदन्तया परकीयत्वेन निश्चितं परद्रव्यापहारएव स्तेयधात्वर्थः । अन्यथा साधारणापहारस्य स्तेयत्वे लोकव्यवहारविरोधो विभागस्य वेदमूलकत्वकल्पना च स्यादिति तदभिप्रायः । अत्रैवोपपद्यमान्तरमाह । अतएवेति । नापहारनिष्पत्तिरिति । न कामकृतसुवर्णपहारनिष्पत्तिरित्यर्थः । यथावस्थितिः । यद्रूपावच्छिन्नं वस्तु यद्वा ह्यन्तद्रूपेण परकीयत्वबुद्ध्याभावादित्यर्थः । तथा च या ह्यत्वेनेच्छाविषयतावच्छेदकोऽयं धर्मः तद्रूपेण परकीयत्वनिश्चयाधीनतद्रूपावच्छिन्नपरद्रव्यापहारएव कामकृततदपहारः । प्रकृते च प्रथमे लौहबुद्ध्या सुवर्णं गृहीतुं कामकृतसुवर्णपहारः सुवर्णमया ह्यत्वेनेच्छाविषयतावच्छेदकत्वाभावात् । तद्रूपेण परकीयत्वज्ञानाभावाच्च । नापि कामकृतलौहापहारः लौहत्वस्य तादृशेनेच्छाविषयतावच्छेदकत्वेऽपि वस्तुतः तद्रूपवच्छिन्नापहाराभावात् । किन्त्वकामकृतसुवर्णपहारएव । द्वितीये चासुवर्णं सुवर्णबुद्ध्यापहर्तुं सुवर्णपहारः वस्तुतः तद्रूपावच्छिन्नापहाराभावात् । किन्त्वज्ञानात् सुवर्णपहारएव तद्वतस्य पित्तलत्वादेस्तादृशेनेच्छा

विषयतावच्छेदकत्वाभावात् । तृतीयेपि स्वकीयत्वभ्रमेणैव परकीयं गृह्यतोपि कामाक्ष तदपहारः परकीयत्वेन ज्ञानाभावादिति पर्यवसितोऽर्थः ॥ ० ॥

तद्वद्वापि समानम् । विभागात्पूर्वं तद्व्यङ्ग्यैकदेशविशेषगतस्वत्वस्यापरिज्ञानात् । अतोनात्र स्तेयनिष्पत्तिः । सत्यपि वास्तेयेऽपहर्तुरपि विभागवचनदर्शनात् न स्तेयदोषः । अन्यथा सुवर्णादि निष्कवे पतितस्य भागोन स्यात् ॥ ० ॥

तद्वदिति । तदुक्तवदित्यर्थः । इहापि साधारणधनेपि । समानमिति । तत्र यथा लौहबुद्ध्या गृह्यतो याज्ञत्वेनेच्छा विषयतावच्छेदकलौहत्वेन ज्ञानेपि सुवर्णत्वेन ज्ञानाभावात् । असुवर्णापहारे च विशेष्यस्य सुवर्णापहारस्यैवाभावात् स्वकीयवित्तबुद्ध्या परकीयं गृह्यतः परकीयत्वेन ज्ञानाभावात् न कामकृततदपहारनिष्पत्तिः । याज्ञत्वेनेच्छाविषयतावच्छेदकसुवर्णत्वादिना परकीयत्वज्ञानाभावात् । तथेहापि याज्ञतया इच्छाविषयतावच्छेदकेनैतत्सुवर्णत्वादिना परकीयत्वज्ञानाभावात् नापहारनिष्पत्तिरित्यर्थः । ननु परकीयद्रव्यापहार एव स्तेयं साध्यात्परकीयद्रव्यापहर्त्तव्येव

॥ दायभागः ॥

२५२

स्तेनत्वेन लोकव्यवहारप्रवृत्तेषु । अतएव स्तेयधालर्षोऽपि यएव
तदेव च स्तेयं अपहर्त्तव्यतावच्छेदकप्रकारेण परकीयत्वज्ञान
पूर्वकञ्च तदा कामकृतम् । एवञ्च सति विचरूपेण तस्कर
दोषो नास्तीत्यनेन तस्करत्वनिवन्धनो दोषः पातित्यादि
रूपदोषसद्वाहित्यमेवाकृत्य स्तेयत्वानिष्पत्तिरित्युक्तम् । अत
एव स्तेयधालर्षानिष्पत्तिरिति तदभिप्रायवर्णनमशुक्तमेव पा
तित्यादिदोषराहित्यस्यैव तदभिप्रेतत्वात्तथाजितेन्द्रियेणापि
यथा वस्तुपरकीयबुद्ध्यभावादित्यनेनापहर्त्तव्यतावच्छेदकप्र
कारेण परकीयत्वज्ञानपूर्वकतद्रूपावच्छिन्नपरद्रव्यापहारः
कामकृतसंयमिभ्यभिहितम् । नन्विदन्वादिना परकीयत्वज्ञान
पूर्वकत्वज्ञानेनाज्ञेयस्य सति साधारणेऽपि सुवर्णादावपहर्त्तव्ये
एतत्सुवर्णममुदायमर्थं सुवर्णं परकीयमयसीति अपहर्त्तव्य
तावच्छेदकसुवर्णत्वादिना परकीयत्वज्ञानमावश्यकं समुदाये
स्वस्वाम्यव्यतिरेकनिश्चयादन्यथापहृत्वएव कुत इति साधारण
स्यापहृत्वे स्तेयत्वमेवेति तत्कथं साधारणधनापहारेण स्तेय
निष्पत्तिरित्यभिहितमित्यत आह । सत्यपि वेति । स्तेयत्वा
भ्युपगमाय मुक्तः साम्प्रदायिकमतावृत्तेन । वस्तुतस्तु अत्र
न स्तेयनिष्पत्तिरित्यये स्वयं वक्ष्यते न स्तेयदोषो न स्तेयनिबन्ध
नपातित्यादिदोषः ॥ • ॥

अथ पातकहेतुसुवर्णापहारेऽपि स्तेनस्य भाग
इति विशेषवचनाभावात् । द्रव्यान्तरस्तेयविषयो
भागविधिर्वर्ण्यते । एवमर्चि सुवर्णादिस्तेयनिषेध
एव किमित्यसाधारणपरकीयमात्रद्रव्यगोचरोन
व्यवस्थाप्यते । तथापि किं विनिगमनाप्रमाणमिति
चेत् । उच्यते । परद्रव्यहरणं स्तेयमिति परशब्दा
दात्मीयत्वव्यवच्छेदेनैव परकीयत्वस्यावगमात्सा
धारणासाधारणयोश्चासाधारणस्यैव शीघ्रप्रतीतेः
॥ ० ॥

नन्वेवमातित्यस्यति परिमितसुवर्णापहारस्य हेतुतायां
साधारणसुवर्णापहारभेदनिवेशे गौरवन्तदुत्तरन्तदपहर्तुः
पातित्यमेवेष्टं विभागविधिसु तदतिरिक्तसाधारणद्रव्यापहार
विषयइत्याशङ्कते । अथेति । विशेषवचनेति । तत्सङ्गावेतु तद
चनेनैव पातित्यकारणतायां साधारणतदपहारभेदं निवेशः
स्यादिति भावः । प्रतिवन्दिना समाधत्ते । एवं तर्हीति ।
किमित्येति । न व्यवस्थाप्यतेत्यन्वयः । तथाच विभागविधेर्द्र
व्यान्तरस्तेयविषयतया सङ्कोचः । किम्वा सुवर्णस्तेयनिषेध
विधेः परमाचीयसुवर्णस्तेयविषयतया सङ्कोचइत्येव विनि
गमनाविरहइतिभावः । किं विनिगमनेति । विनिगमनाभावे

इयोरेव सङ्कोचे साधारणसुवर्णापहर्तुरपतितलेषु विभागा
 प्राप्तिर्विभागविर्द्ध्यान्तरस्तेष्वविषयत्वेन सङ्कोचोपपत्त्यात् ।
 असङ्कोचे तु तादृशपतितस्य विभागप्राप्त्यापतितस्य विभाग
 निषेधविधिविरोधः स्यादिति भावः । साधारणापहर्तवे स्तेष्वल
 सत्त्व एव द्वयोः सङ्कोचे विनिगमनाविरहः अस्यास्तेष्वले तु
 क विनिगमनाविरहः इयोरेव सङ्कोचादित्यभिप्रायेण स्तेष्व
 निष्पत्तिरेवात्र न भवतीति समाधत्ते । उच्यते इति । स्तेष्व
 मित्यनन्तरं शास्त्रमिति तदन्तर्गतादिति च पदद्वयं पूरणी
 यम् । तथा च यत्परद्रव्यहरणान्तस्तेष्वमिति शास्त्रान्तदन्तर्ग
 तात्परशब्दात्परशब्दसमभिव्याहृतद्रव्यशब्दादित्यर्थः । आ
 त्मीयत्वेति । आत्मस्त्वित्यर्थः । व्यवच्छेदेनेति । तृतीया विशेषणे ।
 तथा चात्मीयत्वव्यवच्छिन्नस्य परकीयत्वस्य परस्त्वविशिष्टस्या
 वगमादित्यर्थः । एतस्यावगमे हेतुतामाह । साधारणेति ।
 साधारणान्तत्वादितरसम्बन्धि । असाधारणान्तत्वाच्चसम्बन्धि ।
 तयामर्थं तत्सम्बन्धिबोधकशब्दात्तन्मात्रसम्बन्धिन एव प्रथमा
 पश्चित्तिर्धत्ताऽतदित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह ॥०॥

यथेष्टपूर्वकमेवादः पौर्णमासं हविरिति अग्नी
 षोमीयपुरोडाशस्यैवोत्कर्षः । नोपांशुयाजी याज्यस्य
 अग्नीषोमीयानग्नीषोमीयस्य साधारणत्वात् । अत

एवं लोकेऽपि नैव विधिविषये कचिदिनिगमनादिकं
दृश्यते । अतो यद्वाचकवचनम् । यथा मुद्रापचारे
माषप्रतिनिधौ मुद्रानां माषाणाञ्च यज्ञसम्बन्धे
अयज्ञिया वै माषा इति माषा निषिद्धाः । तथा ।
आत्मीयानात्मीयहरणेऽपि अनात्मीयापहारो
निषिद्धः ॥०॥

यथेष्टेति । पौर्णमासी कर्त्तव्या अग्नीषोमीययागसम्बन्धि
विदिविधमुरोडाशरूपं आज्यरूपञ्च पूर्वमसाधारणमग्नी
षोमीयमात्रत्वात् । उत्तरञ्च साधारणमग्नीषोमीयतदन्येषां
शुभयागसम्बन्धित्वात्तत्रेष्टविशेषदृष्टिपूर्वकमेवादः पौर्णमास
हविरित्यनेन पौर्णमासहविषदत्युत्तरकालकर्त्तव्यत्वरूपमु
त्कर्षविधानं सचायमुत्कर्षः । पुरोडाशस्यैवासाधारणत्वेन
पौर्णमासपदात् शीघ्रोपस्थितेः नत्वाज्यस्य साधारणत्वात् ।
तददिहापीत्यर्थः । तथा च परमात्रस्वत्वात्त्रयद्रव्यापहारस्यैव
स्तेयत्वेन शास्त्रबोधितत्वात् । न साधारणापहारे स्तेयनिष्य
त्तिरिति भावः । अतएव स्तेयानिष्यत्तेरेव । एवं विधिविषये
साधारणपक्षवे ददञ्च सामुदायिकस्वत्ववादिमतमाश्रित्य
समाहितं । स्वमते तु स्वत्वस्य प्रादेशिकत्वादेतावता प्रयासेना
प्यत्र स्तेयनिष्यत्तिर्दुर्वारैव । परमते स्वत्ववद्भूतस्यापहतसमु

हाथमन्त्रे वचनादिति बोध्यम् । अथ हाथमतन्त्रविवृतमुपल-
 क्ति । अत इति । वक्ष्यमाणहेतोरित्यर्थः । अथेति । मुद्राव-
 चारे मुद्राभावे । माषप्रतिनिधौ सादृश्यवचनेन माषप्रति-
 निधौ प्राप्ते मुद्राणां माषाणाञ्च यज्ञसम्बन्धे मुख्यकस्यानुकूल-
 भावेन यज्ञसम्बन्धप्रसक्तौ अयज्ञिया वै माषादत्यनेन यज्ञा-
 माषानिविद्धास्तथाचात्मीयानात्मीयापहारेपि आत्मीयञ्च
 तदनात्मीयं अन्यदीयञ्चेति साधारणमित्यर्थः । तदपहा-
 रेपि अनात्मीयापहारे अनात्मीयापहारनिषेधबोधकौविधिः
 परस्मै नाददीतेत्येवं रूपः निषिद्धानिषेधक इत्यर्थः । तथाचा-
 यन्पर्यवमित्यर्थः । मैत्रश्चरुर्भवतीति श्रुतिः । तस्याश्चावघाता-
 द्विविधिपर्यालोचनेनावयवपर्यन्तपर्यवमाने मुद्रावयवैश्चरु-
 र्भवतीत्येवार्थः । मुद्रावयवाश्च द्विविधामुद्रमाचारभक्ताः
 मुद्रमाषोभयारभक्ताश्च द्विविधानां यज्ञसम्बन्धोऽवगतः
 तच्च च मुद्राभावे माषस्य प्रतिनिधित्वेन यज्ञसम्बन्धप्रसक्तौ
 अयज्ञिया वै माषादत्यनेन माषावयवा माषमाचारभक्ताः
 साधारणावयवामाषगतामाषमुद्रोभयारभक्ताश्च साधार-
 णावयवा अपि यथा निषिद्धाः माषावयवत्वपुरस्कारेणैव
 सामान्यतानिषेधात्तथा परस्मै नाददीत इति परस्मैत्वपुर-
 स्कारेणैव निषेधात् । परमाचीयस्त्वपरसाधारणस्य चापहारो
 निषिद्ध इति । अथ च सामुदायिकस्त्ववादितया न द्रव्यस्य
 स्त्वपरसाधारणानुपपन्निरिति बोध्यम् ॥ ० ॥

तदालवचनमेव । पूर्व्वव्याहृतस्य स्तैयपदार्थस्यैवा
भावात् । माषगतमुद्गावयवोपादानेऽपि माषाणां
यज्ञसम्बन्धो नास्तीति न शक्यते वक्तुम् । माषमिश्रि-
तानामेव यज्ञसम्बन्धप्रदानः ॥ इत्यन्येन्याः पद-
विभागः ॥ ० ॥

दूषयति । तदालेति । पूर्व्वव्याहृतस्य पूर्व्वोक्तप्रबन्धेन
प्रतिपादितस्य । स्तैयपदार्थस्य स्तैयलक्षणस्य परमात्रीय
द्रव्यापहारलक्षणस्याभावात् । साधारणापक्त्वेऽभावात् ।
तथाच स्तैयस्यैव निषेधविषयतया साधारणापक्त्वेन निषिद्ध-
इतिभावः । दृष्टान्तासिद्धिमाह । माषगतेति । माषाणां माष
माचारम्भकावयवानां वक्तुं शक्यते कुतस्तत्राह । माषमिश्रि-
तानामेवेति । माषमाचारम्भकावयवमिश्रितानामेवेत्यर्थः
यज्ञसम्बन्धप्रतीतिः यज्ञसम्बन्धप्रसक्तेः । तथाचायज्ञिया वै
माषा इति वाक्येन माषमाचारम्भकावयवा एव निषिद्धाः नतु
माषभुङ्गेभ्यारम्भकावयवा इति तथात्वे मुद्गोपादानेपि
तेषामपरिहार्यत्वादिविविक्तवापत्तेः । परन्तु माषगतमुद्गा-
वयवोपादाने माषमाचारम्भकावयवानामप्यपरिहर्तव्यत्वेन
उपादानस्यावश्यकत्वात् । तेषामपि यज्ञसम्बन्धः स्यादित्यतो
माषगतमुद्गावयवानां नोपादानमित्येवेति क दृष्टान्तावकाशः
प्रकरणान्तरमप्याह ॥ ० ॥

॥ अथ वृत्तविभागसन्देहनिर्णयः ॥

तत्र नागदः । विभागधर्मसन्देहे दायदानां
विनिर्णयः । ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्त-
नात् ॥ ज्ञातीनां कीर्त्तनस्तेषु सत्सु नान्यसाक्षिग्र-
णमित्येतदर्थम् ।

अतएव याज्ञवल्क्यः । विभागनिष्ठे ज्ञातिबन्धु-
साक्ष्यभिलेखितैः । विभागभावना ज्ञेया गृहलेखैश्च
यौतुकैः । प्रथमं ज्ञातयः सपिण्डाः साक्षिणः ।
तदभावे बन्धुपदोपनीताः सम्बन्धिनः । तदभावे
उदासीना अपि साक्षिणः ॥ तुल्यवङ्गावे साक्षिपदे
नैवोपात्तत्वात् । ज्ञातिबन्धुपदानर्थकतापत्तेः ।

अतएव शङ्खः । गोत्रभागविभागार्थे सन्देहे
समुपस्थिते । गोत्रजैश्चापरिज्ञाते कुलं साक्षित्व-
मर्हति । गोत्रजैर्ज्ञातिभिरित्यर्थः । तैरज्ञाते कुल-
बन्धुः साक्षित्वमर्हति । न पुनरसम्बन्धी । तेनाप्य-
परिज्ञाते अन्यः साक्षीत्यर्थः ॥ ० ॥

अथेति ॥ वृत्तः प्राग्ज्ञातेविभागस्तस्य सन्देहे वयं विम-
क्तानवेति सन्देहे । वक्ष्यमाणप्रकारेण निर्णयउच्यतदित्यर्थः ।
विभागधर्मेति । विभागरूपो धर्मसंसन्देहे दायदानां

ज्ञातिभिरित्यादिहेतुभिर्निर्णय इत्यर्थः । भागलेख्येनेति ।
 विभागपत्रेणेत्यर्थः । भागलेख्येनेति पाठे समाहार इन्द्रः । तेन
 प्रत्येकवस्तुषु प्रत्येकमसाधारणभोगेन लेख्यो वा इत्यर्थः ।
 पृथक् स्वातन्त्र्येण परस्परानुमतिनैरपेक्ष्येण यागादिदार्य्य
 प्रवर्त्तनादित्यर्थः । अतएव ज्ञातिसत्त्वेऽन्यसाक्षिग्रहणस्य निषि
 द्धत्वादेव । विभागभावनाविभागनिष्पत्तिः चैतकैः पृथग्भूतैः
 युमिश्रणे इति धात्वनुसारात् । ननु ज्ञातिबान्धवादीनां इन्द्र
 निर्द्देशान्तुल्यवदेव साक्षितं स्यात् तत्कथमथमं ज्ञातय इत्या
 दिव्याख्यानमत आह । तुल्यवद्भाव इति । अनर्थकतापत्ते
 रिति । साक्ष्यभिलेखितैरिति सामान्याभिधानेनैवोक्तार्थसिद्धे
 रिति । क्रमेणैव तेषां साक्षित्वार्थं ज्ञात्यादीनां पृथगुपादान
 मिति भावः । गोत्रेति । गोत्रस्य भागोधननास्य विभागरूपेऽर्थे
 सन्देहे इत्यर्थः । न पुनरसम्बन्धे कुले साक्षिणि सतीत्यादिः ॥१॥

अतएव मुख्यभूताज्ञातय एव नारदेन निर्द्दिष्टाः ।
 ज्ञातिभिरिति पाठोऽनाकरः । तथा लिखितेन वा
 निर्णयः । लिखितन्तु साक्षिभ्योऽवलवदेवेत्युक्तम् ।
 तथा पृथक्कार्य्यप्रवर्त्तनादपि निर्णयः ।

यथोक्तं नारदेन । दानग्रहणपशुवृहत्तेन
 परिग्रहाः । विभक्तानां पृथक्क्षेत्राः पाकधर्मागम

व्यवाः ॥ साक्षित्वमातिभाव्यश्च दानं प्रवृत्तमेव च ।
विभक्ताभ्याताः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥ येषां
मेताः क्रियालोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थतः । विभक्ता
नवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥

तथा वृद्धस्यतिः । सादृशं स्यावरं न्यासः प्राप्ति
भागश्च रिक्थिनाम् । अनुमानेन विज्ञेयं न स्या
ताम्यत्रसाक्षिणौ ॥ बलानुबन्धव्याघातं चोदं साह
सभावकम् ॥ ० ॥

नारदेनेति । ज्ञातिभिर्भागलेखनेत्यादि नारदेन निर्दि
ष्टादित्यर्थः । ज्ञातिभिरिति । ब्रह्मवचने गोचजेरित्यने
त्यादिः । नारदवचने भागलेखनेत्यस्यार्थमाह । तथा
लिखितेन वेति । वक्तव्येति । साक्षिभ्यो लिखितं गृह्णति वचना
दिति शेषः । पृथक्कार्येति । पृथगुपादानादिकार्यप्रवर्तना
दित्यर्थः । परिग्रहाः परिवारा दासादयः । प्रतिग्रहार्थे
ग्रहणेत्यनेन पैम्नदत्तापत्तेः । पृथक्कृत्याः प्रत्येकं स्नातक
विषयाः श्रियाः । पाकधर्मो वैश्वदेवादि कर्म । आगमोपना
मननोपायः क्रयादिः । व्युत्थोपनवियोगः । प्रातिभावं ज्ञानार्थं
स्वरिक्थतः । लेख्येति । इतरप्रमाणसामान्योपपन्नम् ।
साहस्यमसाहस्यमक्रियमाणमौदव्यादि । तथाच नारदः ।

बहसा क्रियते कर्म चत्किञ्चिदलदपिंतेः । तत्साहचर्यमिति
 ग्रीकं चोपपन्नमिहोच्यते ॥ मनुष्यमारुहं सौम्यरदाराभि
 मर्षणम् । पाद्व्यमनृतस्येह साहचर्यस्य धा स्मृतमिति ॥ स्थावरं
 स्थावरगततदीयत्वम् । न स्थातामिति । पञ्चसाक्षिणो रभावे
 साहसादयोऽनुमानादिना निश्चेद्यादत्यर्थः । साहसादीना
 मनुमानेन क्रमेष सिद्धान्याह । बलानुबन्धेत्यादि । बलानु
 बन्धो बलवत्प्रयुक्तस्येष्टाविशेषः । व्याघातः ताडनचिह्नं । होठो
 लोभम् । तत्सर्वं साहचर्य भावकं ज्ञापकमित्यर्थः ॥ ० ॥

स्वस्य भोगः स्थावरस्य विभागस्य पृथग्धनम् ।
 पृथगायव्ययधनाः कुसीदञ्च परस्परम् ॥ वणिक्प
 यञ्च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संशयः । एकोभ्राता
 ददाति अपरस्य गृह्णाति । गृह्णादिकमायव्ययस्थि
 मिष पृथक्पृथक् । एकेन च्छणादिषु क्रियमाणेषु
 अपरस्य साक्षीक्रियते प्रतिभूर्वा क्रियते परस्परम्वा
 च्छणादिकव्यवहारः । एकोयत्किञ्चिद्रूपमन्यतः
 क्रीत्वा वाणिज्यार्थं भ्रातरि विक्रीणीते । एषमादिका
 एकैकापि क्रियापरस्परं विभक्तानामेव सम्भवति ।
 तथा विभागानुमानन्धीमृद्भिरनुसन्धेयमिति । ननु
 येषामेताः क्रिया इति ॥ एतच्छब्देन वक्त्रिणामुपा

दानात् मिलितानामेव गमकत्वं वाच्यम् । न्यायमूल-
सत्त्वाद्वचनां नाम् एकैकचापि च न्यायस्याविशेषात् ।
न स्याताम्यत्र साक्षिणावित्यनेन पञ्चसाक्षिणोरभावे
ऽनुष्ठानमनुसरणीयमित्युक्तम् ॥ ० ॥

स्वावरे तदीयत्वलिङ्गान्याह । स्वस्येति । स्वस्य स्वस्वामिकस्या
वरस्य पृथग्भोगइत्यर्थः । विभागलिङ्गान्याह । पृथग्भनमिति
पृथगायत्ययधनाः पृथग्धनाय व्ययाः । कुसीदं अष्टादानपर-
स्परमित्यर्थः । दानपहणेत्याद्युक्तवचनानि व्याकरोति । एको
भातेत्यादि । इदन्दानपहणेत्यस्य विवरणम् । पृहणेनेत्यस्य
विवरणम् । पृह्यादिकमिति । आयेति । धनस्येति शेषः ।
एकेनेति । इदं माचिलं प्राप्तिभावमित्यस्य विवरणम् । कुसी-
दमिति विवृणाति । परस्परं वेति वणिकपथस्येत्यस्यार्थमाह
एकइति । विभक्तानामेवेति । एतेनोक्तक्रियासु विभागस्य
व्याप्तिर्दर्शिता । न्यायमूलत्वादिति । न्यायोव्याप्तिस्तन्मूलत्वात् ।
वचनानां विभागलिङ्गवचनानाम् । एकैकचापीति । तारतम्या
विशेषे व्याप्तिस्तस्याः प्रत्येकक्रियात्वे वा विशेषात्सत्त्वादित्यर्थः ।
तथाच प्रत्येकमेव व्याप्यत्वात् । प्रत्येकमेव गमकत्वं न तु मिलि-
तानां वचनानामपि तथैवाभिप्रायोऽन्यथा धूमाशोकादी-
नामपि निश्चितानां किमिति वत्त्वादिति गमकताच्चाङ्गी

कुर्वते इतिभावः । दृष्टव्यतिवचने न स्थातामित्यादेरर्थमाह ।
न स्थातामिति ॥०॥

नाचार्यगौरवपराहतदायभागतत्त्वप्रबोधजन
रञ्जनमत्र शक्यम् । किन्तु प्रमाणपरतन्त्रधियां
मुनीनां संवादमात्रकृतये कृतिनः प्रयत्नः ॥ वक्तु
विषपूर्वनिबन्धव्याख्यासंजातसंशयस्यैतत् । जीमूत
वाहनकृततन्त्रकरणमपनुत्तये ध्येयम् ॥ इतिपारि
भद्रोयमहामहोपाध्यायश्रीजीमूतवाहनकृतौधर्म
रत्ने दायभागः समाप्तः ॥०॥ शुभमस्तु ॥०॥

नाचार्येति । आचार्याणां श्रीकरमिश्रादीनां गौरवेण
पराहतोदूरीभूतोदायभागतत्त्वस्य प्रबोधाद्यथार्थज्ञानं येषां
तेषां जनानां रञ्जनमनुरञ्जनमचानेन चन्द्रेण न शक्यन्तर्हि
विफलोऽत्र प्रयत्न इत्यत आह । किन्त्विति । प्रमाणं वेदादि
तत्परतन्त्रातदधीनाधीर्येषान्तेषां मुनीनां संवादः परस्पर
वचनाविरोधः तन्मात्रकरणे तन्मात्रार्थे कृतिनोयथैयत्न
इत्यर्थः । सर्वेषामेव मुनीनां वेदार्थमवेदवचनानामपरस्पर
विरोधाभावात् । तद्वचनानामपि विरोधाभावात्तद्वचनेऽपि
विरोधोनास्त्येव । आपाततः । प्रतीयमानतद्विरोधो न्यायवधि

॥ दायभागः ॥

६६५

यत्नेनामेनं तेषां तात्पर्यार्थविशेषमवधार्य परिपक्वतो यदि
तदाऽनेनैवास्माकमप्यत्रार्थकोऽविवेचकानुरक्षणकारिणि
त्करत्वादिति भावः । मनीषासम्मादेति पाठे प्रमाददर्शिना
मदिसम्मादकरणाद्यतैः स्वव्यवस्थां लोचयत्यतस्त्रिभिर्तत्त्वज्ञात्
मनीषिरपि तदेवोपनिबृमिति । तेषामेतत्प्रदर्शनार्थमेव
प्रयत्नदत्तार्थः ॥०॥ सेतु भवाभ्येर्जगदेकचेतुः भवात् सदृशं
परदेवताद्वी । धीमद्गुरुत्वे खलु दायभागे श्रीकृष्णविशेषविवर्ति
वितेने ॥ टिप्पणी विषदार्थयन्मभूतार्थप्रकाशिनी । धीरा
मादकरीनाम्ना दायभागप्रवेदिनी ॥ इति श्रीकृष्णतर्काचकार
भट्टाचार्यकृता दायभागटीका समाप्ता ॥०॥ शुभमस्तु ॥०॥